КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

БІБЛІОТЕКА ІНСТИТУТУ ФІЛОЛОГІЇ

ISSN 0320-3077
Online ISSN 2616-7522

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Випуск 1(53)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 0320-3077
Online ISSN 2616-7522

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Міжвідомчий науковий збірник

Засновано у 1973 р.

Випуск 1(53)

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ 2023

У збірнику вміщені дослідження з актуальних проблем граматикології, лінгвопоетики, концептології, лінгвокультурології, сугестивної лінгвістики, орфографії, історії мови.

Для викладачів, наукових працівників, учителів, студентів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Мозер М., д-р габілітований, проф. (відп. ред.) (Відень, Австрія);
Костич Л. М., канд. філол. наук, доц. (заст. відп. ред.);
Арібжанова І. М., канд. філол. наук, доц. (відп. секр.);
Бас-Кононенко О. В., канд. філол. наук, доц.;
Бацевич Ф. С., д-р філол. наук, проф.;
Гнатюк Л. П., д-р філол. наук, проф.;
Даниленко А. І., д-р габілітований, проф. (Нью-Йорк, США);
Дарчук Н. П., д-р філол. наук, проф.;
Загнітко А. П., д-р філол. наук, проф.;
Зубань О. М., канд. філол. наук, доц.;
Козленко І. В., канд. філол. наук, доц.;
Кононенко І. В., д-р філол. наук, проф. (Варшава, Польща);
Кршко Я., д-р філософії, проф. (Банська Бистриця, Словаччина);
Миронова В. М., канд. філол. наук, доц.;
Мойсієнко А. К., д-р філол. наук, проф.;
Мосенкіс Ю. Л., д-р філол. наук, проф.;
Поцюте Д., д-р габілітований, проф. (Вільнюс, Литва);
Рожай Ґ., д-р філософії (Банська Бистриця, Словаччина);
Сєдіна Дж., д-р габілітований, проф. (Флоренція, Італія);
Снитко О. С., д-р філол. наук, проф.;
Шевель С. М., канд. філол. наук, асист.

Адреса редколегії

Навчально-науковий інститут філології,
б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна
☎ (38044) 239 33 49

Включено

до Переліку наукових фахових видань України,
категорія "**Б**"
Наказ МОН України від 02.07.2020 № 886

Затверджено

Вченою радою Навчально-наукового інституту філології
27.06.2023 року (протокол № 12)

Зареєстровано

Міністерством юстиції України.
Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 24480-14420 ПР від 08.01.2020

Засновник та видавець

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
Свідоцтво внесено до Державного реєстру
ДК № 1103 від 31.10.02

Адреса видавця

ВПЦ "Київський університет" (кімн. 43),
б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна
☎ (38044) 239 33 22; факс 239 31 28

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, ВПЦ "Київський університет", 2023

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 0320-3077
Online ISSN 2616-7522

UKRAINIAN LIN - GUIS - TICS

Interagency scientific journal

Founded in 1973

Volume 1(53)

КИЇВСЬКИЙ ВНУ УНІВЕРСИТЕТ 2023

This volume contains researches on topical issues of the grammarology, linguopoetics, conceptology, linguistic culturology, suggestive linguistics, orthography, history of language.

It is intended for lecturers, researchers, teachers and students.

EDITORAL BOARD

Mozer M., Dr Hab, Prof. (chief editor) (Vienna, Austria);
Kostych L., PhD, Associate Prof. (managing editor);
Aribzhanova I., PhD, Associate Prof. (executive secretary);
Bas-Kononenko O., PhD, Associate Prof.;
Batsevych F., Dr Hab, Prof.;
Hnatiuk L., Dr Hab, Prof.;
Danylenko A., PhD, Prof. (New York, USA);
Darchuk N., Dr Hab, Prof.;
Zahnitko A., Dr Hab, Prof.;
Zuban O., PhD, Associate Prof.;
Kozlenko I., PhD, Associate Prof.;
Kononenko I., Dr Hab, Prof. (Warsaw, Poland);
Krško Ja., Dr Hab, Prof. (Banská Bystrica, Slovakia);
Myronova V., PhD, Associate Prof.;
Moisiienko A., Dr Hab, Prof.;
Mosenkis Yu., Dr Hab, Prof.;
Pociūtė D., Dr Hab, Prof. (Vilnius, Lithuania);
Rožai G., PhD (Banská Bystrica, Slovakia);
Siedina Gi., Dr Hab, Prof. (Florence, Italy);
Snitko O., Dr Hab, Prof.;
Shevel S., PhD, Assist.

Editorial board address

Educational and Scientific Institute of Philology,
14, Taras Shevchenko blvd, Kyiv, 01601, Ukraine
☎ (38044) 239 34 49

Included to

the List of scientific professional publications of Ukraine,
category "**B**"
Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine
№ 886 (02 Jul 2020)

Recommended by

Academic Board of Educational and Scientific Institute of Philology
27 June 2023 (protocol № 12)

Registered by

Ministry of Justice of Ukraine.
State registration certificate of the print media
Series KV № 24480-14420 PR (08 Jan 2020)

Founder and editor

Taras Shevchenko National University of Kyiv
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University"
The certificate is added to state registry
ДК № 1103 (31 Oct 2002)

Publisher address

Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University" (off. 43),
14, Taras Shevchenko blvd, Kyiv, 01601, Ukraine
☎ (38044) 239 32 22; fax 239 31 28

© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2023

DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).5-10

ТВОРЕЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИКОЛОГІЇ

До 100-річчя з дня народження ІЛЛІ КОРНІЙОВИЧА КУЧЕРЕНКА

– доктора філологічних наук, професора, завідувача кафедри української мови філологічного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, першого відповідального редактора "Українського мовознавства".

У колективі Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка й досі добре пам'ятають стрункую постать високочолого, привітного, з тихим голосом, з глибоко посадженими мудрими очима, небагатослівного, але дотепного й виваженого в думках

і висловлюваннях професора, чиє наукове та викладацьке життя стало невід'ємною частиною історії кафедри української мови, а відтак – і українського мовознавства.

Народився І. К. Кучеренко 12.09.1923 р. у селі Нова Оржиця Згурівського району на Київщині, за свідченням з автобіографії, – у сім'ї селянина-середняка.

Напередодні війни закінчив школу з атестатом відмінника і відразу ж, до набуття повноліття – у червні 1941-го – був призваний до Радянської армії курсантом Харківської авіашколи. У листопаді 1942-го був відправлений у діючу армію на оборону Сталінграда.

Відтоді й до кінця війни воював в артилерії на різних фронтах командиром розрахунку гармати.

1947 р., відразу після демобілізації, І. К. Кучеренко вступив до Київського державного університету імені Тараса Шевченка на відділення логіки, психології та української мови філологічного факультету.

1952 р. із відзнакою завершив університетське навчання, отримав направлення до аспірантури, але з початком навчального року був зарахований викладачем на кафедру української мови. 1956 р. без відриву від викладацької праці захистив кандидатську, а згодом і докторську (1968) дисертації.

Із 1969-го до 1987 р. Ілля Корнійович Кучеренко – професор, завідувач кафедри української мови філологічного факультету. У 70–80-х рр. був незмінним головою спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських і докторських дисертацій за спеціальністю 10.02.01 – "українська мова".

1973 р. І. К. Кучеренко заснував міжвідомчий науковий збірник "Українське мовознавство" і впродовж багатьох років був його відповідальним редактором.

Маючи значне педагогічне й адміністративне навантаження, вчений охоче знаходив час для виїздів із короткими лекційними курсами до багатьох університетів України. Ці лекції ставали резонансними науковими подіями в донецькому, львівському, одеському, полтавському, сімферопольському, чернівецькому, луцькому університетах, у ряді інших освітніх закладів.

2003 р. за віком і станом здоров'я професор припинив викладацьку практику, хоча продовжував керувати науковими дослідженнями аспірантів і прикріплених пошуковців. 31 грудня 2007 р. вчений завершив свій життєвий шлях.

Серед численних нагород І. К. Кучеренка – орден Вітчизняної війни I ступеня, орден Слави III ступеня, орден "За мужність", понад 20 медалей, зокрема – "За оборону Сталінграда", "За відвагу", "За взяття Кенігсберга", "За звільнення Варшави".

За сумлінну педагогічну працю удостоєний відзнаки Мінвузу СРСР "За відмінні успіхи в роботі", нагрудного знака Міносвіти України "А. С. Макаренко" (1988).

І. К. Кучеренко – автор понад 100 наукових праць і публікацій, окремі з яких стали справжніми подіями в українському мовознавстві і досі не втратили наукової ваги й актуальності.

Світлини з архіву кафедри

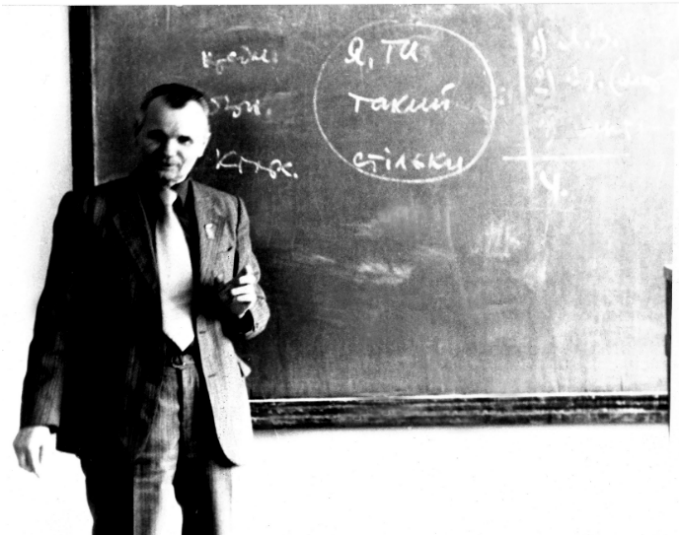

І. К. Кучеренко на лекції,
присвяченій класифікації частин мови (1989)

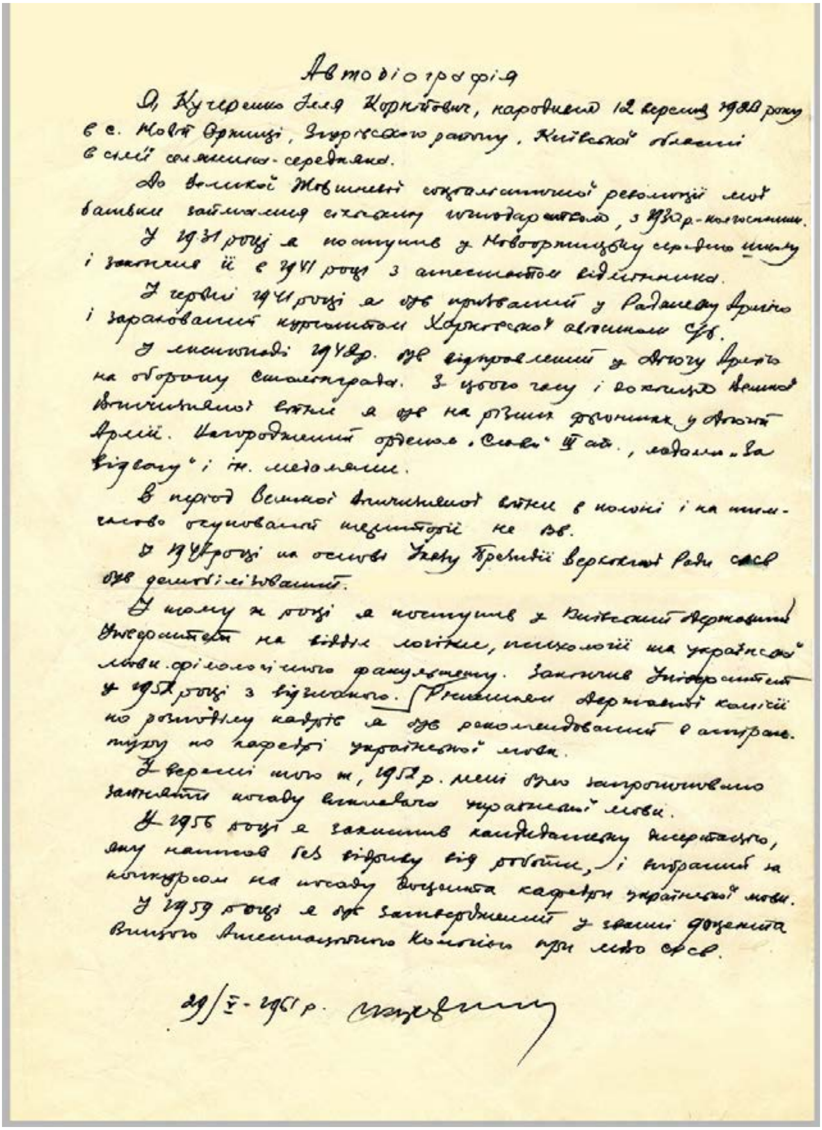

Автобіографія

Я, Кучеренко Ілля Корнійович, народився 12 вересня 1920 року в с. Нові Оржиці, Згурівського району, Київської області в сім'ї селянина-середняка.

До Великої Жовтневої соціалістичної революції мої батьки займалися сільським господарством, з 1930 р. – колгоспники.

У 1931 році я поступив у Новооржицьку середню школу і закінчив її в 1941 році з атестатом відмінника.

У червні 1941 році я був призваний у Радянську Армію і зарахований курсантом Харківської авіашколи С/Б.

У листопаді 1942 р. був відправлений у Діючу Армію на оборону Сталінграда. З цього часу і до кінця Великої Вітчизняної війни я був на різних фронтах у Діючій Армії. Нагороджений орденом „Слави" III ст., медаллю „За відвагу" і ін. медалями.

В період Великої Вітчизняної війни в полоні і на тимчасово окупованій території не був.

У 1947 році на основі Указу Президії Верховної Ради СРСР був демобілізований.

У тому ж році я поступив у Київський Державний Університет на відділ логіки, психології та української мови філологічного факультету. Закінчив Університет у 1952 році з відзнакою. Рішенням Державної комісії по розподілу кадрів я був рекомендований в аспірантуру по кафедрі української мови.

У вересні того ж, 1952 р. мені було запропоновано зайняти посаду асистента української мови.

У 1956 році я захистив кандидатську дисертацію, яку написав без відриву від роботи, і вибраний за конкурсом на посаду доцента кафедри української мови.

У 1959 році я був затверджений у званні доцента Вищою Атестаційною Комісією при МВО СРСР.

29/V-1961 р. Кучеренко

Рукописна автобіографія І. К. Кучеренка від 29.05.1961 р.

І. К. Кучеренко (перший зліва в середньому ряду) – у складі обслуги гармати (1942)

Кафедра української мови
філологічного факультету Київського університету (1985).
І ряд (зліва направо): доц. Л. А. Алексієнко, доц. С. В. Грабовська, проф. Н. І. Тоцька, доц. Н. П. Плющ, доц. В. В. Моренець;
ІІ ряд: доц. О. Є. Пивоваров, проф. О. І. Білодід, доц. Н. П. Корнієнко, проф. І. К. Кучеренко (завідувач кафедри), доц. А. П. Могила

Кафедра української мови та прикладної лінгвістики береже пам'ять про свого багаторічного керівника й наставника, докладає зусиль для популяризації його наукових поглядів і відкриттів у галузі граматикології (термін І. К. Кучеренка), проводить щорічну наукову конференцію з обов'язковою граматикологічною секцією, продовжує регулярне видання наукового збірника "Українське мовознавство" і, оскільки більшість теперішніх викладачів-україністів є безпосередніми учнями відомого вченого-граматиста, то кафедра й досі в інститутському середовищі має логічну неофіційну назву – "кучеренківська". Для колективу така назва є приємним компліментом і водночас – високим званням!

Сергій Різник, завідувач кафедри української мови
та прикладної лінгвістики ННІФ

Г Р А М А Т И К О Л О Г І Я

УДК 811.161
DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).11-23

Сергій Різник, канд. філол. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0003-3083-4543
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

НАУКОВА ОСОБИСТІСТЬ ІЛЛІ КУЧЕРЕНКА В УКРАЇНСЬКІЙ ГРАМАТИКОЛОГІЇ

Присвячено аналізові наукового внеску професора І. Кучеренка в розвиток граматичної теорії словосполучення та речення, новаторським принципам класифікації частин мови, теорії відмінків, синтаксичному статусові явищ, відомих під назвою "просте ускладнене речення", функції прийменника в синтаксичній сполуці, синтаксичній природі лексикалізованих сполук слів, принципам логічної несуперечливості у визначенні ключових понять і механізмів мовної будови.

***Ключові слова**: граматикологічне вчення Іллі Кучеренка, граматикологія, монокритеріальна класифікація частин мови, рівневість узагальненого значення слів, реальне значення слова, рівень семантики, синтаксичні функції прийменника, функції вокатива, фразеологічні словосполучення.*

Про наукову діяльність Іллі Корнійовича Кучеренка – знаного українського граматиста, теоретика мови, педагога, блискучого викладача з понад 50-річним стажем, багаторічного завідувача кафедри української мови Київського університету імені Тараса Шевченка говорять у контексті розвитку української мовознавчої науки не так часто й не так ґрунтовно, як ця непересічна наукова особистість заслуговує!

Ілля Кучеренко відомий світові як автор оригінальної та новаторської граматичної концепції, яку він оприлюднив на межі 50–60-х рр. у працях "Граматичні значення і граматичні категорії в українській мові", "Порівняльні конструкції мови в світлі граматики", "Категорія відмінка в сучасній українській мові". І вже

як цілісну й завершену морфологічну теорію представив у двотомній праці "Теоретичні питання граматики української мови"[1].

Його монокритеріальна класифікація частин мови, здійснена на основі реального значення слів, вирізняється у граматикології строгою логічністю концепції, тез і міркувань, послідовністю висновків та узагальнень. Оригінальні й новаторські погляди вченого на структуру речення, на граматичну природу багатьох мовних явищ сформували чимало послідовників та однодумців і ввійшли в українське мовознавство рядом дисертаційних досліджень, навчальних посібників, наукових статей, і дотепер продовжують бути темами наукових конференцій, диспутів і круглих столів.

Монографічні праці І. К. Кучеренка та багато статей у науковій періодиці містять бездоганно логічні й одночасно сміливі та новаторські погляди на граматику як науку, на ключові граматичні категорії, на природу і класифікацію частин мови, на закони граматичного поєднання слів, обсяг поняття "словосполучення", на синтаксичну структуру речень із порівняльними конструкціями, на будову речення з однорідними компонентами, на граматичну природу і статус звертання, на категоріальну семантику й синтаксичні функції так званих "службових частин мови". І це далеко не повний перелік проблем, які були предметом наукового осмислення вченого.

Юрій Шевельов в енциклопедичному огляді 1966 р. "Мовознавство на Україні" гострим оком закордонного дослідника відзначає, що в українському радянському мовознавстві на початку 60-х рр., попри відсталість у методології, недостатню обізнаність зі світовим мовознавством, брак самостійности

[1] Див.: *Кучеренко І. К.* Граматичні значення і граматичні категорії в українській мові. Київ : Вид-во Київ. ун-ту,1959. 59 с.; *Кучеренко І. К.* Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. 107 с.; *Кучеренко І. К.* Категорія відмінка в сучасній українській мові. Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1961. 52 с.; *Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія. Ч. І. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1961. 172 с.; *Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія. Ч. ІІ. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1964. 160 с.

в підходах, побоювання узагальнень і в чималій частині компілятивність, особливо помітно вирізняються студії Іллі Кучеренка з методології морфології[2].

І. Кучеренко із притаманним філософу концептуально широким поглядом на мовні явища виробляє свій строго логічний та оригінальний підхід до тлумачення цілого ряду категорій мови, які досі мали вкрай суперечливе трактування в академічній і шкільній практиці.

Упродовж багатьох десятиріч в українській, як і в російській, граматиці поділ слів на частини мови здійснювався на основі традиційної гетерогенної класифікації – застосування одночасно семантичного, морфологічного та синтаксичного критеріїв. Учений вважає такий підхід грубим порушенням логіки і відкидає його як такий, що не забезпечує наукової достовірності дослідження. Він бере за основу "однозначний (моністичний)" критерій – узагальнене лексичне значення слова (або **реальне значення**) [Кучеренко 2003b : 135].

Це дозволило переосмислити природу і граматичний статус відразу декількох "класів" слів – займенників, так званих порядкових числівників, прийменників, дієприкметників, дієприслівників, а також сполучників і часток.

І. К. Кучеренко зосереджує увагу на тому, що групи займенників суттєво відрізняються одна від одної за своїм узагальненим значенням. Особові (наприклад, *я, ти, він*) вказують на предмет, хоча його й не називають, тоді як інші (*мій, цей, такий, наш*) виражають ознаку, а ще інші (*стільки, скільки*) – узагальнену кількість. Отже, немає жодної логічної підстави відносити всі ці слова до однієї частини мови – займенника. Граматист розподіляє ці семантичні групи займенників, відповідно до їхнього реального значення, між класами іменника, прикметника та числівника. Отже, займенник як частина мови фактично розпадається на групи слів із узагальненим предметним, або

[2] Див.: Енциклопедія українознавства. Зошит 21 / Гол. редактор В. Кубійович. Париж; Мюнхен, 1966. Перевидання в Україні. Т. 5. Львів, 1996. С. 1630.

означальним, або кількісним значенням, формуючи в складі кожної з цих частин мови **співмірні за глибиною узагальненої семантики** лексичні шари або **рівні семантики**.

Поняття про **глибинну рівневість узагальненого значення слів у межах кожної частини мови** стало геніальним відкриттям І. К. Кучеренка. До цього в граматиках про глибинну шаровість семантики лексичних класів не говорили.

В основі частиномовної концепції Іллі Кучеренка – три рівні (діапазони, періоди) узагальнення значення слів, що становлять частину мови з типовим для кожного з рівнів способом вираження семантики: рівень *визначеної* семантики, рівень *узагальненої* семантики та рівень узагальнено-*вказівної* семантики [Кучеренко 2003b : 147].

Такий підхід дав ученому змогу логічно й системно представити лексико-граматичну природу слів із доволі сумнівним статусом, відомих у традиційних схемах як займенники, дієприкметники, дієприслівники та прийменники. У класифікації І. К. Кучеренка вони становлять відповідні семантичні рівні іменника, прикметника, числівника та прислівника.

Отже, увесь масив лексем учений поділяє на сім класів слів із трьома ярусами семантики в межах кожного класу (див. табл.).

Новаторське розуміння лексико-граматичної природи частин мови дозволило вченому переглянути ряд тверджень і поглядів стосовно будови словосполучення, зокрема ролі прийменника у його структурі. Погоджуючись із професором В. Жирмунським у тому, що протиставляти *словосполучення сполученню слів* є нічим не виправданим "термінологічним педантизмом", І. К. Кучеренко відносить до словосполучень будь-яку сполуку слів, поєднаних граматично й за змістом (*Іван Якович Франко, Біла Церква, буду писати, найбільш вдалий, близько хати, посередині ярмарку, наперекір світові, впоперек поля* тощо – усе це словосполучення, утворені за допомогою відомих граматичних зв'язків: узгодження, керування та прилягання) [Кучеренко 2003b : 436].

Таблиця класифікації частин мови за І. Кучеренком [Кучеренко 2003b : 145]

ЧАСТИНИ МОВИ

Що відображає / Характер відображення (рівень)	Факти оточуючої дійсності					Факти психічної діяльності	
	Предмети	Ознаки предметів			Ознаки ознак, форми існування предметів чи явищ	Усвідомлене реагування (розумове, емоційне, вольове)	Активність пізнавального процесу
		якісні, відносні	кількісні	процесуальні			
	ІМЕННИК	ПРИКМЕТНИК	ЧИСЛІВНИК	ДІЄСЛОВО	ПРИСЛІВНИК	ЧАСТКА	СПОЛУЧНИК
Перший рівень (визначеної семантики)	*Київ* *верба* *рух* *бажання* *трійка*	*червоний* *солодкий* *братів* *бажаний* *писаний*	*три* *дванадцять* *сто*	*іти* *біліти* *стояти* *вірити* *бажати*	*швидко* *улітку* *граючись* *дома* *зозла* *певно* *радісно*	*так* *невже* *навряд* *ех* *ого* *агов* *гайда*	*оскільки* *проте* *якщо*
Другий рівень (узагальненої семантики)			*кілька* *кількадесят*	*бути* *ставати*	*у* *на* *під* *перед* *посеред*	*чи* *би (б)* *аж* *но* *таки* *нехай*	*чим* *хоч* *чи* *і*

Закінчення табл.

Що відображає / Характер відображення (рівень)	Факти оточуючої дійсності					Факти психічної діяльності	
	Предмети	Ознаки предметів			Ознаки ознак, форми існування предметів чи явищ	Усвідомлене реагування (розумове, емоційне, вольове)	Активність пізнавального процесу
		якісні, відносні	кількісні	процесуальні			
	ІМЕННИК	ПРИКМЕТНИК	ЧИСЛІВНИК	ДІЄСЛОВО	ПРИСЛІВНИК	ЧАСТКА	СПОЛУЧНИК
Третій рівень (узагальнено-вказівної семантики)	*я* *ти* *він*	*мій* *такий* *кожний* *усякий*	*стільки* *скільки*		*тут* *коли* *так* *куди* *тоді*		
Слово-сполучення з семантикою однакового обсягу з частиною мови	*Іван Франко* *Біла Церква*	*найбільш серйозний*	*сто сорок три* *двадцять один*	*буду писати* *хай пише*	*найбільш вдало* *на світанку* *від імені* *з краю в край*	*навряд чи* *що за* *на добраніч*	*тому що* *дарма що* *а також*

Стосовно прийменникових сполучень, які граматики традиційно ототожнювали з відмінковими формами іменників, учений категорично й аргументовано наполягає на тому, що ці конструкції мають усі ознаки словосполучення й немає жодних підстав не визнавати їх такими. Прийменник та іменник, стверджує вчений, входять до складу словосполучення зі своїми значеннями, які варто розглядати як повноцінні, хоча й по-своєму специфічні, взаємно пристосовані складники змісту сполучення [Кучеренко 1973 : 20–21]. Зміст прийменника, як слова з високим ступенем узагальнення, розкривається у сполученні з іменниками, бо що вищий ступінь узагальнення слова, то вірогідніше вживання його з іншими лексемами.

І. К. Кучеренко ламає усталене в граматиці уявлення про прийменник як граматичне слово, яке допомагає іменникові виразити його значення, і чітко формулює протилежну думку: “Ми вважаємо недостатнім і в основі своїй хибним твердження, що **прийменники вживаються з** відмінковими формами імен. Правильним вважаємо інше: **імена** в певних відмінкових формах **уживаються з** прийменниками, створюючи таким чином словосполучення, яке функціонує в реченні як один його складний член” [Кучеренко 2003b : 426].

Не менш логічним і послідовним у загальній системі граматичних зв’язків є Кучеренкове трактування фразеологічних сполук як синтаксичних утворень.

Ученого не влаштовує панівний у сучасній йому літературі погляд на фразеологічну сполуку як на об’єкт лексикології, а не синтаксису. Цей погляд ґрунтувався на тому, що стійкі сполуки слів, мовляв, не створюються щоразу, а використовуються готовими, як уже створені цілісності, тобто (як і слова) відтворюються в процесі мовного спілкування. І. К. Кучеренко наголошує на тому, що синтаксис вивчає одиниці зв’язної мови абстраговано від конкретного їхнього змісту; синтаксис цікавить узагальнено-граматична семантика словесних сполук, під чим розуміються смислові відношення між словами: “Ми не можемо не визнати, що в цьому плані, у плані узагальнено-граматичного значення, фразеологічні словосполучення не від-

різняються від вільних: граматичні значення в них – однакові" [Кучеренко 2003а : 61–62].

Якщо порівнювати фразеологічні сполуки з вільними, зазначає вчений, то побачимо їхню конструктивну близькість: *магнітне поле і бурякове поле* – атрибутивні; *байдики бити і вікна мити* – об'єктні, *кинутися навтікача* – обставинне. Як у стійких сполуках, так і у вільних виділяємо головне слово, або стрижневе, пояснюване, що називає якийсь предмет чи явище об'єктивної дійсності, і залежне – характеризуючий компонент, що виражає якусь ознаку названого головним словом предмета. Відмінність фразеологізму від вільної сполуки лише в тому, зазначає вчений, що головне слово в ньому є засобом вираження образного уявлення про будь-який предмет, а залежне слово в своєму значенні ускладнюється оцінковим характером вираженої ним ознаки. І вільне, і фразеологічне словосполучення є складеними назвами предметів, пор.: *зелена трава і зелена вулиця, білий світ і білий папір* [Кучеренко 2003а : 62].

За характером відношень між словами такі сполуки є атрибутивними, об'єктними чи обставинними, за морфологічною природою складників – реалізують зв'язок узгодження, керування чи прилягання. Характерна цим сполукам образність та експресивність надали їм крилатості та здатності вживатися в багатьох конкретних ситуаціях. Проте це не позбавило їх синтаксичних рис, не порушило нормативної сполучуваності слів і способів сполучення [Кучеренко 2003а : 62–63].

У синтаксичних працях і в лекційних курсах учений багато уваги приділяв реченням з однорідними рядами словоформ і звертаннями. Зокрема, його цікавив **граматичний статус** речень, які містили такі "ускладнення". Зіставляючи речення як одиниці мови з судженнями – одиницями мислення, вчений доводить, що речення з однорідними членами є виразником складного судження, отже й саме воно є складним ("*Де, коли і ким це було сказано*" ми сприймаємо як три запитання: "*де це було сказано*", "*коли це було сказано*" і "*ким це було сказано*").

Професор Кучеренко, розвиваючи ідеї О. Потебні, аргументовано доводить повноцінне функціонування в українській мові

кличного відмінка, а не “кличної форми”, як упродовж багатьох десятиліть радянського “зближення мов” подавалося в граматиках. Він критикує термін “звертання”, натомість описує аж п’ять синтаксичних функцій, які іменник у кличному відмінку може виконувати в реченні. Це насамперед функція підмета, а також прикладки, вставного слова, окремого вокативного речення або головної частини складнопідрядного речення. Коли вокатив як виразник суб’єкта дії виступає в ролі підмета, то присудок узгоджується з таким підметом у формах роду й числа (*Ой зійди-зійди, ясна зіронько*; *Сира земле, розступися*; *Повій, вітре, на Вкраїну* тощо) [Кучеренко 2003a : 114–127]. Цим повністю спростовується теза, що звертання граматично не пов’язане з реченням. Яка, до речі, і досі фігурує у шкільній граматиці та й у багатьох інших навчальних посібниках і методичних розробках.

У контексті морфологічних досліджень другої половини XX ст. професор І. К. Кучеренко відзначав, що спроби видати номенклатуру частин мови за наукову класифікацію не задовольняють жодного правила простого логічного поділу поняття, “тому вона не є класифікацією, а лише вичленуванням із загальної кількості слів певних угруповань, кожне за своїми основами” [Кучеренко 2003b : 113]. Однак, попри блискучу доказовість поглядів граматиколога Кучеренка, його вчення в 60–80-х рр. минулого століття не набуло належного поширення в українському мовознавстві. Авторитарна за своєю природою радянська наука, імперіально зверхнє ставлення до її національних осередків як до другорядних, периферійних, несуб’єктних ні в методології, ні в науковій практиці, низький загальний рівень культури наукового мислення та дискутування, превалювання в науковій діяльності описового підходу над теоретичним аналізом стали тими несприятливими чинниками, які на десятки років затримали поширення “кучеренківських” ідей. Наукові підходи ученого, його способи обґрунтування й доведення теоретичних положень, як виявилося, занадто випереджали свій час і тогочасні умови формування наукових концепцій!

Аналізуючи тогочасні підручники з граматики для середньої та вищої школи, учений зауважував, що “з підручника в підручник

у граматику, зокрема в розділ синтаксису, протягом десятиліть перекочовують поняття, позбавлені синтаксичного змісту, такі як “пряма мова”, “слова автора”, “звертання”, “період” і деякі інші. Вони вже стали такими звичними в посібниках із синтаксису, що навіть спеціалістів нелегко переконати в їх безпідставності в цій частині граматики. Навіть незважаючи на очевидність і переконливість фактів” [Кучеренко 1985 : 5].

Під впливом поглядів І. К. Кучеренка, хоча й повільно, але розпочався процес науково-логічної верифікації ряду викривлених граматичних тверджень і уявлень. 1985 р. Лариса Кадомцева видала працю “Синтаксис простого речення”, де подає суттєво відмінне від “шахматовсько-виноградовського”, але суголосне “кучеренківському” тлумачення природи синтаксичної односкладності. До власне односкладних речень дослідниця відносить лише безособові конструкції, тобто ті моделі, у яких не можна реконструювати відсутній предикативний компонент, бо він там не передбачений і не мислиться мовцем [Кадомцева : 14–28]. Іван Вихованець у підручнику “Граматика української мови. Синтаксис” розвинув цей погляд, упровадивши в класифікацію моделей простого речення апозицію *структурна та семантична повнота / неповнота* [Вихованець : 102–105].

Морфологічні ідеї І. К. Кучеренка набули поширення на початку XXI ст. у праці І. Вихованця та К. Городенської “Теоретична морфологія української мови”. Автори зазначають, що слова, які вирізняються вказівною функцією (займенники), не можуть становити окремої частини мови, оскільки їхня категорійна семантика не виходить за межі об’єктів називання основної іменної трійки та прислівника: для іменника – предметність, для прикметника – ознаковість, для числівника – кількість і для прислівника – ознака іншої ознаки. Отже, пишуть автори, займенники дублюють відповідно іменники, прикметники, числівники та прислівники, отже, вони, виступаючи лексико-семантичними еквівалентами іменника, прикметника, числівника та прислівника, належать до цих частин мови і формують їхню категорійну периферію [Вихованець, Городенська : 185].

Слушність і продуктивність граматикологічних ідей І. К. Кучеренка багато разів відзначали професори Олександр Мельничук, Арнольд Грищенко, Ніна Гуйванюк, Каленик Шульжук, наші сучасники Анатолій Загнітко, Мар'ян Скаб, Сергій Єрмоленко й багато інших теоретиків мови.

2013 р. колектив кафедри української мови та прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології Шевченкового університету видав у трьох книгах підручник із української мови для вишів, у якому знайшла втілення переважна більшість ідей професора цієї кафедри та її багаторічного завідувача Іллі Кучеренка. Зокрема, класифікація частин мови тут ґрунтується на узагальненій семантиці розрядів слів (предметність – іменник, процесуальність – дієслово, кількісність – числівник тощо [Сучасна : 15]. Розуміння і трактування займенників, ад'єктивних слів, відомих зі шкільної граматики як дієприкметники та порядкові числівники, дієприслівників, однорідних підметів і присудків, вокатива, неповних речень і багатьох інших явищ граматики є суголосним ідеям і поглядам геніального граматиста.

Однак стосовно цілого ряду явищ мови й досі ще значна частина граматик, що видаються та перевидаються в наш час, на жаль, перебуває в полоні псевдонаукових догм і хибного, бездоказового трактування понять і поширення віджилих штампів. Це переконує нас у тому, що граматичні погляди професора І. К. Кучеренка не втратили своєї актуальності й потребують нової дослідницької енергії.

ЛІТЕРАТУРА

Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. Київ : Либідь, 1993. 365 с.

Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ : Пульсари, 2004. 400 с.

Кадомцева Л. О. Українська мова: Синтаксис простого речення. Київ : Вища школа, 1985. 127 с.

Кучеренко І. К. Лексичне значення прийменника. *Мовознавство*. 1973. № 3. С. 12–23.

Кучеренко І. К. За високу якість мовознавчих посібників. *Українське мовознавство*. 1985. Вип. 13. С. 3–9.

Кучеренко І. К. Актуальні проблеми граматики. Львів : Вид-во "Світ", 2003a. 228 с.

Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія. 2-ге вид., уточ. й доповн. Вінниця : "Поділля-2000", 2003b. 464 с.

Сучасна українська мова: Морфологія. Підручник / Л. А. Алексієнко, О. М. Зубань, І. В. Козленко; за ред. А. К. Мойсієнка. Київ : Знання, 2013. 524 с.

REFERENCES

Vykhovanets, I. R. (1993). Hramatyka ukrainskoi movy: Syntaksys. Kyiv : Lybid (in Ukrainian).

Vykhovanets, I. & Horodenska, K. (2004). Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy. Kyiv : Pulsary (in Ukrainian).

Kadomtseva, L. O. (1985). Ukrainska mova: Syntaksys prostoho rechennia. Kyiv : Vyshcha shkola (in Ukrainian).

Kucherenko, I. K. (1973). Leksychne znachennia pryimennyka. *Movoznavstvo*, 3, 12–23 (in Ukrainian).

Kucherenko, I. K. (1985). Za vysoku yakist movoznavchykh posibnykiv. *Ukrainske movoznavstvo*, 13, 3–9 (in Ukrainian).

Kucherenko, I. K. (2003a). Aktualni problemy hramatyky. Lviv : Svit (in Ukrainian).

Kucherenko, I. K. (2003b). Teoretychni pytannia hramatyky ukrainskoi movy : Morfolohiia. Vinnytsia : Podillia-2000 (in Ukrainian).

Aleksiienko, L. A., Zuban, O. M., Kozlenko, I. V. (2013). Suchasna ukrainska mova: Morfolohiia. Kyiv : Znannia (in Ukrainian).

DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).11-23

Serhii Riznyk, PhD, Associate Prof.
ORCID ID: 0000-0003-3083-4543
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Scientific personality of Ilya Kucherenko in Ukrainian grammarology

The article is devoted to the analysis of the scientific contribution of Taras Shevchenko Kyiv University professor Ilya Kucherenko to the

development of the grammatical theory of word combinations and sentences, the innovative principles of classification of parts of speech, the theory of cases, the syntactic status of homogeneous clauses, the function of the preposition in a syntactic combination, the syntactic nature of phraseological units, the principles of logical consistency in definition of key concepts and mechanisms of language structure.

His innovative grammatical concept lies in the application of the monocriterial principle for dividing words into parts of speech. The real meaning of the word was chosen as the sole criterion. According to their real meaning, the scientist divides all the words of the language into seven classes (noun, adjective, numeral, verb, adverb, participle, conjunction) and in each of these classes he distinguishes three levels of semantics: the level of specific semantics, the level of generalized semantics and the level of generalized indicative semantics.

The article analyzes the syntactic function of the preposition in the phrase. I. Kucherenko believes that the preposition does not help the noun to implement the noun semantics, but on the contrary, it requires the noun to specify the generalized-indicative level of its semantics and is combined with the noun dependent on it by the grammatical control link.

The grammarian considers stable (phraseological) compounds to be not lexical, but syntactic units, since the words in them are combined in the same way as in free word combinations.

The article also examines a number of other syntactic phenomena (monosyllabic sentences, homogeneous clauses, vocative), which I. Kucherenko explains using strictly logical methods of analysis. The grammatical concept of Ilya Kucherenko is analyzed in comparison with the views of other scientists of the 60s–90s of the 20th century.

***Keywords**: grammarological teaching of Ilya Kucherenko, grammarology, monocriterial classification of parts of speech, levels of the generalized meaning of words, real meaning of the word, level of semantics, syntactic functions of the preposition, functions of the vocative, phraseological constructions.*

Стаття надійшла до редколегії 15.04.22
Рекомендована до друку 20.05.22

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

УДК 811.161
DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).24-37

Вікторія Коломийцева, канд. філол. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0001-9899-5859
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ
Володимир Чумак, канд. філол. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0001-9341-7072
Український мовно-інформаційний центр НАН України, Київ

ПРОФЕСОР І. К. КУЧЕРЕНКО В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА: КЛАСИФІКАЦІЯ ЧАСТИН МОВИ

Присвячено граматичному вченню про частини мови професора І. Кучеренка, що є визначним здобутком слов'янського мовознавства. Фокусом класифікаційного підходу ученого є критерій встановлення частин мови – "однозначний (моністичний)" – реальне (лексичне) значення слова, що визначає і граматичні атрибути розрядів лексем. Лексичне значення слова відбиває понятійну, комунікативну й когнітивну природу мовного знака, яким названо матеріальний, ментальний чи духовний фрагмент означуваної дійсності.

***Ключові слова**: вчення про частини мови І. Кучеренка, моністичний (семантичний) критерій, лексичне (реальне) значення слова, синсемантія, рівні семантики.*

Чи не найскладнішим розділом граматики є наука про частини мови. Досвідчений науковець знає, що для продуктивного системного послуговування знанням, а тим більше для успішного його викладання молодому поколінню, потрібні *ключі.* Ними є:

– точно означені основоположні поняття, або галузеве термінополе;

– практика в опануванні функціональної природи досліджуваних явищ;

– особистісний підхід.

Під особистісним підходом насамперед маємо на увазі **важливість особистості** (особистостей) науковця, учителя, який сміливо і вправно веде новаків дорогою пізнання. Насправді

всякий досвід, знання, можливість поступу приходять до нас завдяки спілкуванню з такою особистістю.

Професор Ілля Корнійович Кучеренко ввійшов в історію лінгвістики як глибокий мислитель, видатний граматист, бездоганний логік, сміливий новатор, засновник однієї з відомих граматичних шкіл. І що найважливіше – як високодуховна особистість, істинний Учитель.

Докладно розглянувши історію вивчення питання про частини мови в наукових працях видатних мовознавців попередньої доби (М. Ломоносова, О. Потебні, О. Востокова, Ф. Буслаєва, О. Шахматова, М. Стебліна-Каменського, Л. Щерби, О. Пєшковського, В. Виноградова, В. Ващенка та ін.), професор І. Кучеренко у 60-х рр. ХХ ст. формує власну граматичну теорію, яка **на пів століття випередить офіційну наукову думку в цій галузі**.

Мова функціонує, і щодня мільйони мовців розбудовують речення-повідомлення, а дискусії довкола "фігурантів" речення – частин мови й членів речення – не вщухають.

І. Кучеренко осмислює питання частиномовної класифікації української лексики з концептуально широким охопленням досліджуваних явищ, властивим філософу, і бездоганним обґрунтуванням логіка.

Досліджуючи глобальне питання граматики (стратифікація частин мови), професор І. Кучеренко дає вітчизняній науці розв'язання багатьох інших кардинальних питань зі сфери семасіології, морфології, синтаксису, комунікативної лінгвістики, які досі залишаються теоретично складними навіть для академічних науковців і досвідчених лінгвістів-практиків. Насамперед, це питання природи лексичного значення слова й повноти функціонування цього термінопоняття у граматиці щодо всіх частин мови, зокрема і службових. Суміжним із цим виступає явище синсемантизму, чи семантичної несамостійності, коли слово потребує "партнера" для реалізації свого лексичного значення. Проте це аж ніяк не семантична порожність. Так, професор І. Кучеренко сміливо заявляє про семантичну спроможність прийменників як своєрідних *син*-лексем (від грецького σύν – "з", "разом"), тобто слів, що реалізують своє лексичне значення

в партнерстві з іменником. Науковець також означує граматичний потенціал прийменника як слова, що керує відмінковою формою іменника, а іноді – й кількома. Отож лінгвістичний статус службових слів, починаючи із прийменників, набув у працях професора І. Кучеренка глибокого теоретичного переосмислення, а в захопливому й неординарному викладанні для студентів – практичної верифікації.

Так само важливим є підхід І. Кучеренка до семантичної природи ад'єктивних слів, зокрема дієприкметників, порядкових числівників і певних розрядів займенникових слів.

Окремої уваги заслуговує блискуче розв'язання І. Кучеренком питань синтаксичної кваліфікації словосполучення, зокрема лексикалізованого та фразеологічного; граматичного статусу вокативів і ролі кличного відмінка в парадигматичній системі іменних частин мови; функціональної специфіки порівняльних конструкцій; статусності однорідних членів речення. Численні питання, які до професора І. Кучеренка вважалися недослідженими, набули розв'язання в цілісному граматичному вченні науковця. Це вчення стало граматичною школою, до якої прихильні не лише вітчизняні науковці і членами якої смиренно визнають себе дописувачі.

1961 р. у видавництві Київського університету імені Тараса Шевченка побачила світ фундаментальна наукова праця І. Кучеренка ***"Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія"***[1] у двох частинах (другу частину видано в 1964 р.), що без перебільшень стала визначним явищем не лише вітчизняного, а й усього слов'янського мовознавства. Дехто з науковців намагався вступати в полеміку з професором, було чимало й таких, які просто оминали його наукові положення й висновки, замовчували через брак аргументів проти бездоганної логіки і промовистих мовних фактів Іллі Корнійовича. Цілком

[1] *Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія. Ч. І. Київ : Видавництво Київського університету, 1961. 172 с.; *Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія. Ч. ІІ. Київ : Видавництво Київського університету, 1964. 160 с.

визнати їх не дозволяла безкомпромісність логічної аргументації професора І. Кучеренка, якась "нефілологічна точність" науковця-новатора, а іноді й хибний престиж його опонентів.

Переважна більшість науковців кафедри української мови та прикладної лінгвістики Київського університету імені Тараса Шевченка – це учні, вихованці, послідовники Іллі Корнійовича Кучеренка. Його іменем названо нашу кафедру.

Колектив кафедри поставив собі за мету здійснити друге видання історичної праці професора І. Кучеренка ***"Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія"***. Провідну роль у клопіткій організаційній і власне науковій роботі з підготовки цього видання відіграла доцент кафедри Ірина Арібжанова. 2003 р. з нагоди 80-річчя Іллі Корнійовича вийшло друком це друге (уточнене й доповнене) видання. Його доповнено розділами *"Граматика як наука", "Слово – значуща одиниця морфології"; "Ад'єктивні слова"*, що постали на матеріалі статей і посібників І. К. Кучеренка. Щоб звучала пряма мова професора І. Кучеренка, ми далі покликатимемося на це видання.

Отож у фокусі класифікаційного підходу професора І. Кучеренка критерій визначення частин мови – "однозначний (моністичний)" [Кучеренко : 112–133]. Попри всю вдавану привабливість, а найбільше звичність і зручність плюралістичного (багатозначного) критерію (тобто одночасного використання сукупності ознак – семантичних, морфемних, словотвірних, морфологічних і синтаксичних), І. Кучеренко рішуче його відкидає як такий, що не забезпечує наукової достовірності. Учений показує брак доказової сили багатозначного критерію й *"невідхильну силу прояву об'єктивно існуючого критерію моністичного"* [Кучеренко : 129] – **узагальнене лексичне значення слова**. На думку Іллі Корнійовича, одночасне застосування кількох критеріїв обертається грубим порушенням логіки, неспроможністю чітко диференціювати основне і вторинне, спільне й відмінне, родове й видове. На практиці одна частина мови виділяється на підставі одних ознак, а інша – на підставі "наявності інших, незважаючи на відсутність у ній тих, які лягли в основу виділення першої" [Кучеренко : 101]. А врешті-решт,

посилаючись на слова О. Пєшковського, дослідникам доводиться "силою втискувати деякі слова в рубрики, що їх не покривають, або вигадувати нові, дрібні й не співвідносні з основними рубрики" [Кучеренко : 123].

Професор І. Кучеренко – зразок науковця, який взявся до розв'язання одного із фундаментальних питань граматики зі властивою йому вимогою – неухильно бути на засадах логіки й так забезпечити істинність наукових положень і висновків. Учений слушно зауважує, що термін *лексичне значення слова* як основний інструмент прийнятної моністичної класифікації частин мови аж ніяк не може обмежуватися лексикологічним використанням. Термін є цілком придатний і для граматики, адже лексичне (тобто реальне, поняттєве) значення слова лишається самим собою, хоч ми слово аналізуємо в лексикологічному, а хоч у граматичному плані [Кучеренко : 134]. Щоб уникнути, за висловом ученого, "гіпнотичного прив'язування" терміна *лексичне значення* виключно до лексикології, професор І. Кучеренко вводить у науковий обіг синонімічний термін ***реальне значення слова***. Аргументаційна база І. Кучеренка у свідомості уважного науковця-дослідника не залишає й тіні сумніву, що саме специфіка фактів реальної дійсності визначає зрештою і граматичні атрибути тої чи тої лексеми (число, рід, час, вид тощо), релевантні для морфології й ширше – для граматики. Саме тому лексичне (реальне) значення слова має виступати як "вихідне і провідне у визначенні поняття «частина мови»" [Кучеренко : 136].

В історії української лінгвістики тенденція висувати на перший план у граматиці формальні ознаки виявилася непродуктивною. А. Грищенко відмову в практиці лінгвістичного аналізу від семантичного аспекту мови й розбудову лінгвістичної теорії лише на формальних засадах називав "найбільш крайнім гаслом". Спроба відсунути семантику в мовознавчих дослідженнях на другий план, а то й відмовитися від неї не виправдала себе, адже не враховувати принципи об'єктивного функціонування мови неможливо [Грищенко : 3–4]. Авторитетною є думка академіка А. Грищенка про те, що незважаючи на надзвичайну

складність вироблення універсальних і всеохоплюючих принципів аналізу мовного матеріалу, "ідеальний стан – це якнайменша кількість критеріїв для поділу лексичних одиниць на відповідні частини мови" [Грищенко : 4].

Монокритерій, запропонований І. Кучеренком, забезпечує бездоганну у своїй логічності й несуперечливості систему. Те, з чим співвідноситься назва в реальній дійсності, визначає її частиномовну специфіку: для іменника – це в широкому розумінні слова назва предмета, для прикметника – назва ознаки (прикмети) предмета, для дієслова – назва дії (процесу), для прислівника – назва обставини чи ознаки іншої ознаки [Кучеренко : 137].

Розвиваючи теоретичну граматику, професор І. Кучеренко мислив категоріями когнітивної лінгвістики й комунікативного синтаксису, що було далекоглядним і зовсім не типовим для 60-х рр. минулого століття. Учений виходив із певної типізованої функції слова в реченні як основної одиниці синтаксису, адже речення, за висловом ученого, тільки й є насправді "реальною одиницею" з-поміж інших мовних одиниць [Кучеренко : 137]. У слово "реальна" мислитель вкладав поняття "те, що існує не в реєстрах, номенклатурі, а живе реальним життям у спілкуванні й пізнанні". Тому можна стверджувати, що слово "оживає" тільки в реченні як найменшій одиниці, придатній для комунікації і когніції. На ту пору сучасники І. Кучеренка просто не могли належно оцінити такі, наприклад, новаторські міркування науковця: "Думка, реалізована в реченні, виступає як акт пізнання, як результат пізнавальної діяльності на час повідомлення. А такий аналіз у результаті дає встановлення тих одиниць, які є матеріалом думки" [Кучеренко : 137]. Як бачимо, синтаксис і його категорії виступають інструментом остаточної верифікації семантичних параметрів слова.

Речення вчений називає "виразником думки-результату" [Кучеренко : 139]. Лише в реченні розкривається надзвичайний потенціал так званих службових слів як утілювачів усвідомленої активності мовця й пізнавального процесу, що він здійснює. Так, наводячи серію висловлень (*Вода кипить;* ***Чи*** *вода кипить?* ***Невже*** *вода кипить?* ***Чому*** *вода кипить?*) з однаковим предметом

думки (це назване словом *вода*) і майже однаковим лексичним матеріалом, Ілля Корнійович робить доступним розуміння того факту, що когнітивна й комунікативна суть цих повідомлень утілена саме в частках (*чи, невже, хіба* тощо), традиційно називаних "неповнозначними" словами.

Мова із властивою їй загальною здатністю до узагальнення й абстрагування (це її функціональні ознаки) значною мірою завдяки таким словам, як сполучники, частки, прийменникові прислівники, забезпечує рух думки від чуттєвих змістів до сфери абстрактного мислення. "*Слова такого типу є лексичними одиницями, які виражають <...> активне спрямування думки, вираженої в реченні. У їхньому значенні, отже, знаходять своє узагальнене відображення факти психічної діяльності людини, які є так само об'єктивно існуючими, як і предмети та явища, відображені в значеннях "повнозначних" слів*" [Кучеренко : 140].

Термін "повнозначні", як бачимо, учений бере в лапки, підводячи нас до висновку, що в лексичному матеріалі, який відбиває буття в усій його повноті, немає первинного й вторинного. Стає зрозумілим, наскільки хибно вважати сполучники й частки такими, що не пов'язані своїм значенням із реальною дійсністю безпосередньо й такими, що ніби замикаються у сфері допоміжних засобів мови. "Усі слова в мові мають однаковий характер значення, **усі вони – повнозначні**. І знову ж таки, характер відображуваного в їхньому значенні є тим, що визначає специфіку слів" [Кучеренко : 141]. Ця специфіка – це предмети та явища навколишнього, тобто грубого матеріального, світу чи результат розумової діяльності людини, тобто тонкий матеріальний світ (а також словами означуються поняття вищої сфери – сакральний, або вічний, світ). "Органи чуття вищі за мертву матерію, розум вищий від чуттів, інтелект вищий від розуму, а вона (душа) ще вища, ніж інтелект" [Бгаґавад-ґіта : 183].

Вважати прийменники, сполучники, частки як і абстрактні іменники зі сфери ментального такими, що не номінують реальну дійсність – це все одно, що вважати нереальним увесь абстрактно-логічний, розумовий світ людини, обмеживши її життєві функції тваринним чуттєвим реагуванням на проявлені у грубій формі

матеріальні подразники. Отож широкий філософський погляд професора І. Кучеренка полягає в тому, що всі слова мають лексичне (реальне) значення, хоча специфікація їхня різна: від означення видимих матеріальних об'єктів до абстрактних понять, категорій і навіть до номінацій, пов'язаних із чистим духом.

Ідеї І. Кучеренка набули розвитку в наукових працях відомих українських граматистів прийдешніх поколінь: І. Вихованця К. Городенської, А. Загнітка, А. Мойсієнка. Так, І. Вихованець і К. Городенська цілком суголосно до поглядів Іллі Корнійовича вважають, що слова, які вирізняються вказівною функцією (займенникові) не можуть становити окремої частини мови, оскільки їхня категорійна семантика не виходить за межі об'єктів називання основної іменної трійки та прислівника: для іменника – **предметність**, для прикметника – **ознаковість**, для числівника – **квантитативність** і для прислівника – **ознака іншої ознаки**. Займенниковим словам не притаманний свій особливий об'єкт номінування. Як слушно зауважують автори академічної "Теоретичної морфології української мови", займенникові іменники (*ми, він, хтось* тощо), займенникові прикметники (*наш, такий, будь-який* тощо), займенникові числівники (*скільки, стільки*) та займенникові прислівники (*тут, скрізь, колись* тощо) дублюють відповідно іменники, прикметники, числівники та прислівники. Отож "вони відрізняються від "справжніх" частин мови тільки **способом репрезентації**" [Вихованець, Городенська : 184] дійсності. Займенники, виступаючи лексико-семантичними еквівалентами іменників, прикметників, числівників і прислівників, належать до відповідних частиномовних розрядів, формуючи їхню периферію [Вихованець, Городенська : 185]. На важливості встановлення семантичних рівнів мовного знака та актуальності когнітивного аспекту дослідження лексико-семантичних розрядів слів наголошує А. Загнітко [Загнітко : 287].

У підручнику з української мови для вишів за редакцією А. Мойсієнка, підготовленому й виданому колективом мовознавців кафедри української мови та прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка у згоді з концепцією

нашого вчителя професора І. Кучеренка класифікація частин мови ґрунтується на узагальненій частиномовній семантиці розрядів слів: наприклад: предметність (іменник), процесуальна ознака предмета (дієслово), кількісна ознака предмета (числівник) тощо [Сучасна : 15]. Займенники в цій праці також не становлять окремого частиномовного розряду, а розподіляються між займенниковими іменниками, прикметниками займенникового типу, прислівниками як такі, що втілюють відповідно предметність, ознаковість, обставинність із узагальнено-вказівною специфікою семантики [Сучасна : 308–311, 344–351, 464–466].

Те, що І. Вихованець і К. Городенська номінують *способом репрезентації дійсності*, І. Кучеренко називав різними рівнями семантики (1 – 2 – 3): **визначена**, **узагальнена**, **узагальнено-вказівна**. Як займенникам притаманна узагальнено-вказівна семантика, так прийменники характеризуються власне узагальненою семантикою, зокрема місця (*на, над, серед* тощо), часу (*о, перед, після* тощо), мети (*для*), причини (*через, з огляду на*), допустовості (*незважаючи на*) тощо. Їхнє типізуюче реальне значення обставини чи ознаки іншої ознаки дає підстави віднести прийменники до розряду прислівників. Професор І. Кучеренко обґрунтував типізуючу лексичну спорідненість:

– прислівників визначеної семантики (*улітку, дома, зозла, радісно*);

– прислівників узагальненої семантики, або прийменників (*у, на, посеред*);

– прислівників узагальнено-вказівної семантики (*тут, колись, так*).

Професор І. Кучеренко чітко зазначає, що різниця між ними полягає не в об’єкті відображення, а в його характері (рівневість).

Оскільки найчисленнішими серед прийменників і водночас первинними є просторові (а часові й абстрактно-логічні є похідними від них), варто вслід за професором І. Кучеренком означити їхню граматичну специфікацію в порівнянні зі власне прислівниками. Вона полягає лише у просторовому орієнтирі: об’єктна просторова орієнтація притаманна прийменникам і суб’єктна – класичним прислівникам. Порівняймо: *Він стоїть* ***праворуч***

шафи (об'єкт *шафа* є орієнтиром) – *Він стоїть* ***праворуч*** (орієнтиром виступає суб'єкт мовлення, тобто сам мовець) [Коломийцева : 132–133]. Іменники-об'єкти компенсують синсемантію прийменникових прислівників.

Синсемантія (від гр. syn – разом, semantikos – означальний) – це властивість слова виражати значення лише в поєднанні з іншою лексемою, наприклад: *метр шовку, якась перевага, три горіхи, стати уважним, на небі*. Як бачимо, синсемантія поширена також серед тих частин мови, які становлять, так би мовити, каркас граматики – іменники, прикметники, дієслова. Уже це, як зауважував І. Кучеренко, унеможливлює застосування синсемантії як визначального принципу поділу слів на такі частиномовні класи, як повнозначні та службові. Водночас синсемантичність є семіологічною суттю окремих розрядів іменників, прикметників, дієслів, прислівників, що в частиномовній системі професора І. Кучеренка відбилося у трьох рівнях семантики – визначена, узагальнена, узагальнено-вказівна [Кучеренко : 144–150]. "Кожна частина мови виявляє рівневість (періодичність) у характері реальних значень слів, зв'язану з особливостями функціонування їх у мові, але зі своїми відмінностями: перший рівень – основний для кожної частини мови <...>, слова цього рівня характеризують частину мови" [Кучеренко : 149]. Лексичне ядро *першого рівня* формує *прототипну семантику* частини мови [Кубрякова : 327]. Запропоноване професором І. Кучеренком чітке полізональне осмислення частиномовних розрядів щодо їхньої семантики спростовує погляд на прийменники, сполучники, частки як слова, до яких нібито "взагалі не можна застосовувати семантичний критерій", слова з "нечастиномовним статусом", "позбавлені номінативної функції" [Безпояско : 274–275].

Чи не найпроблемнішим серед питань, які обґрунтовує у своєму граматичному вченні про частини мови І. Кучеренко, є категорійний статус дієслова. Донедавна побутував традиційний підхід до дієприкметників і дієприслівників як форм дієслова на підставі їхньої похідності – як девербативів. Проте явище транспозитивної деривації поширене в різних частинах мови. Важливо

дати правильну граматичну оцінку насамперед модифікації семантичних параметрів деривата. Так, реальне значення дієприкметника – це не актуалізована (на відміну від дієслова) ознака, значення дієприслівника – ознака ознаки, тобто прислівниковість. У цьому зв'язку професор І. Кучеренко зазначає, що спроба видати номенклатуру частин мови як наукову класифікацію «не задовольняє жодного правила простого логічного поділу, а є лише вичленуванням із загальної кількості слів певних угруповань, кожного за своїми основами» [Кучеренко : 113]. У "Теоретичній морфології української мови" суголосно до підходів І. Кучеренка автори кваліфікують дієприкметник як віддієслівний прикметник [Вихованець, Городенська : 146–150], а дієприслівник – як віддієслівний прислівник, у якому більшість "морфологічних категорій дієслова нівельована повністю", а "суб'єктна іменникова позиція втрачена" [Вихованець, Городенська : 322]. Проте ці граматичні зміни варто кваліфікувати не як причину, а як наслідок зміни лексичної семантики слів. Саме так осмислюється цей процес у "Морфології" за редакцією А. Мойсієнка, у якій дієприслівники не лише віднесено до розряду прислівників, а й наголошено на тому, що вони "формують великий за обсягом продуктивний клас прислівників" [Сучасна : 461].

Знову переконуємося в істинності граматичного підходу професора І. Кучеренка, який тоді, у вже далекі шістдесяті, писав, що "зцементоване ядро" частиномовної номенклатури залишається сталим за всіх можливих суб'єктивних підходів граматистів [Кучеренко : 113].

Граматичне вчення професора І. Кучеренка про частиномовну класифікацію української лексики залишається актуальним на всіх етапах вивчення історії українського мовознавства. Перспективи дальшого розвитку ідей видатного українського лінгвіста вбачаємо в наступних публікаціях, пов'язаних із багатогранною діяльністю глибокого науковця, неперевершеного теоретика, неповторного педагога.

ЛІТЕРАТУРА

Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. Київ : Пульсари, 2004. 400 с.

Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. Київ : Наук. думка, 1978. 207 с.

Загнітко А. П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк : ТОВ "ВКФ "БАО", 2011. 992 с.

Бгаґавад-ґіта як вона є. 2-ге вид., випр. The Bhaktivedanta Book Trast, 2015. 765 с.

Коломийцева В. В. Лексичне та граматичне значення у прийменниках на позначення простору. *Українське мовознавство*. 2011. Вип. 41/1. С. 131–135.

Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения. Москва : Институт языкознания РАН, 1997. 327 с.

Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія. 2-ге вид., переробл. і доповн. Вінниця : "Поділля-2000", 2003. 464 с.

Сучасна українська мова. Морфологія : підручник / Л. А. Алексієнко, О. М. Зубань, І. В. Козленко; за ред. А. К. Мойсієнка. Київ : Знання, 2013. 524 с.

REFERENCES

Vykhovanets, I. R. & Horodenska, K. H. (2004). Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy. Kyiv : Pulsary (in Ukrainian).

Hryshchenko, A. P. (1978). Prykmetnyk v ukrainskii movi. Kyiv : Nauk. dumka (in Ukrainian).

Zahnitko, A. P. (2011). Teoretychna hramatyka suchasnoi ukrainskoi movy. Morfolohiia. Syntaksys. Donetsk : TOV "VKF "BAO" (in Ukrainian).

Bhagavad-gita yak vona ye (2015). 2-e vydannia, vypravlene. The Bhaktivedanta Book Trast (in Ukrainian).

Kolomyitseva, V. V. (2011). Leksychne ta hramatychne znachennia u pryimenny-kakh na poznachennia prostoru. *Ukrainske movoznavstvo*, 41/1, 131–135 (in Ukrainian).

Kubryakova, E. S. (1997). Chasti rechi s kognitivnoy tochki zreniya. Moskva : Institut yazykoznaniya RAN (in Russian).

Kucherenko, I. K. (2003). Teoretychni pytannia hramatyky ukrainskoi movy : Morfolohiia. Vinnytsia : "Podillia-2000" (in Ukrainian).

Aleksiienko, L. A., Zuban, O. M., Kozlenko, I. V. (2013). Suchasna ukrainska mova. Morfolohiia / Moisiienko A. K. (ed.). Kyiv : Znannia (in Ukrainian).

DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).24-37

Victoriia Kolomyitseva, PhD, Associate Prof.
ORCID ID: 0000-0001-9899-5859
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv
Volodymyr Chumak, PhD, Prof.
ORCID ID: 0000-0001-9341-7072
Ukrainian Language and Information Fund
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

Professor I. K. Kucherenko in history of Ukrainian linguistics: classification of parts of speech

The article is devoted to the grammatical study of the parts of speech of by outstanding domestic scientist – Professor I. Kucherenko. Professor I. Kucherenko laid out the key points of this teaching in the fundamental two-volume treatise "Theoretical Issues of the Grammar of the Ukrainian Language: Morphology", where he substantiated the logical grammatical paradigmatic system of the Ukrainian language with impeccable clarity, while at the same time proposing to solve the most difficult and controversial issues in the field of semasiology, syntax, and communicative linguistics. Having been printed in early (the 60s of the 20th century), this work became a significant achievement of Slavic linguistics and largely determines the development of grammatical thought in Ukraine to this day.

The scientist's classification approach is focused on the "unequivocal (monistic)" criterion, namely the lexical meaning of the word, which the scientist sometimes calls "real". The lexical meaning of a word reflects the conceptual, communicative and cognitive nature of a linguistic sign and determines its grammatical attributes, not vice versa. The use of a multi-valued criterion, which is widespread in grammars to this day, turns into a gross violation of logic, makes it impossible to clearly differentiate common and distinctive, basic (generic) and secondary (specific) features of word classes. As a result, words are forced into categories where they are "foreign", such as, for example, participles among verbs. Professor I. Kucherenko is the first to substantiate the feasibility of considering participles, as well as so-called ordinal numerals, as well as adjectival classes of pronominal words in the adjective category.

The lexical meaning of a word determines its typified function in a sentence, which (sentence), according to the scientist, is not only the main unit of syntax, but also a "real unit" among the rest of the linguistic units. The scientist interprets the concept of "real" as something that does not exist in registers or nomenclature, but provides communication and knowledge. Thus, while developing theoretical grammar, Professor I. Kucherenko showed foresight in terms of the categories of cognitive linguistics and communicative syntax, many decades ahead of his contemporary scientific thought.

Approaches to the so-called service parts of speech are significant in the paradigmatic teaching of Professor I. Kucherenko. The scientist rejects the terminological dichotomy "meaning-bearing / non- meaning-bearing", justifiably believing that there is no primary and secondary in the lexical material. It visualizes the understanding that prepositions, conjunctions, particles ensure the movement of thought from sensual contents to the sphere of abstract thinking, reflecting the facts of human mental activity, which is the same reality as the naming of visible (gross) material objects of the world. In this connection, the scientist develops the proposal about synsemantics and three levels of semantics (defined, generalized, generalized and indicative).

***Keywords**: doctrine of parts of speech by I. Kucherenko, monistic (semantic) criterion, lexical (real) meaning of the word, synsemancy, levels of semantics.*

Стаття надійшла до редколегії 05.04.23
Рекомендована до друку 28.05.23

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

УДК 811.161.2’367.633
DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).38-49

Наталія Кисла, канд. філол. наук
ORCID ID: 0000-0001-5137-6647
ННЦ “Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса”, Полтава

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІЮВАННЯ ПРИЙМЕННИКОВИХ ЕКВІВАЛЕНТІВ ІЗ СЕМАНТИКОЮ ВЛАСНЕ-МЕТИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Вирізнено із загального прийменникового складу вторинні прийменники та прийменникові еквіваленти зі значенням власне-мети, з’ясовано їхню мотиваційну базу, визначено лексико-семантичні розряди субстантивів і вербативів, із якими поєднуються досліджувані прийменники та прийменникові еквіваленти, з’ясовано умови, за яких аналізовані лексичні одиниці виражають відношення власне-мети.

***Ключові слова**: прийменник, вторинний прийменник, прийменниковий еквівалент, мета, власне-мета, інтенційна семантика.*

Дослідження прийменникової семантики є важливим на сучасному етапі розвитку філологічної науки. Прийменники досить неоднорідні: одні з них повністю втратили зв’язок з мотиватом, у інших такий зв’язок простежується цілком прозоро. Зважаючи на це, лінгвісти виокремлюють традиційні власне-прийменники і прийменникові еквіваленти, до яких зараховують одиниці, що мають більш спеціалізоване, конкретніше значення. План змісту повнозначного слова, яке входить до структури прийменникового еквівалента, може накладати обмеження на його сполучуваність із прийменниковими словами: останні поєднуються лише з певними лексико-семантичними групами повнозначних слів. Більшість прийменникових еквівалентів виражають адвербіальні семантико-синтаксичні відношення, зокрема просторові, часові, логічні. З-поміж логічних найчастіше виокремлюють інтенційні, каузальні, умовні, допустові. Група інтенційних прийменників об’єднала 120 лексичних одиниць : 31 власне-прийменник, 69 еквівалентів у значенні прийменника, 2 еквіва-

ленти у функції прийменника, 3 еквіваленти, уживані за аналогією, 15 новотворів. Цільові прийменники поділено на групи власне-мети і мети з відтінком присвяти, а в межах останньої виокремлено підгрупи мети-пошани, мети-користі, мети-шкоди, мети-догоди, мети-допомоги, мети-підтримки, мети-віддяки, мети-відшкодування, мети-відповіді, мети-переконання, мети-пам'яті [Кисла : 12].

У різні періоди кількісний і якісний склад прийменників української мови із формально-граматичного, семантико-синтаксичного, власне-синтаксичного, семантико-стилістичного й інших поглядів досліджували А. Колодяжний, О. Мельничук, З. Іваненко, І. Вихованець, А. Загнітко, М. Степаненко, Г. Балабан, І. Мейзерська, Н. Кущ, Н. Кисла. У межах міжнародного проєкту "Прийменники в синхронії і діахронії: морфологія і синтаксис" проблемна група Донецького національного університету в складі А. Загнітка, І. Данилюка, Г. Ситар та І. Щукіної підготувала "Словник українських прийменників" (2007), до якого ввійшли 1705 прийменників і їхніх еквівалентів. Недостатньо вивченим, однак, залишається питання адвербіальної прийменникової семантики загалом і конкретних її репрезентантів зокрема.

Метою пропонованої статті є з'ясувати особливості функціювання українських прийменників і прийменникових еквівалентів із семантикою власне-мети.

Поставлена мета передбачає виконання таких **завдань**: 1) вирізнення із прийменникового складу тих лексичних одиниць, що є носіями значення власне-мети; 2) з'ясування умов, за яких виокремлені прийменникові еквіваленти виражають відношення власне-мети.

Значення власне-мети передають здебільшого прості прийменники *в* + *Subst*$_4$, *во* + *Subst*$_4$ (уроч.), *від* + *Subst*$_2$, *для* + *Subst*$_2$, *до* + *Subst*$_4$ (діал.), *до* + *Subst*$_2$, *з* + *Subst*$_5$, *зі* + *Subst*$_5$, *зо* + *Subst*$_5$, *із* + *Subst*$_5$, *с* + *Subst*$_5$, *за* + *Subst*$_4$, *за* + *Subst*$_5$, *задля* + *Subst*$_2$, *замість* + *інф.*, *замісць* + *інф.*, *замісь* + *інф.*, *затомість* + *інф.*, *місто* + *інф.*, *мість* + *інф.*, *намість* + *інф.*, *намісць* + *інф.*, *заради* + *Subst*$_2$, *на* + *Subst*$_4$, *о* + *Subst*$_4$ *(заст.)*, *під* + *Subst*$_4$, *по* + *Subst*$_4$, *по* + *Subst*$_6$, *про* + *Subst*$_4$, *ради* + *Subst*$_2$, *у* + *Subst*$_4$. З-поміж вторинних прийменникових одиниць цією функцією

наділені лексеми *з метою + Subst$_2$, на предмет + Subst$_2$, на виконання + Subst$_2$, у виконання + Subst$_2$, для виконання + Subst$_2$, на довершення + Subst$_2$, на здобуття + Subst$_2$, на випадок + Subst$_2$, на заміну* (*зміну*) *+ Subst$_2$, у надії на + Subst$_4$, у боротьбі з + Subst$_5$, у гонитві за + Subst$_5$, у погоні за + Subst$_5$, у пошуках + Subst$_2$, за покликом + Subst$_2$.*

Прийменник *з метою + Subst$_2$* є основним засобом вираження значення власне-мети. У "Словникові української мови" сполуку *з метою* потрактовано як "для чого-небудь" (СУМ, т. 4, 683). Її детермінують дієслова із семантикою творення, різних видів діяльності (*робити, видавати, будувати*), використання, застосування (*використовувати, застосовувати, уживатися*), впливу на об'єкт (*діяти, впливати, захоплювати*), руху, просторового переміщення (*іти, везти, нести*), володіння (*тримати, держати, володіти*), позбавлення, передачі (*передавати, позбуватися, продавати*), міжособистісних взаємин, стосунків (*одружитися, взяти шлюб, залицятися*), узгоджених міжособистісних дій (*боротися, голосувати, боронитися*), інтелектуальної дії (*навчати, вчитися, розуміти*), буття (*жити, існувати, бути*): *…я* ***рушила*** *до* ***вітальні з метою зробити*** *собі чаю* (М. Соколян); … *Чарлі навіть спеціально полював на гадюк та* ***вивчав*** *їхнє життя* ***з метою використати*** *здобуті знання колись у майбутньому* (М. Дашкієв); … *він <…>* ***був*** *у Елленберга* ***з метою дістати*** *через нього можливість пройти до Мертенса* (В. Винниченко); … *це* ***вчинили*** *саме вони* ***з метою дестабілізації*** *суспільства…* (Л. Костенко); *Амайрана* ***захопила*** *пів-Європи* ***з метою стримування*** *загрози організованого насильства* (М. Соколян); … *ми* ***возили*** *джинси* ***з метою*** *<…>* ***розпродажу!*** (Є. Кононенко). До типових заповнювачів придієслівної позиції належать інфінітиви та девербативи з різноманітною семантикою, причому вони нерідко вступають у відношення ізофункційності.

Прийменник *на предмет + Subst$_2$* побутує здебільшого в текстах офіційно-ділового стилю, зрідка в художньому дискурсі. І. Вихованець і К. Городенська зараховують його до прийменників зі значенням власне-мети [Вихованець, Городенська : 341], цієї думки дотримуються [Балабан : 112; Габай 2009 : 129].

У “Словникові української мови” знаходимо такий семантичний опис: “*На предмет* чого – для чого-небудь, з якоюсь метою” (СУМ, т. 7, 527). Автори “Словника українських прийменників” приписують досліджуваній лексичній одиниці об’єктно-цільове значення (СУП, 194). Загалом не заперечуючи цього погляду, вважаємо, що об’єктна семантика переважує інтенційну в тих випадках, коли привербативний конституент не є девербативом: *Чому вони* ***не перевірили*** *другу кімнату* ***на предмет*** *червоно-погонної* ***піхтури****?* (Ю. Андрухович); *… він методично* ***прочісував*** *лісисті терени колишньої НДР* ***на предмет*** *військових* ***баз*** *червоної армії…* (Ю. Андрухович); *Вона* ***обслуговує*** *нашу фундацію* ***на предмет стресів*** (Є. Кононенко).

Прийменник *на предмет* + *Subst*$_2$ реалізує власне-інтенційну семантику, коли поєднується з дієсловами, що реалізують значення контролю (*перевіряти, прочісувати, контролювати*), місцеположення або місцеперебування (*знаходитися, перебувати, міститися*), творення, різних видів діяльності (*зробити, творити, готувати*), мовлення (*говорити, розмовляти, домовлятися*) та іменниками – номінуваннями різноманітних дій (*викриття, виявлення, перевірка, колонізація*): *Куток* ***піддався*** *наглій і пильній ревізії* ***на предмет викриття*** *люстра…* (І. Багряний); *…* ***проводиться*** *нічна перевірка* ***на предмет виявлення*** *елементу…* (В. Дрозд); *Майорські плівки* [*містяться*] *на експертизі в Голландії* ***на предмет ідентифікації*** *голосів* (Л. Костенко); *… Вас відвезуть в лікарню й* ***зроблять*** *флюрографію “****на предмет перевірки*** *наявності хвороби туберкульозу”* (О. Вахній).

Ізофункційні прийменники *на виконання* + *Subst*$_2$*, у виконання* + *Subst*$_2$*, для виконання* + *Subst*$_2$ регулярно вживаються в офіційно-діловому стилі, спорадично – у художніх текстах. Їхнє значення тісно пов’язане з планом змісту іменника-мотивата *виконання* – “дія за значенням *виконати, виконувати*” (СУМ, т. 1, 411). Роль головного конституента в конструкціях із цими прийменниками найчастіше виконують вербативи позбавлення, передачі (*давати, даватися, повертати*), руху, просторового переміщення (*потрапляти, прибувати, приходити*), конкретної фізичної дії з виразним динамічним відтінком (*вдарять, плюва-*

ти, кидати). Типовим заповнювачем привербативної позиції є іменники – найменування наперед визначеного для виконання обсягу роботи (*завдання, доручення, зобов'язання*): … *подала голос Олена і* ***на виконання*** *своїх* ***слів*** *ще раз* ***плюнула…*** (Н. та О. Шевченки); … ***даю*** *вам тиждень* ***на виконання*** *цього мого* ***доручення*** (С. Тельнюк); ***У виконання*** *вічного* ***закону*** *життя <…>* ***повертаю*** *я прибитий журбою талант свій до нього…* (О. Довженко); … *і якщо деколи й* ***потрапляє*** *до Західної Німеччини, то тільки* ***для виконання*** *всіляких сміховинних* ***завдань…*** (Ю. Андрухович.); ... *усі частини малими групами* ***мали прибути*** *<…>* ***для виконання*** *особливого* ***завдання*** (В. Стецюк).

Семантично спорідненими із попередньо проаналізованими є прийменникові сполуки *у пошуках + Subst₂*. Як зазначає Г. Балабан, "ці сполуки стійко відтворюються в мові без додаткових компонентів, позбавлені образності, надзвичайно поширені в усіх функціональних стилях, що дає підстави вважати їх власне-прийменниками" [Балабан : 111]. Значення препозиціоналізованої сполуки мотивоване планом змісту іменникового компонента *пошук* – "шукання, розшукування чого-небудь" (СУМ, т. 7, 491). Прийменник *у пошуках + Subst₂* уживається з дієсловами зі значенням руху, просторового переміщення (*проходжатися, розбігтися, рискати*), зорового сприйняття (*роззирнутися, глянути, поглядати*) та іменниками на позначення осіб (*половці, князівна, подруга*), предметів харчування (*закуска, хліб, вода*), морально-етичних понять і взаємин між людьми (*затишок, підтримка, любов*): … *самі ж суїцидники* ***проходжалися*** *міжряддям* ***у пошуках закуски…*** (Є. Пашковський); *Народ винищений або* ***розбігся у пошуках затишку*** *й* ***хліба*** (В. Малик); *Кілька днів* ***рискав*** *Володимир понад Оріллю* ***у пошуках половців…*** (В. Малик); *Десятки юнаків <…>* ***занишпорили у пошуках князівни*** (В. Малик); *Вона* ***роззирнулась у пошуках підтримки*** (М. Соколян).

Прийменники *у гонитві за + Subst₅, у погоні за + Subst₅* є семантично найближчими до прийменника *у пошуках + Subst₂*. Їхнє значення мотивоване іменниковими компонентами *гонитва* – "посилене прагнення до чого-небудь, переслідування якої-небудь мети" (СУМ, т. 2, 122) і *погоня* – "велике прагнення

досягти, добитися чого-небудь" (СУМ, т. 6, 719). Поєднуючи причинове значення із цільовим, вони виражають сильне прагнення досягти певної мети, уживаються здебільшого з негативним емоційним відтінком при дієсловах, які вказують на ліквідацію чогось (*знищувати, ліквідовувати, вбивати*), місцеперебування (*залишатися, стояти, перебувати*), творення, різні види діяльності (*робити, створювати, оперувати*), мовлення (*говорити, прославляти, славити*). Поряд із прийменниками в привербативній позиції функціюють іменники – найменування властивостей і ознак (*популярність, реклама, слава*), предметів розкоші (*маєток, золото, гроші*): *Коли б людям стали доступними закони найпотаємніших речей, вони б* ***знищили*** *і ці речі, і їхніх носіїв* ***у гонитві за*** *їхньою* ***серцевиною*** (М. Матіос); *…* ***у гонитві за популярністю*** *ця гіпотетична <…> особа* ***прагне залишатися*** *у всіх на вустах…* (Н. та О. Шевченки); ***У гонитві за*** *дешевою* ***рекламою*** *частина західних хірургів <…>* ***кинулась робити*** *пересадки* (Ю. Щербак); *… все те* ***вкрилося*** *поганою славою* ***у гонитві за маєтками****…* (Р. Іваничук); *Ось вона, дорога до влади <…> коли* ***переступають*** *через життя, через честь, через любов і священну пам'ять* ***у погоні за*** *нею* [владою] (Р. Іванченко).

Прийменник *на здобуття + Subst*$_2$ у "Словникові українських прийменників" подано як цільовий [СУП : 185]. Ми ж зараховуємо його до прийменників власне-мети, які сполучаються з дієсловами, що реалізують значення поширення, розповсюдження (*розповсюджуватися, поширюватися, ширитися*), творення, різних видів діяльності (*працювати, гарувати, творити*), пропонування, висунення (*висувати, подавати, пропонувати*). Для цих вербативів регулярними є семантико-синтаксичні зв'язки з іменниками – назвами матеріальних благ та заохочень (*чин, багатство, премія*), проявів почуттів, психічних станів (*воля, любов, прихильність*): [козацькі ватажки] *<…> наважилися* ***підняти зброю на здобуття волі*** *для своєї батьківщини* (М. Сорочан); ***Гарує і працює*** *<…>* ***на здобуття засобів*** *до науки для сина…* (О. Кобилянська); *… рукопис монографії Лук'янова <…> директор інституту мріяв* ***висунути на здобуття Державної премії*** (Ю. Щербак). Семантика цього прий-

менника мотивована іменником *здобуття*, що у "Словникові української мови" потрактований як "дія за значенням *здобувати, здобути*" (СУМ, т. 3, 544).

"Словник української мови" кваліфікує прийменник *на випадок* + $Subst_2$ так: "*На випадок* чого – передбачаючи певні обставини" (СУМ, т. 1, 447). У "Словникові українських прийменників" його витлумачено як прийменник із поєднанням кількох семантичних відношень, зокрема цільового та причинового (СУП, 169). Відношення мети аналізований прийменник експлікує в поєднанні з дієсловами, що реалізують семантику контактності (*одіти, прикріпити, прилагодити*), зберігання (*зберігати, тримати, берегти*), місцеперебування (*бути, знаходитись, стояти*), та іменниками – назвами різноманітних дій, подій, процесів (*відрив, обставина, спрага*): *Тепер* ***на випадок відриву*** *камери від човна лікар і водолаз* ***наділи*** *рейдові маски…* (М. Трублаїні); … *свій артилерійський НЗ <…>* ***зберігали на випадок*** *непередбачених* ***обставин*** (П. Загребельний); *На виноградниках* ***на випадок спраги*** *до наших послуг* ***були*** *два величезних барила…* (М. Соколян).

Прийменник *на заміну (зміну)* + $Subst_2$ актуалізує значення "заміна кого-, чого-небудь". А. Габай, Г. Балабан розглядають його серед виразників семантики присвяти [Габай 2011 : 73; Балабан : 115]. "Словник українських прийменників" фіксує поєднання аналізованого прийменника лише з іменником у родовому відмінкові (СУП, 185). У художніх творах, наукових дискурсах, однак, знаходимо сполучення його також з іменником у давальному відмінкові [Габай 2011 : 73; Балабан : 115]. Функцію головного компонента в аналізованих конструкціях виконують дієслова руху, просторового переміщення (*підходити, прибувати, рухатися*), пропозиції (*пропонувати, рекомендувати, висувати кандидатуру*), набуття бажаного, необхідного (*отримувати, придбати, купити*): … *темні колони яничарів <…>* ***підходили на заміну*** *поріділим стомленим* ***бюлюкам…*** (В. Малик); *Попруга поїхав у Саманівку сам – Дуся квапилася додому, у неї о другій зустріч в бютівському обкомі,* ***рекомендуватимуть*** *своїх представників* ***на заміну*** *декотрих районних* ***вождиків*** *з регіо-*

налів та й нашистів… (М. Братан); *Як ти можеш запевнять, що це "щось" він* ***отримав на заміну тіла, життя*** *чи ще якогось* ***лахміття****, котре ви так цінуєте?* (О. Берник.). Що ж до привербативних субстантивів, то ними є лексеми – найменування осіб (*воїн, керівник, вождь*), біологічного буття (*життя, існування, животіння*), духовних і матеріальних благ (*віра, багатство, гроші*).

За свідченням Г. Балабан, зрідка вживаються в ролі прийменника із семантикою власне-мети тотожні сполуки *у надії на + Subst$_4$, з надією на + Subst$_4$* [Балабан : 112]. До них додаємо також сполуку *у надії + інф.* Вони є функційними прийменниковими еквівалентами з притаманним їм відтінком образності. Значення цих сполук мотивоване іменником *надія* – "впевненість у можливості здійснення чогось бажаного, потрібного, приємного; сподівання" (СУМ, т. 5, 70). Роль носія валентності виконують дієслова зі значенням зорового, слухового, нюхового сприйняття (*дивитися, прислухатися, обнюхувати*), руху, просторового переміщення (*переїхати, переміститися, перенестися*), місцеперебування (*сидіти, стояти, лежати*), фазовості (*розпочинати, закінчувати, завершувати*). У функції валентного партнера зафіксовано іменники – найменування продуктів харчування (*цукор, хліб, молоко*), матеріальних благ і прибутку (*гроші, заробіток, багатство*), процесів творення (*будівництво, зведення, виготовлення*), осіб, зокрема біблійних (*Бог, Аллах, Господь*): *…ведмідь <…> бравсь* ***обнюхувати*** *капітанові кишені* ***в надії на цукор…*** (Є. Пашковський); ***В надії на*** *якийсь* ***заробіток*** *нелегка* ***занесла*** *мене в маленьке <…> степове містечко…* (М. Матіос); ***В надії на*** *очікуване* ***будівництво*** *Єдиної Української Помісної Церкви <…>* ***закінчую*** *цей розділ* (Б. Савка); ***Почалапали*** *за сонцем* ***в надії на Бога*** (В. Юрченко); *Усі <…>* ***йшли*** з надією на ***допомогу*** *з глибини країни чи* з надією на *швидкий* ***прорив*** *до своїх…* (П. Автомонов).

Ізофункційною до прийменникових сполук *у надії на + Subst$_4$, з надією на + Subst$_4$* є прийменникова структура *у надії + інф.* Об'єднує їх те, що вони вживаються з дієсловами почуття, позитивного або негативного ставлення, позитивного чи негативного емоційно-психічного стану (*любити, зраджувати, шанувати*),

мовлення (*говорити, розповідати, мовити*), оптичного, акустичного, одоративного сприйняття (*прислухатися, вдивлятися, принюхуватися*), творення, різних видів діяльності (*будувати, зводити, створювати*), руху, зміни місцеположення об'єкта у просторі (*рухатися, танцювати, іти*). До типових привербативних поширювачів належать інфінітиви, що корелюють із семантикою мовлення, переміщення, сприйняття, конкретної фізичної дії й ін.: *Або* ***зрадити***, ***розповісти*** *все, що знає,* у надії ***повернутися*** *до свого <…> ліжечка…* (Л. Романчук); *Вона* ***вдивляється*** *в обличчя перехожих* ***у надії побачити*** *<…> знайомого…* (В. Дрозд)*;* ***Стежили*** *за Олегом* ***у надії вийти*** *на нього…* (О. Волков); *Цілий народ <…>* ***виводить*** *свого танцю* у надії ***знайти*** *йому кінець* (М. Якубовська); *Зрідка* ***збіжить*** *службовець <…>* ***у надії викупатись і не спізнитись*** *на початок служби* (В. Петров).

Прийменник *у боротьбі з* + $Subst_5$ із цільовим значенням уживається рідко. Набагато частіше він актуалізує семантику способу дії з відтінком темпоральності або об'єктності. План змісту цього прийменника мотивований іменником *боротьба* – "діяльність, скерована на створення, досягнення чого-небудь" (СУМ, т. 1, 220). Цільова семантика притаманна аналізованій прийменниковій одиниці за умови сполучення з дієсловами виявлення (*виявити, показати, проявити*), фізичного буття (*жити, існувати, помирати*) та іменниками на позначення як окремих людей, так і їхньої сукупності (*ворог, нашестя, недруг*): *… пропоную обрати шкіпером того з нас, хто* ***виявив*** *найбільше відваги й спритності* ***в боротьбі з ворогами*** (М. Трублаїні.); *Церква мала стати вічним пам'ятником тих, хто* ***віддав життя в боротьбі з*** *наполеонівським* ***нашестям*** (В. Савченко).

Автори "Словника українських прийменників" твердять, що прийменнику *за покликом* + $Subst_2$ притаманне цільове значення (СУП, 114). Інше тлумачення знаходимо у "Словникові української мови": "За покликом душі (серця, совісті) – у відповідності до своїх прагнень, почуттів, переконань" (СУМ, т. 7, 29). Тобто він наділений здатністю експлікувати семантику способу дії. Як переконливо доводить фактичний матеріал, для аналізованого

прийменника значення мети не є системним, воно постає лише у відповідному оточенні: поєднується інтенційний прийменник *за покликом* + *Subst₂* з дієсловами руху, просторового переміщення (*іти, прибувати, приходити*), творення, різних видів діяльності (*робити, працювати, творити*) та іменниками – назвами почуттів (*кохання, любов, тривога*), внутрішнього психічного світу людини (*душа, серце, совість*), необмежених просторів (*земля, край, батьківщина*): *Зінаїда Антонівна <…> **прийшла за покликом** свого дикого клятого **кохання** вчителювати до Кукуріцької школи* (В. Лис.); *Хтось це **робить за покликом серця** <…> а хтось відпрацьовував гонорари* (https://www.bbc.com /ukrainian/features-47975236).

Прийменник *на довершення* + *Subst₂* у "Словникові українських прийменників" віднесено до цільових, хоча всі наведені до нього синоніми й антоніми інтегруються довкола семантики "темпоральність" (СУП, 183). В обстеженому матеріалі знаходимо поодинокі випадки вживання прийменника *на довершення* + *Subst₂* саме з цільовим значенням. Умови реалізації його – поєднання з дієсловами зорового сприйняття (*висвітлювати, зображати, спостерігати*) та іменниками на зразок *вправа, спроба, справа*: *Кожного ранку, замість гімнастики, лежачи в ліжку, Вмикаю в уяві твої очі сіамської кішки, Шляхетний профіль, роздвоєне підборіддя <…> – І, **на довершення вправи**, тебе **висвітлюю** голим* (О. Забужко). Типовішим для аналізованої лексичної одиниці є значення, зафіксоване у "Словникові української мови": "*На (у) довершення* – на додаток до всього попереднього" (СУМ, т. 2, 333).

Отже, інтенційні прийменникові еквіваленти виявляють специфіку на рівні сполучуваності. За кожним значеннєвим різновидом досліджуваних одиниць закріплений лексико-семантичний набір основних носіїв валентності (зокрема, дієслів) та валентних партнерів (зокрема, іменників). Усі вони разом конституюють відповідний тип семантико-синтаксичних відношень.

Перспективним видається дослідження значень прийменників та їхніх еквівалентів у напрямку впорядкування, унормування лексичного складу.

ДЖЕРЕЛА

СУМ – Словник української мови : у 11 т. Київ : Наук. думка, 1970–1980. URL: http://www.inmo.org.ua/sum.html.

СУП – Словник українських прийменників. Сучасна українська мова / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар, І. А. Щукіна. Донецьк : БАО, 2007. 416 с.

ЛІТЕРАТУРА

Балабан Г. Динамічні процеси у прийменниковій системі української літературної мови кінця XX – початку XXI сторіч : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. 324 с.

Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. Київ : Пульсари, 2004. 400 с.

Габай А. Аналітичні прислівники з цільовою семантикою як виразники синтаксичної адвербіалізації. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.* Серія 10 : *Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ, 2009. Вип. 5. С. 128–132.

Габай А. Значеннєва диференціація українських логічних прийменників. *Лінгвістичні студії*. Донецьк : ДонНУ, 2011. Вип. 22. С. 70–77.

Кисла Н. В. Диференціація адвербіальних семантико-синтаксичних відношень прийменників у сучасній українській літературній мові : автореф. … канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2020. 21 с.

REFERENCES

Balaban, H. (2016). Dynamichni protsesy u pryimennykovii systemi ukrainskoi literaturnoi movy kintsia XX – pochatku XXI storich. Kyiv : Vydavnychyi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

Vykhovanets, I. R., Horodenska K. H. (2004). Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy. Kyiv : Pulsary (in Ukrainian).

Habai, A. (2009). Analitychni pryslivnyky z tsilovoiu semantykoiu yak vyraznyky syntaksychnoi adverbializatsii. *Scientific journal of the M. Drahomanov National Pedagogical University.* Series 10: *Problems of grammar and lexicology of the Ukrainian language,* 5, 128–132 (in Ukrainian).

Habai, A. (2011). Znachennieva dyferentsiatsiia ukrainskykh lohichnykh pryimennykiv. *Linhvistychni studii,* 22, 70–77 (in Ukrainian).

Kysla, N. V. (2020). Differentiation of the adverbial semantic-syntactic preposition relations in the modern Ukrainian literary language. *Extended abstract of Candidate's thesis* (*Linguistics*). Kharkiv (in Ukrainian).

DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).38-49

Nataliia Kysla, PhD
ORCID ID: 0000-0001-5137-6647
National Scientific Center "Hon. prof. M. S. Bokarius
Forensic Science Institute", Poltava

Specific features of functioning the preposition equivalents with the semantics of the actual purpose in the modern Ukrainian language

The article singles out the preposition equivalents with the meaning of the actual purpose from the general prepositional structures: with the purpose + Subst$_2$, for the subject + Subst$_2$, to perform + Subst$_2$, in the performance + Subst$_2$, for the performance + Subst$_2$, to complete + Subst$_2$, to acquire + Subst$_2$, in case of + Subst$_2$, to replace (change) + Subst$_2$, in hope of + Subst$_4$, in the fight with + Subst$_5$, to pursuit + Subst$_5$, in pursuit of + Subst$_5$, in search of + Subst$_2$, at the call of + Subst$_2$.

The author clarifies the motivational basis of the lexical units, which come from the lexemes with target (goal, agreement) semantics, and from those abstract lexical units for which this semantics is indifferent (name, memory, struggle, completion).

It has been determined that the actual purpose prepositions are regularly combined with verbs of creation, various types of activity (build, work, create), movement, spatial movement (go, carry, fly), coordinated interpersonal actions (fight, vote, defend) and nouns which name various actions (receiving, checking, creating), food, drinks (snack, water, bread), manifestations of feelings, mental states (will, love, anxiety), etc.

The conditions under which intentional preposition equivalents show specificity at the level of conjugability are established (for each meaning variety of the studied units, a lexical-semantic set of main valence carriers (verbs in particular) and valence partners (nouns in particular) is fixed, all of which together constitute the corresponding type of semantic-syntactic relations).

Prospects for further research have been defined.

***Keywords**: preposition, secondary preposition, preposition equivalent, purpose, actual purpose, intentional semantics.*

Стаття надійшла до редколегії 06.04.23
Рекомендована до друку 08.05.23

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Л І Н Г В О П О Е Т И К А

УДК 811.163.1’342.8 (091)
DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).50-72

Анатолій Мойсієнко, д-р філол. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0002-7856-2746
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СОНЕТ ЯК ТЕКСТ

Присвячено опису сонета як текстової структури на основі таких категорійних ознак, як зв’язність і цілісність. На широкому матеріалі поетичних творів українських авторів простежено засоби вираження зв’язності і цілісності, представлені різними типами повторів, образно-смислового паралелізму, зокрема, які у своєму динамічному розвитку спираються на паралелізм синтаксичний, фігури періоду, що відзначаються експресивністю вираження теми і здатністю передавати певну модальність в організації цілісної текстової структури сонетного вірша.

***Ключові слова**: текст, сонет, зв’язність, цілісність, образно-смисловий паралелізм, період, повтор.*

Сонет як жанрове утворення є одним із виявів реалізації власне текстових побудов, які залежно від структурно-змістової організації можуть набувати відповідного вираження як у традиційних, так і в різних модифікаційних формах. Як мовно-літературне явище, що передбачає текст у своїй матричній основі, сонет таким чином стає виявом певного текстового континууму, незалежно від представлення його в писемній чи усній формі, монологічному (внутрішньомонологічному) чи діалогічному оформленні.

Дослідження феномену тексту, відомі з античних часів, у середині ХХ ст. виокремилися в наукову дисципліну *лінгвістика тексту*, що “вивчає структурно-граматичні, семантико-змістові, комунікативно-прагматичні, семіотичні властивості тексту, його категорійні ознаки, закономірності структурної організації, зв’язки з іншими текстами, а також процеси створення, сприймання й інтерпретації тексту” [Кравець : 387].

Багатоаспектна природа тексту значною мірою позначилася на різних підходах до розуміння й аналізу феномену тексту, з-поміж яких дослідники називають: лінгвістичний, на основі трансформаційної граматики, комунікативної лінгвістики, когнітивної лінгвістики, нейролінгвістики, психолінгвістики, соціолінгвістики, лінгвонаратології, лінгвостилістики, а також з позицій інтерпретації тексту, літературознавчий, герменевтичний, феноменологічний, семіологічний, культурологічний, стилістичний тощо [Єщенко : 33–41; Загнітко : 12–22; Ковалевська : 6–7; Лук'янова : 57; Аспекты 1982 : 73]. У межах таких підходів відповідно маємо "плюралістичність теоретичних позицій і пропонованих моделей тексту" [Чернявская : 15], а звідси – і численні тлумачення тексту [див.: Бацевич 2019 : 8–9; Голянич : 322–323; Бабенко, Казарин : 4–8]; Dobrzyńska : 293–294; Klemm : 13–26].

О. Селіванова, наприклад, указує на п'ять основних причин відсутності єдиної дефініції феномену тексту [Селіванова 2008 : 491–494]. Першою, на думку дослідниці, була абсолютивізація структурної організації тексту з його різними граматичними засобами зв'язності. Ідеться про пошуки відправних типологічних ознак для релевантного вираження рівневого поняття тексту на першопочатках організації лінгвістики тексту як наукової дисципліни, що передбачала створення своєрідної "граматики лінійних послідовностей", пошуки, за словами Р. Гарвеґа, "текстотвірних закономірностей, характерних для всіх текстів" [див.: Николаева 1978 : 10, 13]).

Друга причина неусталеної дефініційності полягає у формально-структурній, жанровій, стилістичній різноплановості текстів і специфіці способу їх репрезентації, за яким вони поділяються на писемні, усні та друковані. А. Мамалига, зокрема, зауважує, що "настійною є потреба в глибшому осмисленні того, що, зрештою, тексти – різноманітні, динамічні утворення – не є жорстко регламентованими. У них певна "матрична основа – зокрема, жанровостильова, комунікативна, семантична, прагматична тощо – поєднується з можливостями варіативної творчої «самоорганізації»" [Мамалига : 117]. Вказівку на художньо-образну, писемно-усну варіативність маємо у визначеннях тексту в ряді

досліджень 60–80-х рр., наприклад: “Текст – операційна одиниця мови, на зразок того, як речення є її синтаксичною одиницею; текст може бути писемним чи усним; він включає як специфічний різновид літературно-художній текст, чи то хайку, чи гомерівський епос” [Halliday : 107]. На відміну від більшості потрактувань тексту як зарубіжними, так і вітчизняними вченими, у яких передбачено його писемну й усну форми вираженння (пор: “Текст – емпіричне явище, що характеризується єдністю значущості. Ми творимо його, коли говоримо чи пишемо” [Skalička : 73]. І. Ковалик розглядає текст як “писемний або усний мовленнєвий потік, послідовність звукових, графемних елементів у синтаксичних структурах (реченнях), які виражають комплекс пов’язаних між собою думок, суджень” [Ковалик : 7]), іноді статус тексту обмежують лише писемним варіантом літературної мови, як, наприклад, у посібнику Л. Лосєвої “Як будується текст” [Лосева : 4] чи відомій праці І. Гальперина “Текст як об’єкт лінгвістичного дослідження”, у якій текст характеризується як “витвір мовленнєвотворчого процесу, що має завершеність, об’єктивований у вигляді писемного документа, літературно оброблений відповідно до типу цього документа твір, що складається з назви (заголовка) і багатьох особливих одиниць (надфразових єдностей), об’єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв’язку, що має певну цілеспрямованість і прагматичну установку” [Гальперин : 18]. Думається, мала рацію казахська дослідниця Ж. Амірова, зазначаючи з приводу вищенаведеної сентенції, що “очевидно, стосовно тексту, який створюється та сприймається в усній чи писемній формі, слід говорити не про “об’єктивність у вигляді письмового документа», а про закріпленість у просторі й часі, фіксованій у тій чи тій формі даності, до якої може неодноразово звертатися як автор-творець, так і реципієнт” [Амирова :18]. Тому не можна не погодитися з заувагами Ж. Амірової щодо обов’язкового пов’язування статусу тексту з писемним варіантом мови. Дослідниця справедливо зазначає, що “науці добре відомі факти, коли цілісністю, завершеністю, літературною обробленістю, цілеспрямованістю та прагматичною установкою

характеризувалися “твори мовленнєвотворчого процесу”, які спочатку існували саме в усній формі. Наприклад, епічні сказання різних народів, що передаються з покоління в покоління, заучуються напам’ять “з голосу” співця-сказателя (епос “Манас” у киргизів, “Kaalevi poeg” у естонців, сказання про Хоту Матуа у полінезійців і т. ін.)” [Там само : 17]. Те саме можна сказати про українські народні думи, билини.

Третя причина зумовлена різноаспектними підходами дослідників до вивчення тексту – порівняймо навіть у межах лінгвістики: у когнітивній лінгвістиці “текст виступає моделлю відображення процесу пізнання, закріпленого в мовній картині світу, де накопичення когнітивного досвіду опосередковане мовою” [Нефедова : 172]; у соціолінгвістиці “текст сприймають передусім як фрагмент конкретної соціальної дійсності з визначеними локально-темпоральними межами, заданими соціальним змістом, ціннісними орієнтаціями, прагматичними настановами та мовно-комунікативною компетенцією представників певної спільноти або сфер” [Єщенко : 37]; пор. ще у психолінгвістиці чи комунікативній лінгвістиці (достатньо навести лише самі назви праць): “Психолінгвістичні аспекти вивчення тексту” [Сорокин], “Текст як засіб комунікації” [Радзієвська] тощо).

У зв’язку зі звуженням функції тексту до рівня складника комунікативного процесу, посередника в такому процесі постає четверта причина неусталеної дефініційності, що пов’язано з розвитком комунікативного напряму лінгвістики тексту й ототожненням тексту та дискурсу в ряді мовознавчих досліджень. Текст, по суті, виступає серединним елементом комунікативного акту, своєрідним комунікативним ланцюжком між адресантом і адресатом. Так, за словами Н. Кутіної, “текст – це серединний елемент схеми комунікативного акту, яку спрощено можна уявити як трьохелементну структуру: автор – текст – читач” [Кутина : 9]. “В останньому двадцятиріччі XX століття, – зазначає О. Селіванова, – у лінгвістичній науці на перший план вийшла окреслена раніше тенденція до вивчення тексту як складного комунікативного механізму, посередника комунікації, що

фіксує стратегічну програму адресанта, яка сприймається й інтерпретується адресатом" [Селиванова 2002 : 10].

Водночас текст розглядають і як своєрідний підсумок комунікативної діяльності, її фіксацію в писемній формі: "Текст – результат спілкування (інтеракції та трансакції), його структурномовний складник і одночасно кінцева реалізація, структура, у яку втілюється "живий" дискурс після свого завершення", це "текст – ніби "застиглий" дискурс; це дискурс, який "зупинили", вилучивши з нього живі обставини, учасників" [Бацевич 2004 : 147]. Порівняймо також в інших дослідників, які, зіставляючи поняття тексту і дискурсу, зазначають, що текст, на відміну від дискурсу як когнітивного явища, є "кінцевим результатом процесу мовленнєвої діяльності, що отримує певну закінчену (і зафіксовану) форму" [Кубрякова, Александрова : 19–20]. Причому, така фіксація можлива не лише в писемній формі. Як зазначає І. Сусов, "висловлення (або послідовність висловлень), що передається від мовця слухачеві, стає текстом, коли воно виявляється зафіксованим на письмі (або за допомогою звукозаписувального апарату)" [Сусов : 40].

П'ятою причиною є абсолютизація у складі дефініції певної категорії або кількох категорій тексту під час його тлумачення. Так, у одній із ранніх публікацій чеська дослідниця К. Кожевникова конститутивною ознакою тексту називає зв'язність [Кожевникова : 49–67], пізніше в "Лінгвістичному енциклопедичному словнику Т. Ніколаєва до таких відносить зв'язність і цілісність [Николаева 1990 : 507], а, наприклад, В. Бєлянін розглядає текст як цілісне структурно-смислове утворення, що характеризується цільністю, зв'язністю, емотивністю, креалізованістю, прецедентністю, скважністю [Белянин : 187], не менше категорійних ознак у згаданій уже праці І. Гальперина, сім визначальних критеріїв текстуальності для розуміння й аналізу текстових структур окреслено у відомій праці німецьких дослідників Р.-А. де Богранда і В. Дресслера, це – 1) когезія (Kohesion), власне зв'язність на структурно-граматичному рівні, 2) когерентність (Koherenz), це смислова зв'язність (Sinnkontinuitat) "світу тексту" (Textwelt) = цілісність

3) інтенціональність 4) сприйняття (Akzeptabilitat), 5) інформативність, 6) ситуативність, 7) інтертекстуальність [Beaugrande, Dressler : 3]. Ще ряд інших категорій, текстових ознак називають інші дослідники, наприклад, З. Тураєва поділяє текстові категорії на дві групи: структурні (зв'язність, інтеграція, прогресія / стагнація) і змістові, чи концептуальні (образ автора, художній простір і час, інформативність, причиново-наслідкові зв'язки, підтекст) [Тураева : 19]. М. Кожина пропонує виділяти текстові категорії функціонально-стилістичного плану: функціонально-семантичної акцентності, оцінки, гіпотетичності, логічності, авторизації [Кожина : 36]. Про широкий перелік категорій тексту йдеться в монографії О. Воробйової "Текстові категорії і фактор адресата [Воробьева]. Однак дослідниця тут же зазначає, "що тексту, строго кажучи, притаманні не самі категорії, а сутнісні, конститутивні категорійні ознаки чи властивості", оскільки "поняття категорії тексту як концептуальної побудови лише відображає найбільш суттєві властивості, прототипові характеристики, взаємодія яких забезпечує його специфіку та стійкість як якісно певного лінгвосеміотичного, комунікативного та мовного утворення", і тільки для того, зазначає авторка, "щоб не порушувати традицію, що склалася в лінгвістиці тексту, а також ураховуючи гносеологічну цінність поняття "категорія", вона вживає термін "категорія тексту", водночас "роблячи поправку на те, що йдеться про категорійні ознаки тексту" [Там само : 24]. Порівняймо також заувагу іншого дослідника про те, що "так звані категорії тексту варто розглядати як окремі вияви його ознак", що перебувають у певній ієрархії-взаємодії: "Так, ознака цілісності включає інформативність, когезію, ретроспекцію, проспекцію, модальність, завершеність" [Мороховский :7]. Зрештою, за словами автора, аналіз такого "невичерпного переліку" категорій "свідчить про те, що "під категоріями тексту розуміються різні окремі (обов'язкові і факультативні) ознаки, які зводяться до рангу категорійних" [Там само : 5].

І дотепер, певне ж, дослідники не визначилися зі статусною характеристикою категорії / категорійної ознаки щодо тексту.

О. Селіванова, чий дослідницький унесок у цій царині, може, один із найавторитетніших, також зауважує, що "загалом спроби визначення головної текстової категорії (ознаки) є, як і дефініція тексту, малоперспективними через абсолютизацію одного з аспектів або типу текстів" [Селіванова 2008 : 497].

Хоч практично в усіх відомих нам працях цілісність і зв'язність розглядаються як домінантні текстові категорії, чи категорійні ознаки. Нерідко під час дефініювання тексту на це вказує супровідний маркер – *основні (визначальні) ознаки, властивості*, пор.: текст – це "об'єднаний за змістом і граматично писемний чи усний мовленнєвий масив, основними властивостями якого є зв'язність і цілісність" [Шульжук : 372], "…текст являє собою об'єднану за змістом послідовність знакових одиниць, основними властивостями якої є зв'язаність і цілісність" [Валгина : 12]. Чи з аналогічною акцентованістю навіть у заголовковій частині статті: "Цілісність і зв'язність як основні текстуальні категорії" [Рябова : 173].

Свого часу П. Флоренський визначав зв'язність як функцію імені "виділяти об'єкт із загального хаосу вражень і поєднуватися з іншими, але вже координовано" [Флоренский : 306]. Координованість тих чи тих поєднань (= зв'язність) на рівні тексту, окремих його фрагментів може отримувати смислове, асоціативно-образне, структурно-композиційне, структурно-граматичне вираження. Цілісність як ієрархічна єдність тексту, зокрема художнього, ґрунтується на основі численних взаємопов'язань змістових і лексико-граматичних елементів, що актуалізуються як на окремих мовних рівнях – фонетичному, лексичному, лексико-морфологічному, синтаксичному (зв'язність локальна), так і взаємопов'язань міжрівневого плану, коли актуалізація певних елементів характеризується як гомогенною, так і різнорідною пов'язаністю (зв'язність глобальна → цілісність). Цілісність, по суті, виступає конституційною ознакою тексту, охоплюючи як смисловий, так і структурний рівні певної композиційної єдності.

Через зв'язність і цілісність як домінантні текстові ознаки спробуємо окреслити композиційно-образну і структурно-мовну єдність сонетного тексту.

Цілісність сонетного тексту як віршової жанрово-строфічної організації передбачає насамперед композиційно-тематичну єдність, де перший катрен, зазвичай виконує функцію експозиції, започатковуючи тему, яка розвивається у другому катрені, з розв'язкою в наступних триверсових строфах. За словами Й. Бехера, "схематично це можна означити так: положення, або теза, розвивається в першому катрені; на нього відповідає в другому катрені протиставлення, або антитеза; висновок, або синтез, розвивається в двох терцетах" [Бехер : 438].

Хоч, як засвідчує світовий досвід сонетописання, починаючи від італійської класики до сучасних сонетних творів в українській і зарубіжній літературі, елемент протиставлення є зовсім не обов'язковим. За словами І. Качуровського, "сонет може бути побудований у формі клімаксу, коли наростання, що почалося в першому катрені, продовжується й завершується в терцетах, а в описовому сонеті терцети можуть служити для розгорнення певної картини, без будь-якого елемента заперечення" [Качуровський : 131].

Про зв'язність і цілісність у системі сонетного вірша будемо говорити головно на основі таких, чи не найбільш репрезентаційних, характеристик цих понять, як повтор і паралелізм, образно-смисловий, граматичний.

Зв'язність на основі повторюваних компонентів, різних паралелістичних структур, зокрема асоціативно-образного паралелізму, здатна формувати загальнотекстову цілісність. Класичним зразком такої цілісності, що ґрунтується на смисловій зв'язності (асоціативно-образному паралелізмі), може виступати знаменитий сонет М. Драй-Хмари "Лебеді", опублікований 1928 р. у збірнику "Літературний ярмарок" із преамбулою "Присвячую своїм товаришам". Дослідниками давно розшифровано дедикацію, що охоплювала когорту митців, широко відомих під перифрастичною назвою *п'ятірного грона*, до якого входили, крім автора сонета, М. Рильський, М. Зеров, П. Филипович, О. Бургардт (Ю. Клен). В образі лебедів поет досить тонко, метафорично зобразив гурт неокласиків у тодішній задушливій атмосфері суспільного життя, де, за словами М. Лєцкіна, бачимо митців хоч і впокорених зовнішньо, та не впокорених духовно [Лєцкін : 47].

І якщо на тлі ідилічного пейзажу першої строфи набуває виразної акцентованості фраза *давно приборкані* (*На тихім озері, де мрію́ть верболози, давно приборкані, і влітку й восени то плюскоталися, то плавали вони, і шиї гнулися у них, як буйні лози*), то вже у другому катрені контрапунктово постає образ невпокорених горделивих птахів, що ламають крижані лани зимової погрози: *Коли ж дзвінкі, як скло, находили морози і плесо шерхнуло, пірнувши в білі сни, – плавці ламали враз ті крижані лани, і не страшні були для них зими погрози*. А паралелізм наступних рядків, безпосереднє звернення до митців (*О, гроно п'ятірне нездоланих співців! Крізь бурю й сніг гримить твій переможний спів, що розбиває лід одчаю і зневіри*), стає фінальною точкою асоціативного розгортання теми в терцетних строфах – через *зими погрози, Крізь бурю й сніг* (алюзія поетичної збірки М. Рильського) до *океану кипучого життя,* під стягом *ясного сузір'я Ліри.*

Образний паралелізм у сонеті М. Ільницького "Пливе ріка, примхлива, мов уява" побудований на власне порівняльній основі, з компонентом *як* у низхідній частині, де образ гірської передзимової ріки, *примхливої, як уява,* (*То зліва круто вигнеться, то справа, Тримаючись камінних берегів*) мовби відлунюється в долі ліричного героя:

Я теж сьогодні, як гірська ріка, –
Хай рівний шлях на мене наріка,–
Бо щось мене по всіх усюдах носить,
І втіхи мені більшої нема…
Докіль мости мої не спалить осінь
І тихо слід не занесе зима.

Динаміку внутрішньопочуттєвого переживання ліричної героїні в сонеті І. Роговської передано через протиставне розгортання паралелістичних структур із відображенням своєрідної діалогічності в живій природі. У відповідь *байдужому небу голубому, чужим березам і тополям*, що пробують переконати нашу героїню (яка живе далеко від батьківщини), що, їй, мовляв, уже ніколи не вздріти рідного краю), звучить різке *Неправда!* на початку другого катрена і супроводжується традиційним паралелізмом про лелеку, що *Летить з-за моря, іздалека Й вертає завжди навесні До стріхи рідної,* і наступна аналогічна (підсилювальна)

паралель терцетної строфи про голуба, який, занесений за сотні верств від дому, навіть, *конаючи від втоми, До голуб'ятні прилетить*. Заключна двовіршева паралель сонета (*І я, коли вже посивію, Прийду… Зімкнути журні вії*) стає тим визначальним компонентом асоціативно-образної зв'язності у творі, що дозволяє говорити про його цілісність, завершеність як художньої структури.

На паралелістичних сентенціях побудований і весь сонет Р. Чілачави, що починається рядками *Двомовний – підозріло, мов дволикий, І я вже бачу грізних опонентів: "Не можуть двом богам служить поети…"*. Ліричний герой, певне ж, промовляє від особи автора (вірш увійшов до збірки, що містить твори, написані як українською, так і грузинською мовами). І як своєрідне заперечення до отого *Не можуть двом богам служить поети* сприймається паралель таких рядків: *Та не течуть по руслу просто ріки, на все свої причини та прикмети*, що знаходять полемічне продовження в терцетній строфі (*В поетів теж бувають дивні злети, вам це збагнути важко, просторіки!*) і "цементується" паралелізмом замкових рядків сонета: *Двомовністю Франку теж дорікнули, А він сказав: Умію, то пишу!"*.

Різні форми паралелізму в сонетах Р. Чілачави з циклу "Первоцвіт любові" отримують висновковість певної колізійності у фінальних рядках, пор.:

Без Грузії – платан я без коріння,
без України – ясен я без крони.

*

Немов бальзам – твій неповторний сміх,
життя мого вітрильник і рушій…

*

Так, як колись ховав я двійку в ранці,
на дні душі ховаю нишком страх:
невже колись прийде до нас розлука?

*

Весна мине у тебе на вустах,
а ти – весна моя на всі літа!

Нерідко паралелізм смисловий у своєму динамічному розвитку спирається на паралелізм синтаксичний. Експресивний синтаксис досить часто ігнорує традиційний припис щодо

сонетного вірша – кожну строфу розпочинати з нового речення. Приклади ж художніх структур, у яких синтаксичний паралелізм не просто перетинає строфічну межу, а й вибудовує динамічну конструкцію періоду, засвідчують, що відомі майстри слова добре розуміють пріоритети у творенні поетичної речі, коли образ, поетична енергія вірша стає неодмінним мистецьким пріоритетом. Порівняймо, як в однойменному сонеті М. Фішбейна наростає психологічна напруга повторюваних підрядних структур у протазисній частині періоду, щоб, мовби перервавши свій біг однорядковим апозисом, тим самим налаштувати читача на подальше розгортання тієї однорядковості у терцетних рядках.

Де погар німота оповила,
Де німотою пригасило присок,
Де тільки тіні спалених колисок,
Де на стежках полин і ковила,
Де на межі пустелі йдуть сніги,
Де на межі снігів пашить пустеля,
Де сиротіє батьківська оселя, –
Там я шукаю сили і снаги.

Р. Якобсон і К. Леві-Строс у студії про бодлерівський сонет наголошували на структурно-композиційній ролі сьомого і восьмого рядків, які становлять "своєрідний дистих, обрамлений двома шестивіршами", а "завдяки різкій зміні тону і теми, що відбувається в дистиху, це виконує в сонеті функцію, що нагадує роль модуляції в музичному творі"[Якобсон, Леви-Стросс : 238, 252].

У такій модуляційній сув'язі бачаться нам рядки *Де сиротіє батьківська оселя, – Там я шукаю сили і снаги* у Фішбейновому сонеті, які виконують контрапунктову функцію щодо всього вірша, а оте *Там я шукаю сили і снаги* мовби фокусується в терцетній строфі в образі *Твоєї руки.* Ліричний герой мовби долає *Цей довгий шлях, цей моторошний спомин*, щоб знову через важкі повторювані і не менш болючі *там* і *де* (що тепер набувають хіазмічного розташування) вкотре хоч на мент наблизитися до такого дорогого і втраченого *Ти*, і в останній строфі внутрішні переживання знаходять відображення в напрузі нових повторюваних синтагм, що й вивершують градаційну, психологічно наснажену, цілісність твору.

А Ти десь там, десь там, поза водою,
Там, де Ріка проміниться бідою,
Там, де несила відвернуть біду.

Зв'язність на основі синтаксичних фігур періоду в динамічній системі сонетного вірша може передавати різну модальну настроєвість (зіставмо, наприклад, зі щойно розгляданою поезією М. Фішбейна сонет Яра Славутича "Її сміх", також започаткований паралелізмом підрядних конструкцій, також твір глибоко інтимної тематики, але абсолютно відмінної емотивної тональності (*Як солов'їний на світанку спів, Як любий поклик ранньої зозулі, Як дзенькіт кобзи, що зове на гулі, Як на ставку ячання лебедів, Як перший крик розпалених півнів, Як шепіт вишні у знемозі чулій, Як поцілунки в зустрічі минулій, Коли обом не вистачало слів, – Лунає сміх її*), і відповідно, на відміну від непереборного болю ліричного героя у фіналі Фішбейнового вірша (коли *несила відвернуть біду*), *чисті сльози* у прикінцевій частині сонета Яра Славутича – як маркер світлих спогадань про *Її сміх*: *Тоді тривання споминів моїх Сльозами чистими воложить вії.*

Періодичний синтаксис підрядних конструкцій "Сонета про безвихідь" І. Качуровського виконує важливу динамізаційну функцію як у катренових, так і в терцетних строфах, створюючи своєрідне композиційне обрамлення віршової структури. У перших восьми рядках означальні конструкції до оповідної, константної, синтагми характеризуються взаємопов'язаністю лівобічної і правобічної підрядності, що сприяє сконденсованому відтворенню екзотики авторового подорожування, головно довколишньої атрибутики цього подорожування:

Де Срібної ріки живі опали,
До зелені, до сонця, до води,
Де б ажурові вілли і сади
Химерні віддзеркалення купали, –
Ми їхали крізь кам'яні квартали,
Де тьмяних вікон стомлені ряди,
Мов кількаповерхові поїзди,
Повз нас один за одним пролітали.

І в другій, терцетній, частині сонета, яка становить також складне багатокомпонентне речення, перші два рядки – це вже

константа самих переживань ліричного героя (*І дивний острах нам пойняв серця, Мурашками закрався поза спину*), що розгортаються в цілий ряд психологічно зумовлюваних номінацій, інтенсивність вираження яких, як і в катренових строфах, передано через паралелізм підрядних конструкцій – і вже не на позначення подорожньої атрибутики, а самої мандрівки (дороги), яка стає своєрідною екзистенцію безвиході для ліричного героя, означеної заголовком:

Що ця мандрівка — їй не буде спину,
Що ця дорога — їй нема кінця,
Що ці квартали — їм немає ліку,
Що це уже назавжди і довіку...

Значно рідше маємо приклади, у яких сонетний текст усупереч традиційним канонічним вимогам, але, безперечно, відповідно до власне авторських інтенцій, представлений єдиним реченням, що спостерігаємо, зокрема, і в творчості таких видатних майстрів слова, як М. Рильський (“Перший грім”), Б. Кравців (“Як в дні невольні, горді до загину”), Г. Кочур (“Сонет”). Періодична мова в межах цілісної реченнєвої структури всього тексту стає оптимальним вираженням змістової і динамічної енергії сонетного вірша. М. Любимов, розглядаючи синтаксис як один із найважливіших засобів художньої виразності, зазначав, що “довгота періодів – не дивацтво і не примха письменника. Цей прийом зазвичай потрібний поетові чи прозаїку для того, щоб читач відразу охопив поглядом обґрунтовувану ним думку чи змальовувану ним картину. Довгий період зазвичай сприяє цілісності читацького враження” [Любимов : 100].

Цілісність читацького враження у згаданому сонеті Г. Кочура ґрунтується на осмисленні життєвої долі, життєвої позиції митця, який, незважаючи на всі складнощі, на всі перипетії доби, благає єдиного в долі – зберегти, над усі прикрощі і втрати, *оплачене поневірянням слово*:

Хай не призначено, моя зловтішна доле,
Ні крихти радощів мені з твого стола,
Нехай не поведеш мене ти вже ніколи
Шляхами іншими, ніж десять літ вела,
Хай застилатиме повік вигнання мла

Від мене рідний край, надій квітуче поле,
Хай під опікою причаєного зла
Минатиме життя, безбарвне, вбоге, кволе, –
Приймаю, доле, все без скарги, без вагань,
Лиш збережи, молю, мого єства основу –
Моє оплачене поневіряннням слово:
В нім сяє все, чого позбавлений в житті,
В нім – волі й вічності уламки золоті,
В нім – правді світовій і правді нашій дань.

Зв'язність паралелістичних конструкцій допустових підрядних структур підсилюється повтором анафоричних сполучників *хай, нехай*, низкою синонімічних повторів зі словосполучень і слів, що формують напружену протазисну частину періоду, якій відповідає не менш структурована апозисна, завершальна, частина з аналогічними анафоричними, синонімічними повторами, коли домінантна лексема (*слово*) через займенникову кореферентність заключної терцетної строфи символізується з поняттями волі і правди, такими важливими не лише для розуміння змістово-образної цілісності художньої структури, а й цілісності особистості автора, для якого і в таборових умовах тоталітарного радянського режиму заповітним лишається слово – як *правді світовій і правді нашій дань* (сонет належить до інтинського періоду творчості Г. Кочура, періоду заслання).

Зв'язність на основі повторюваних лексичних, лексико-граматичних одиниць у системі сонетного вірша (що знову ж таки традиційно табуйовано каноном) є важливим чинником організації цілісної образно-композиційної системи вірша, і, як свідчить значний прикладний матеріал, такі повтори широко культивовані різними авторами, що, потверджують і наші спостереження в недавній статті "Повторюваний компонент в організації цілісної структури сонетного тексту" [Мойсієнко].

Тут спинимося лише на окремих прикладах, зокрема, з однойменного сонета М. Рильського, у якому повторюваний лексичний компонент взаємодіє з розгляданим вище образно-композиційним паралелізмом (наведемо тільки початкову і заключну строфи вірша):

У пущах, де лише стежки звірині,
Серед потворно сплетених гілок

Буває в небо просвіт ніжно-синій,
Як любе око. Крізь таємний змрок.
……
Так ти, мистецтво, серед бур і змроку
Сіяєш мислям і серцям людським,–
У темні морі променисте око.

Ніжно-синій просвіт неба для ліричного героя твору – *як любе око*. Антонімічний образ *таємного змроку* мовби узагальнює все те, що пов'язано зі звіриними стежками, потворно сплетеними гілками пущ, що доповнюється в наступній строфі *гудінням сосон*, схожим на *виття ериній, шкребінням кігтів рисі…* На антонімічність повторюваних лексем *змрок* і *око*, по суті, спирається образний паралелізм у заключному терцеті, спроєктований на мистецьку сферу. На тлі узагальненого образу *змроку (темного моря) променисте око* у прикінцевих рядках сонета – це не просто метафоричний асоціат до порівняльної фрази *як любе око,* який слугує розгортанням образно-композиційної парадигми твору і відповідно є конструктивним елементом зв'язності текстової структури, *променисте око* бачиться як метафорична номінація мистецтва, мистецької творчості, завдяки чому твір набуває смислової і структурної викінченості, цілісності.

Інтенсивність лексико-граматичного (кореневого) повтору в художньому тексті характеризується відповідним спрямуванням образної енергії залежно від структурного (частиномовного, фонічного тощо) вираження таких повторюваних одиниць, пор.: *І слово, цілістю густе, Густіє первопочуттями* (В. Капуста), *Зажурливо занурені в недолю Пустих пустель зотліли небеса* (Д. Шупта), *На орифлами плями мляво сіли. Осілий попіл осідлає – ах*…(Р. Кухарук). Коли ж ідеться не про окремі, а системні взаємозв'язки таких одиниць, коли та чи та домінантна лексема через словотвірний потенціал витворює цілу мережу текстових взаємовідношень, словотвірний компонент стає важливим текстотвірним чинником, дозволяє говорити про його "системні потенції для створення спаяності тексту, причому потенційні функції словотвірних зв'язків у тексті постають зі словотвірного значення" [Онхайзер : 9].

Через словотвірне значення в невеликих за обсягом текстах, якими є сонетні, поширеність кореневих повторів зумовлює концентрацію змістової, динамічної енергії вірша. Нерідко визначає і жанрово-силістичний характер твору, з обігруванням тих чи тих домінантних слів, як, наприклад, у такому сонеті-співаночці Л. Голоти: *Ти мені люб, і я твоя люба. Є в нас Любимівка, Маємо Люблин, Там до любові збудуємо хату, Щоб підростали діти-люб'ята. Гейби пісні, наші любитки,– Хай проростають любжа і любисток, А заквітують любидра й любижник – Любощам нашим віддаймося ніжно. Наче зелена гінка любистина, Наша любов, наша дитина, Хай любомудро зростає в роботі, В згідній любовності, в світлій люботі! Любості нашій складаю співаночку: Любенько, любо, любовцю, люб'яночку…*

Отже, дослідження сонета як текстово-образної, композиційної структури на основі таких категорійних ознак тексту, як зв'язність і цілісність, зумовило опис засобів вираження їх на широкому тлі українських сонетних творів, визначення ролі різних типів образно-смислового паралелізму, зокрема, який у своєму динамічному розвитку спирається на паралелізм синтаксичний; опис фігур періодичної мови, що відзначаються експресивністю вираження теми і здатністю передавати різну модальність в організації цілісної текстової структури сонетного вірша; характеристику окремих лексичних, лексико-граматичних, зокрема кореневих, повторів (незважаючи на те, що повторюване слово традиційно табуйовано каноном), які активно культивовані в досліджуваних сонетних текстах і є важливими чинниками змістової і структурної зв'язності, що забезпечують покроковий розвиток теми у її динамічному, естетичному вираженні, зумовлюють цілісність мистецького сприйняття твору.

ЛІТЕРАТУРА

Амирова Ж. Г. Проблема определения лингвистического статуса текста в русистике. *Cuadernos de Rusística Española*. 2012. № 8. С. 15–32.

Аспекты общей и частной лингвистической теории текста / редкол.: Н. А. Слюсарева (отв. ред.) и др. Москва : Наука, 1982. 192 с.

Бабенко Л. Г., Казарин Ю. В. Филологический анализ текста: практикум. Москва : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2004. 400 с.

Бацевич Ф. Нариси з теорії тексту : монографія. Львів : ЛНУ ім. І. Франка 2019. 280 с.

Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. Київ : Вид. центр "Академія", 2004. 342 с.

Белянин В. П. Психолингвистика : учебник. Москва : ФЛИНТА, 2016. 415 с.

Бехер И. Р. Философия сонета, или малое наставление по сонету. *Любовь моя, поэзия. О литературе и искусстве.* Москва : Изд-во худ. лит., 1965. С. 436–462.

Валгина Н. С. Теория текста. Москва : Логос, 2004. 280 с.

Воробьева О. П. Текстовые категории и фактор адресата. Киев : Вища школа, 1993. 200 с.

Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва : Наука, 1981. 140 с.

Голянич М., Іванишин Н., Ріжко Р., Стефурак Р. Лінгвістичний аналіз тексту : словник термінів. Івано-Франківськ : Сімик, 2012. 392 с.

Єщенко Т. А. Лінгвістичний аналіз тексту. Київ : Академія, 2009. 264 с.

Загнітко А. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. 2-ге вид., доп. і перероб. Донецьк : ТОВ "Юго-Восток, ЛТД". 2007. 313 с.

Качуровський І. Король-сонет. Сонет, його історія і теорія. *Ґенерика і архітектоніка.* Кн. ІІ. Київ : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. С. 130–150.

Ковалевська Є. Г. Аналіз текстів художніх творів. Львів, 1976. 53 с.

Ковалик І. І. Предмет і завдання курсу. *Методика лінгвістичного аналізу тексту* / І. І. Ковалик, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ. Київ : Вища школа, 1984. С. 3–20.

Кожевникова К. Об аспектах связности в тексте как целом. *Синтаксис текста* / под ред. Г. А. Золотовой. Москва : Наука, 1979. С. 49–67.

Кожина М. Н. О функциональных семантико-стилистических категориях текста. *Филологические науки*. 1987. № 2. С. 35–41.

Кравець Л. В. Лінгвістика тексту. *Енциклопедія сучасної України*. Т. 17. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. С. 387–388.

Кубрякова Е. С., Александрова О. В. Виды пространств текста и дискурса. *Категоризация мира: пространство и время* : материалы научной конференции. Москва : Диалог-МГУ, 1997. С. 15–25.

Кутина Н. Структурно-смысловой анализ художественного текста. Свердловск, 1980. 96 с.

Лєцкін М. О. Пройтися по лезу часу (Житомирщина в письменницькому вимірі). Житомир : Вид-во Житомирського держ. ун-ту ім. Івана Франка, 2010. 144 с.

Лосева Л. М. Как строится текст. Москва : Просвещение, 1980. 94 с.

Лук'янова Т. В. Про розмежування підходів до вивчення тексту з позицій лінгвістики тексту та інтерпретації тексту. *Мовознавство*. 1990. № 3. С. 52–61.

Любимов Н. М. Перевод – искусство. Москва : Сов. Россия, 1982. 128 с.

Мамалига А. І. Системно-функціональне виокремлення одиниць тексту. *Слово. Символ. Текст* : сб. науч. трудов, посвященных 80-летию проф. М. А. Карпенко. Киев : КНУ им. Тараса Шевченко, 2006. С. 115–123.

Мойсієнко А. Повторюваний компонент в організації цілісної структури сонетного тексту. *Лінгвістичні студії.* 2023. Вип. 45. С. 90–104.

Мороховский А. Н. К проблеме текста и его категорий. *Текст и его категориальные признаки*: сб. науч. трудов. Киев : КГПИИЯ, 1989. С. 3–13.

Нефедова Л. А. Восприятие текста как активный когнитивный процесс. *Слово, высказывание, текст в коммуникативном, прагматическом и культурологическом аспектах.* Челябинск : Изд-во "РЕКПОЛ", 2008. С. 172–176.

Николаева Т. М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 8. Москва, 1978. С. 5–39.

Николаева Т. М. Текст. *Лингвистический энциклопедический словарь* / гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва : Сов. энциклопедия, 1990. С. 507.

Онхайзер И. Номинация в текстах разных функциональных стилей. *Номинативные средства в текстах разных функциональных стилей.* Казань : КГУ, 1990. С. 5–13.

Радзієвська Т. В. Текст як засіб комунікації. 2-ге вид., стер. Київ : Наук. думка, 1998. 191 с.

Рябова К. О. Цілісність і зв'язність як основні текстуальні категорії. *Вчені записки Таврійського нац. ун-ту ім. В. І. Вернадського.* Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Том 31(70). № 4. Ч. 2. 2020. С. 173–176.

Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. Киев : ЦУЛ, "Фитосоциоцентр", 2002. 336 с.

Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава : Довкілля-К. 2008. 711 с.

Сорокин Ю. А. Психолингвистические аспекты изучения текста. Москва : Наука, 1985. 168 с.

Сусов И. П. Введение в языковедение. Москва : АСТ: Восток-Запад, 2007. 397 с.

Тураева З. Я. Лингвистика текста. Москва : Просвещение, 1986. 127 с.

Флоренский П. А. Имена : Сочинения. Москва : Эксмо-Пресс; Харьков: Фолио, 1998. 912 с.

Чернявская В. Е. Лингвистика текста: Поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность. Москва : ЛИБРОКОМ, 2009. 248 с.

Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. Київ : ВЦ "Академія", 2004. 408 с.

Якобсон Р., Леви-Стросс К. "Кошки" Шарля Бодлера. *Структурализм: "за" и "против".* Москва : Прогресс, 1975. С. 231–255.

Beaugrande R.-A., Dressler W. U. Einführung in die Textlinguistik. Tübingen : Niemeyer, 1981. 290 S.

Dobrzyńska T. Tekst. *Współczesny język polski* / pod redakcją J. Bartmińskiego. Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010. S. 293–331.

Halliday M. A. K. Linguistic function and literary style. *Explorations in the functions of language*. London : Arnold, 1974. P. 103–140.

Klemm M. Punkt wyjścia: czy każdy ma mieć swoje pojęcie tekstu? Różne definicje tekstu i ich porównanie. *Lingwistyka tekstu w Niemczech. Pojęcia, problemy, perspektywy (Antologia tłumaczeń*). Wrocław. 2009. S. 13–26.

Skalička V. Text. Kontext. Subtext. *Slavica Pragensia* III. Praha. 1961. S. 73–78.

REFERENCES

Amirova, Zh. G. (2012). Problema opredeleniya lingvisticheskogo statusa teksta v rusistike. *Cuadernos de Rusística Española,* 8, 15–32 (in Russian).

Slyusareva, N. A. (ed.) (1982). Aspekty obshchey i chastnoy lingvisticheskoy teorii teksta. Moskva : Nauka (in Russian).

Babenko, L. G. & Kazarin, Yu. V. (2004) Filologicheskiy analiz teksta. Moskva : Akademicheskiy proekt; Ekaterinburg : Delovaya kniga (in Russian).

Batsevych, F. (2019). Narysy z teorii tekstu. Lviv : LNU im. I. Franka (in Ukrainian).

Batsevych, F. S. (2004). Osnovy komunikatyvnoi linhvistyky. Kyiv : Vyd. tsentr "Akademiia" (in Ukrainian).

Belyanin, V. P. (2016). Psycholinguistics. Moskva : FLINTA (in Russian).

Bekher, I. R. (1965). Filosofiya soneta. ili maloye nastavleniye po sonetu. *Lyubov moya, poeziya. O literature i iskusstve*. Moskva : Izd-vo khudozh. lit., pp. 436–462 (in Russian).

Valgina, N. S. (2004). Teoriya teksta. Moskva : Logos (in Russian).

Vorobeva, O. P. (1993). Tekstovyie kategorii i faktor adresata. Kyiv : Vyshcha shkola (in Russian).

Galperin, I. R. (1981). Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya. Moskva : Nauka (in Russian).

Holianych, M. et al. (2012). Linhvistychnyi analiz tekstu : slovnyk terminiv. Ivano-Frankivsk : Simyk (in Ukrainian).

Yeshchenko, T. A. (2009). Linhvistychnyi analiz tekstu. Kyiv : Akademiia (in Ukrainian).

Zahnitko, A. (2007). Linhvistyka tekstu: Teoriia i praktykum. Donetsk : TOV "Iuho-Vostok, LTD" (in Ukrainian).

Kachurovskyi, I. (2008). Korol-sonet. Sonet, yoho istoriia i teoriia. *Generyka i arkhitektonika*, book II, Kyiv : Vyd. dim "Kyievo-Mohylianska akademiia", pp. 130–150 (in Ukrainian).

Kovalevska, Ye. H. (1976). Analiz tekstiv khudozhnikh tvoriv. Lviv, 1976 (in Ukrainian).

Kovalyk, I. I. (1984). Predmet i zavdannia kursu. *Metodyka linhvistychnoho analizu tekstu*, Kovalyk I. I. et al. Kyiv : Vyshcha shkola, pp. 3–20 (in Ukrainian).

Kozhevnikova, K. (1979). Ob aspektah svyaznosti v tekste kak tselom. *Sintaksis teksta*, G. A. Zolotova (ed.). Moskva : Nauka, pp. 49–67 (in Russian).

Kozhina, M. N. (1987). O funktsionalnyih semantiko-stilisticheskih kategoriyah teksta. *Filologicheskie nauki*, 2, 35–41 (in Russian).

Kravets, L. V. (2016). Linhvistyka tekstu. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*, vol. 17, Kyiv : Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, pp. 387–388 (in Ukrainian).

Kubryakova, E. S. & Aleksandrova, O. V. (1997). Vidyi pro-stranstv teksta i diskursa. *Kategorizatsiya mira: prostranstvo i vremya* : *Proceedings of the scientific conference*. Moskva : Dialog-MGU, pp. 15–25 (in Russian).

Kutina, N. (1980). Strukturno-smyislovoy analiz hudozhestvennogo teksta. Sverdlovsk (in Russian).

Lietskin, M. O. (2010). Proitysia po lezu chasu (Zhytomyrshchyna v pysmennytskomu vymiri). Zhytomyr : Vyd-vo Zhytomyrskoho derzh. un-tu im. Ivana Franka (in Ukrainian).

Loseva, L. M. (1980). Kak stroitsya tekst. Moskva : Prosveschenie (in Russian).

Lukianova, T. V. (1990). Pro rozmezhuvannia pidkhodiv do vyvchennia tekstu z pozytsii linhvistyky tekstu ta interpretatsii tekstu. *Movoznavstvo*, 3, 52–61 (in Ukrainian).

Lyubimov, N. M. (1982). Perevod – iskusstvo. Moskva : Sov. Rossiya (in Russian).

Mamalyha, A. I. (2006). Systemno-funktsionalne vyokremlennia odynyts tekstu. *Slovo. Simvol. Tekst* : sb. nauch. trudov, posvyaschennyih 80-letiyu prof. M. A. Karpenko, Kiev : KNU im. Tarasa Shevchenko, pp. 115–123 (in Ukrainian).

Moisiienko, A. (2023). Povtoriuvanyi komponent v orhanizatsii tsilisnoi struktury sonetnoho tekstu. *Linhvistychni studii / Linguistic Studies*, 45, 90–104 (in Ukrainian).

Morohovskiy, A. N. (1989). K probleme teksta i ego kategoriy. *Tekst i ego kategorialnyie priznaki*: sb. nauch. trudov. Kiev : KGPIIYa, pp. 3–13 (in Russian).

Nefedova, L. A. (2008). Vospriyatie teksta kak aktivnyiy kognitivnyiy protsess. *Slovo, vyiskazyivanie, tekst v kommunikativnom, pragma-ticheskom i kulturologicheskom aspektah.* Chelyabinsk : Izd-vo "REKPOL", pp. 172–176 (in Russian).

Nikolaeva, T. M. (1978). Lingvistika teksta. Sovremennoe sosto-yanie i perspektivyi. *Novoe v zarubezhnoy lingvistike*, 8, 5–39 (in Russian).

Nikolaeva, T. M. (1990). Tekst. *Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar*, V. N. Yartseva (ed.). Moskva : Sov. entsiklopediya, p. 507 (in Russian).

Onhayzer, I. (1990). Nominatsiya v tekstah raznyih funktsionalnyih stiley. *Nominativnyie sredstva v tekstah raznyih funktsionalnyih stiley*. Kazan : KGU, pp. 5–13 (in Russian).

Radziievska, T. V. (1998). Tekst yak zasib komunikatsii. Kyiv : Nauk. dumka (in Ukrainian).

Riabova, K. O. (2020). Cohesion and coherence as fundamental text categories. *Vcheni zapysky Tavriiskoho nats. un-tu im. V. I. Vernadskoho*, vol. 31(70), № 4, part. 2, pp. 173–176, https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.4-2/31 (in Ukrainian).

Selivanova, E. A. (2002). Osnovyi lingvisticheskoy teorii teksta i kommunikatsii. Kiev : TsUL, "Fitosotsiotsentr" (in Russian).

Selivanova, O. O. (2008). Suchasna linhvistyka: napriamy ta problemy. Poltava : Dovkillia-K (in Ukrainian).

Sorokin, Yu. A. (1985). Psiholingvisticheskie aspektyi izucheniya teksta. Moskva : Nauka (in Russian).

Susov, I. P. (2007). Vvedenie v yazyikovedenie. Moskva : AST: Vostok-Zapad (in Russian).

Turaeva, Z. Ya. (1986). Lingvistika teksta. Moskva : Prosveschenie (in Russian).

Florenskiy, P. A. (1998). Imena : Sochineniya. Moskva : Eksmo-Press; Harkov: Folio (in Russian).

Chernyavskaya, V. E. (2009). Lingvistika teksta: Polikodovost, intertekstualnost, interdiskursivnost. Moskva : LIBROKOM (in Russian).

Shulzhuk, K. F. (2004). Syntaksys ukrainskoi movy. Kyiv : VTs "Akademiia" (in Ukrainian).

Yakobson, R. & Levi-Stross K. (1975). "Koshki" Sharlya Bodlera. *Strukturalizm: "za" i "protiv"*. Moskva : Progress, pp. 231–255 (in Russian).

Beaugrande, R.-A., Dressler, W. U. (1981). Einführung in die Textlinguistik. Tübingen : Niemeyer (in German).

Dobrzyńska, T. (2010). Tekst. *Współczesny język polski*, J. Bartmiński (ed.). Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, pp. 293–331 (in Polish).

Halliday, M. A. K. (1974). Linguistic function and literary style. *Explorations in the functions of language.* London : Arnold, pp. 103–140 (in English).

Klemm, M. (2009). Punkt wyjścia: czy każdy ma mieć swoje pojęcie tekstu? Różne definicje tekstu i ich porównanie. *Lingwistyka tekstu w Niemczech. Pojęcia, problemy, perspektywy (Antologia tłumaczeń*). Wrocław, pp. 13–26 (in Polish).

Skalička, V. (1961). Text. Kontext. Subtext. *Slavica Pragensia* III. Praha, pp. 73–78 (in Czech).

DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).50-72

Anatolii Moisiienko, Dr Hab., Prof.
ORCID ID: 0000-0002-7856-2746
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

The sonnet as a text

In the proposed article, the sonnet is considered as a linguistic and literary phenomenon that manifests a certain textual continuum, regardless of its presentation in written or oral form. The multidimensional nature of

the text has largely influenced different approaches to understanding and analysing its phenomenon, and hence numerous definitions and categorical characteristics. The problem of textual categories, or categorical features, is the subject of considerable philological literature, but due to the synthetic-analytical status of the text with its hierarchy of categorical features, researchers have not yet been able to determine a proper differential description of the latter. Although almost everyone considers coherence and integrity to be the dominant categorical features. The understanding of the sonnet as a textual structure based on such features led to the description of the means of expressing coherence and integrity against the broad background of the works of Ukrainian authors of the 19th – 21st centuries. The different types of figurative and semantic parallelism are described, particularly in its dynamic development based on syntactic parallelism. The means of coherence based on syntactic figures of the period are analysed, which are distinguished by the expressiveness of the theme and the ability to convey different modalities in the organisation of the integral textual structure of the sonnet poem. It is noted that lexical, lexical-grammatical, in particular, root repetitions (even though the repeated word is traditionally tabooed by the canon) are widely cultivated in the studied sonnet texts, act as important factors of semantic and structural coherence, provide step-by-step development of the theme in its dynamic, aesthetic expression, and determine the integrity of artistic perception. Thus, coherence and integrity as the main categorical representatives of any text in their hierarchy are indispensable categorical features of the sonnet text.

***Keywords**: text, sonnet, cohesion, coherence, integrity, figurative and semantic parallelism, period, repetition.*

Стаття надійшла до редколегії 14.04.23
Рекомендована до друку 15.05.23

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

УДК 811.161.2’42:821.161.2’6.09(092)
DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).73-87

Надія Бойко, д-р філол. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0003-0881-743X
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя, Ніжин

ДОМІНАНТИ НАУКОВОГО МОВОСВІТУ АНАТОЛІЯ МОЙСІЄНКА

Досліджено наукові тексти А. Мойсієнка з позицій антропоцентризму, текстоцентризму, з урахуванням структури текстових категорій, засобів їхньої об’єктивації, чинників актуалізації авторських домінантних констант. Прокоментовано різноаспектні дослідження поетичного мовосвіту А. Мойсієнка, що дає уявлення про специфічність образної ідіопоетичної системи, її домінантних рис, які вирізняють мовотворчість автора на загальноукраїнському тлі та з-поміж традиційних зразків національної поетики. З’ясовано, що до домінантних рис наукового мовосвіту автора належить лінгвостилістична інтерпретація аперцепційної системи Шевченкового вірша, художнє осмислення мовосвітів символу й онімного слова, світу поетики й динаміки текстових структур, світу інтертекстуальності поетичного тексту.

***Ключові слова**: мовосвіт, аперцепційна система Шевченкового вірша, світ символу, світ онімного слова, світ поетики й динаміки текстових структур, світ інтертекстуальності, Анатолій Мойсієнко.*

Лінгвосвіт доктора філологічних наук, професора, поета, перекладача, випускника Ніжинської вищої школи Анатолія Мойсієнка багатогранний, різнобарвний і вишуканий, бо для нього “вельми значливо… бути оригінальним, схожим на самого себе й більше ні на кого, виплекати власний письменницький стиль, легко впізнаваний мистецький почерк” [Степаненко : 13].

Мова поетичних творів репрезентує самобутність мовомислення автора, виявляє майстерність митця і вченого. Тексти віршів уведені до багатьох хрестоматій, використовувані у фахових лекційних курсах переважної більшості українських університетів. Багатоголосся поетичного мовосвіту Анатолія Мойсієнка постійно привертає увагу дослідників. Мовознавці визначають

домінантні риси ідіолекту й ідіостилю автора. Так, М. Степаненко в статті "Маєстат… добірного слова" поета, мовознавця, літературознавця Анатолія Мойсієнка" акцентує на особливостях поетичної творчості та наукового дискурсу А. Мойсієнка, який уміє єднати мовознавчу й літературознавчу сфери, "знаходити в цьому природному синтезі золоту середину, що вможливлює об'єктивне, а не суб'єктивне оцінювання поетики текстових структур" [Степаненко : 20]. Оригінальність літературознавчого доробку А. Мойсієнка виразно проявлена у фундаментальній праці "Традиції модерну і модерн традиції", присвяченій історії української зорової поезії загалом і шахопоезії зокрема, "життю" українського верлібру, аналізові творчості Миколи Мірошниченка, Емми Андієвської й ін.

Л. Кравець здійснила обґрунтування інтелектуалізації української поетичної метафори на фактичному матеріалі, дібраному з поезій А. Мойсієнка. Авторка переконує, що інтелектуалізована метафора є домінантною ознакою мовотворчості Анатолія Мойсієнка. Ця тропеїчна модель уможливлює переведення емоційної сфери на рівень смислів, вираження її в "більш складній і експресивно наснаженій формі. Метафори поета закорінені в мові й культурі українського народу, і водночас вони виразно індивідуальні, демонструють оригінальність таланту митця, його ерудицію й глибину мовомислення" [Кравець : 29].

Небайдужість поета до нового слова виявлена як у віршах Анатолія Мойсієнка, так і в його розмислах на лінгвістичні теми. Дослідники виокремили й схарактеризували неологію митця на тлі словотворчої практики поетів XX–XXI ст. Його неологічна скарбниця засвідчує поєднання окремих загальних тенденцій, властивих українським словотворцям XX–XXI ст., із оригінальністю "сконструйованих унаслідок творчого використання традиційних для мови усної народної творчості лексичних одиниць (ключових слів) у ролі базових для авторських інновацій" [Вокальчук : 25]. Маркером неологічного багатства ідіолекту поета постали складні за структурою номінації на взірець *тихомрійний, травневохвильний, хльостко-сміхотливий, чорноплитий, місячно-карий, щедротно-ніжний, густо-джмелиний, огудинно-натинний, стрімкогрудий, волосожарувати, новош-*

кодити, чорнослив, тисячозоро, сизогриво, безжально-кинджально, сейсмічно-свічно та ін. [Там само].

Семантичний і граматичний аспекти об'єктивації категорії темпоральності в поетичному ідіолекті А. Мойсієнка досліджує В. Коломийцева. Час як минуще й вічне в поетичному світі автора зберіг традиційні загальнолюдські виміри й набув модерних семантичних планів і характерних рис аксіологічності. Спостережено, що лексико-поетичний хронотоп А. Мойсієнка рясний і розмаїтий, виявлене ядро темпоральної лексичної підсистеми репрезентоване фазовими назвами доби з домінуванням образних семантичних планів (*даль полуднева, надвечір'я яблуневе, черлене світання, синє лоно вечірньої казки, з туманцем раннім, в літеплі вечірньої зорі, в ранки голубі, опівденно, світанок-ладо, натомлений день, срібна ніч*), пір року (*в ранню осінь, гаряче літо, нестримливий поїзд весни, в тихоплині осінньому, в осінь, осіннім днем, в цій зимі, ув осінь, до літа, ранньої осені*), назви днини, місяця (*не завтра, повчора, в п'ятницю, у березні, в липні, не в квітні, ще квітень, посеред березня).* За твердженням дослідниці, сакрально, "по-особливому, "*з-під небес любові*", озивається в душі поета **вічність** (*віки, на віки, на тисячі літ, повік, віковно, на цілу вічність, допоки світ, скільки світ стоїть, на тисячу століть, довіку-віку-споконвіку)*: *Чи **в вічності** я заблукав і півсловом / Боюсь сколихнути цю світобудову* (Сонати Чурльоніса)" [Коломийцева : 42–43].

В. Берковець у поетичномовній системі автора на фонетичному рівні виокремила звукосимволізм, який належить до потужних репрезентантів самобутності мовомислення митця. Щедрість використання звукосимволізму як засобу експресивності через зв'язки між звучанням і значенням слова, між зовнішнім і внутрішнім світом засвідчено добірними зразками з поетичних текстів, фоносемантичної системи віршів Анатолія Мойсієнка [Берковець : 37–39].

Семантико-стилістичні особливості порівнянь у поезіях Анатолія Мойсієнка вивчає О. Мацько. Дослідниця виявила оригінальні випадки неологізації індивідуально-авторських порівняльних структур, що посилюють образність компаративних моделей, об'єктивують психолінгвальні механізми сприймання

й організації віршової мови автора: *Вже й світ – немов правічна путь –/ Тим* ***зорепилом*** *окропило*; *На вітах вітру – юна* ***вітровінь****, / Немов пагіння молодого саду*; *І юна* ***вітровінь****, як юна птиця, / Нам буде ніжно цілувать уста*; *Холодну і цілющу, як* ***світань***; *І гойднеться спомин, наче музика, / В* ***літеплі*** *вечірньої зорі*; *Тільки слава над степом віковним стоїть – золота, як* ***вісонь***; *І слово, нами мовлене колись, мов ожило і знов* ***забрунькувало****, / І жодної пелюстки на поталу, / Мов* ***звікувала*** *горда* ***небовись*** [Мацько : 46].

Поетичний мовосвіт А. Мойсієнка збагачують і шахові образи, репрезентовані індивідуалізованими асоціативно-метафоричними моделями. Вони є родзинкою образного мовосвіту автора, який прагне й надалі долати автоматизм образотворення: "Той факт, що наші пошуки в царині шахопоезії не залишилися непоміченими як у літературних, так і шахових колах, – зазначав А. Мойсієнко, – дозволяє сподіватися на ширший розвій цього виду творчості, на подальшу перспективу" [Капуста : 34–35].

Різноаспектність досліджень поетичного мовосвіту А. Мойсієнка дає уявлення про специфічність образної ідіопоетичної системи, її домінантних рис, які вирізняють мовотворчість автора на загальноукраїнському тлі та з-поміж традиційних зразків національної поетики.

Науковий складник мовосвіту А. Мойсієнка залишається менш дослідженим, він, на нашу думку, потребує глибшого вивчення. Пропонована студія здійснена на матеріалі засадничих мовознавчих праць лінгвіста, які й нині є досить актуальними й самобутніми, відомими в україністиці та далеко за її межами. У мовознавчих працях А. Мойсієнка, який першим репрезентував осмислення поетичних текстів у ракурсах аперцепційної системи, репрезентовано концептуальні засади сучасної лінгвопоетики. Цей підхід до аналізу текстових структур належить до ключових маркерів, провідних рис наукового мовосвіту лінгвіста й поета.

Дослідники з-поміж багатьох лінгвістичних монографій автора виокремлюють працю, у якій майстерно поєднано лінгвістичну й елементи літературознавчої царини. Це монографія "Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: декодування Шевченкового вірша", яка витримала три видання (Київ, 1997; Київ, 2006;

Київ, 2013). Вона стала результатом кількарічної напруженої праці мовознавця над неперевершеними зразками, багатоголоссям, силою, красою й таїною Шевченкового поетичного слова. Дослідження впродовж майже трьох десятиліть не втрачає своєї значущості, актуальності й новизни, продовжує викликати неабиякий науковий інтерес у мовознавців і літературознавців. Феномен наукового довголіття праці – в індивідуально-авторському, самобутньому підході до осмислення й відчуття глибин Шевченкового слова крізь призму аперцепційної системи поетичних текстів.

У праці вдало поєднано власне текстологічний і когнітивний підходи, що уможливило здійснення глибокого аналізу потенційних можливостей мовних одиниць, інгерентно закладених у Шевченкових поетичних текстах. Поєднання таких підходів забезпечує виокремлення того конкретного тлумачення, яке є найоптимальнішим щодо тексту, здійснене на основі аналізу психології й особливостей мислення адресанта та на основі аналізу психології і особливостей мислення та сприйняття адресата. Згадувані підходи до осмислення текстових структур Шевченкового вірша передбачають глибокий аналіз мовних одиниць усіх рівнів, синтезування звукових, словотвірних, морфемних, морфологічних, лексичних і синтаксичних "сигналів", їхню актуалізацію в конкретному тексті.

Важливу увагу А. Мойсієнко приділяє теорії дослідження тексту як аперцепційної системи. Домінантними постають авторські погляди на текст у його зв'язках із різними типами контекстів (світоглядний, соціокультурний, психологічний та ін.). Проблемні аспекти спрямовані на розкриття багатьох мовно-естетичних сутностей у межах аперцепційної системи поетичного тексту: 1) вивчення *слова* як досвіду; 2) розуміння ролі *заголовного слова* (заголовного рядка); 3) визначення стилістичних параметрів *повторюваного слова*; 4) осмислення ролі *звука* в аперцепційній системі поетичного тексту.

Запропоновано структурування аперцепційної системи поетичного тексту на основі виявлення й характеристики багаторівневих відношень між концептами ("фактами"), що перебувають у кореляційному зв'язку – "першочергово освоєне в контексті – сприйняте на основі попереднього", де попереднє слугує певним досвідом

реципієнта щодо наступного й об'єктивується в процесі декодування художньої структури. Слово як лінгвоментальну одиницю унаслідено до репрезентантів семантичного й естетичного досвіду, що в системі художнього тексту постає у зв'язках із багатьма власне поетичними категоріями, як-от: "заголовне слово", "повторюване слово", "алітеративно-асонансне слово" [Мойсієнко 1997].

В аперцепційній системі Шевченкового вірша мовознавець виявив домінування своєрідних заголовків, що реалізовані в образних висловах перших поетичних рядків. Значеннєві плани заголовних рядків ліричних текстів інтегрують загальну національномовну практику, особливості функційної природи окремих лексичних і морфологічних складників, семантично ускладнених та експресивно маркованих синтаксичних конструкцій, об'єктивуючи смислову, емоційну й аксіологічну домінанту всього твору. Заголовний рядок – це певний нетрадиційний стилістичний ракурс об'єктивації провідної тези, що стверджується чи заперечується всією образно-композиційною структурою вірша, слугує засобом акумуляції чисельних асоціативних ідейно-тематичних зв'язків.

Потужним чинником експресії в аперцепційній системі Шевченкового вірша кваліфіковано повторюване слово, що в межах поетичного ідіолекту виявляє багато найрізноманітніших лексико-граматичних ознак, образних моделей. Воно найчастіше аперцептує динамічні дії, розгортання в напрямку від конкретного до загального й навпаки, "впливає на атрибутивні взаємозв'язки (з суб'єктно-об'єктною чи об'єктно-суб'єктною векторністю, зі з'ясувально-узагальнювальною чи конкретизаційною векторністю)" [Мойсієнко 1997 : 35].

А. Мойсієнко переконує, що двокомпонентна векторність повтору, виходячи з умов контекстної ситуації, може репрезентувати як однооб'єктні, так і різнооб'єктні семантичні плани. В аперцепційній системі Шевченкової поезії домінує перша структурна модель. Повтор у поета слугує засобом "мистецького розгортання певної теми, входження в нову тему, переведення образу в іншу площину тощо" [Мойсієнко 1997 : 45].

В аперцепційній системі Шевченкового поетичного тексту самобутню підсистему моделює *образне слово.* Науковий аналіз

складу індивідуально-авторських засобів образності проведено на основі широкої джерельної бази. Дослідник виявив і схарактеризував як продукти поетичного дискурсу, художньо й естетично марковані складники Шевченкового ідіолекту – епітети, порівняння, метафори, перифрази та символи.

Виявлені епітетні й неепітетні одиниці в системі художнього твору репрезентують єдність образних семантичних планів і композиційної архітектоніки. Водночас нетрадиційний підхід уможливлює аналіз окремих складників аперцепційної системи, де кожен елемент спроможний слугувати конкретним смисловим і естетичним досвідом для розуміння та сприйняття іншого.

Домінантною рисою Шевченкових образних засобів кваліфіковано зіставно-порівняльні конструкції, одним із компонентів яких постає людина. Дослідник переконує, що експресивний потенціал як окремих компонентів, так і всього порівняння моделює аперцепційну "мережу" взаємозв'язку з відповідними лексико-семантичними одиницями тексту. Це обумовлює динамічне освоєння реципієнтом певної тематико-композиційної лінії, стрижнів психологічного портретування особи, специфіки художнього образу, що забезпечує умови для своєрідної ідентифікації частин "розщепленого" порівняння.

Мовно-естетичне портретування людини виявлено й у процесі аналізу предикативної метафори [Мойсієнко 1997 : 79–88]. В аперцепційній системі Шевченкового вірша предикативні структури вибудовують смисловий центр метафоричної моделі, зазнають семантичної та стилістичної модифікації. Властивості предиката об'єктивуються через багатовекторні авторські інтенції в межах окремих словосполук, що виявляють відбиток особливостей його відношень (метафоричних чи неметафоричних) з окремими компонентами такої словосполуки. Як окрему парадигму А. Мойсієнко кваліфікує "доповнювальні компоненти, що виступають прямими додатками до предикатів першої парадигми. Часто компоненти обох парадигм перебувають у метафоричних зв'язках між собою, наприклад: *окрадають добрі думи, розбивають серце*" [Бойко 2014 : 118–119].

Простежено акцентування уваги на лексико-семантичних процесах, що експлікують особливості функціонування антро-

поморфізованого слова в поетичному тексті, специфіці антропоморфізації на основі динамічних і статичних ознак, експресивного потенціалу звертання та прикладкових зворотів, зіставно-порівняльних моделей тощо.

Аналіз слова в межах аперцепційної системи поетичної картини світу здійснено крізь призму вертикального контексту. Так, репрезентовано аперцепційний аспект слів-топонімів, антропонімійних і фольклорних лексем, а також слів на позначення фрагментів довкілля, окремих реалій дійсності. Серед визначальних складників аперцепційної системи поетичної картини світу митця постали літературні ремінісценції й цитати, схарактеризовані в аперцепційному аспекті. Автор переконує, що "антропонімічна і топонімічна лексика, лексика на позначення певних реалій, численні цитації і алюзії зі світової літератури, фольклору здатні актуалізувати сприйняття будь-якого іншого слова, цілісної текстової структури залежно від міри "освоєння" вертикального контексту реципієнтом" [Мойсієнко 1997 : 173].

Інтерпретацію Шевченкового вірша здійснено на основі численних лексико-семантичних, лексико-граматичних, фразеосемантичних, стилістичних фактів, що у своїй єдності й вибудовують аперцепційну систему, уможливлюють декодування мовно-ментальної картини світу поета, виявлення індивідуально-авторського в контексті культурологічного, націєцентричного, українознавчого, загальнолюдського. Новаторство дослідження А. Мойсієнка полягає в умінні актуалізовувати в інтерпретованих текстах індивідуально-авторські особливості Шевченкової мови, Шевченкової стилістики, її самобутніх рис; тонко відчувати найрізноманітніші нюанси слова в контексті епохи, виявляючи "образний синкретизм поетичного слова". Дослідження здійснено зі "всією скрупульозністю митця і вченого" [Мойсієнко 2008 : 38], в аспекті мовно-художнього пізнання світу.

Поєднання лінгвістичної й складників літературознавчої царини простежуємо в осмисленні А. Мойсієнком низки філософських понять: *світ, картина світу, світ мови,* об'єктивованих у монографії "Мова як світ світів. Поетика текстових структур". Відсутність у лінгвістичних та енциклопедичних словниках

відповідних статей до термінів *світ мови, світ національної мови* актуалізує запропоноване лінгвістом бачення й розуміння цих понять крізь призму основних національно-ідентифікаційних ознак: *світ мови* – "це мова у її внутрішньому (онтогенному) і зовнішньо-пізнавальному, зовнішньо-функціональному" планах [Мойсієнко 2008 : 5]. "Мова, – на переконання А. Мойсієнка, – постає як своєрідний світ світів, де парадигматика кожного окремого може бути розглядана на іманентному (внутрішньомовному) рівні; на рівні "мова – зовнішній світ"; осібно – на рівні тексту" [Мойсієнко 2008 : 9].

Органічно входить до системи домінант мовосвіту лінгвіста думка про те, що кожен такий світ парадигматично не замкнений, він різновекторно може переходити в інші, компонентно взаємодіючи, доповнюючись, накладаючись на інші у функційних просторах.

Виявлено, що цілком переконливо у працях А. Мойсієнка схарактеризовано іманентний світ мови як поєднання рис автономності системних відношень на рівні фонетичних, морфемних, словотвірних, морфологічних, синтаксичних, стилістичних тощо одиниць із внутрішніми законами розвитку конкретних мов. Послідовно акцентовано на процесах накладання, пересікання "внутрішнього" і "зовнішнього" світів, визначено, що "зовнішньомовна парадигма передбачає дослідження мовних одиниць у функціональному аспекті, передусім на засадах націєцентризму, антропоцентризму, когнітивізму" [Бойко 2010 : 119].

Актуальність поглядів автора на *світ мови* виявляється в його витлумаченні як багатоаспектного, багатовекторного, багатовимірного феномена, а "спеціальні маркери (лексичні, граматичні, графічні тощо) покликані бути в ньому організаційно, інтентно зумовлюючими на вертикальних і горизонтальних лініях, лініях перетину емоційно-смислових енергій композиційної, образно-динамічної структури" [Мойсієнко 2008 : 9].

Концептуально вмотивованим є виокремлення багатьох мовних мікросвітів:

1) *мовосвіт символу,* який поєднує багату парадигматику національно маркованих і світових символік. До символічно означених уналежнено лексеми *верба, червона калина, мати, земля,*

хата, козак, тополя, рушник, берегиня, гопак, Дніпро та багато інших, які в межах текстової прагматики, індивідуальних художніх просторів набувають виразно національно-культурного звучання, постають символами домівки, рідної землі, батьківської хати, українського обійстя тощо. Фактичним матеріалом для аналізу *мовосвіту символу* слугували збірки поетичних текстів Т. Шевченка, Є. Маланюка, В. Стуса. У поетичних текстах згадуваних авторів слова-символи набувають виразно патріотичного спрямування, у межах текстової прагматики вони поєднані з індивідуально-авторськими символьними семантичними планами, породженими художньо-творчим осмисленням фрагментів національної картини світу;

2) *образний світ онімного слова,* що, на переконання мовознавця, у художніх просторах поєднує когнітивну й експресивну функцію та моделює самобутній лінгво-ментальний дискурс для дослідників національної мови. Світ онімного слова постає як система вербальних знаків, серед яких найменування земних і космічних реалій, історичних подій, локальних і темпоральних понять, фрагментів культурного життя народу тощо. Мовно-функційний простір онімного слова не знає меж, оскільки усвідомлення його можливе як на рівні літературної мови, так й індивідуально-авторських інтенцій, ідіолекту окремого митця чи окремого його твору, а також у межах діалектного, просторічного, професійного чи сленгового континуумів;

3) *світ поетики текстових структур*, який, окрім внутрішніх взаємовпливів і взаємозв'язків (образно-символьних, композиційних, різнорівневих (фонетичних, лексико-семантичних, граматичних тощо), передбачає апеляцію до національного мовно-культурного досвіду та об'єктивацію позатекстових чинників, репрезентованих авторським світобаченням і світовідчуттям та спроможністю реципієнтів пізнати джерела культурної пам'яті етносу, заглибитися в літературну практику письменника, декодувати його досвід;

4) *світ інтертекстуальності поетичного тексту*. Цей складник у структурі поетичного твору належить до його визначальних ознак. Інтертекстуальність у поетичних текстах формують

фольклорно-образні традиційні асоціативи, народно-пісенні мотиви, система міфологізованих й етнічно маркованих образів, фразеологізми, паремії, афоризми, різнопланова атрибутика сучасної й давнішої України, ремінісценції з національної і світової літератури тощо. Такі елементи моделюють самобутній текстовий простір, слугують засобами репрезентації художнього світу автора. А. Мойсієнко вивчення світу інтертекстуальності поетичного тексту скеровує на зразки поетичного мовлення О. Лапського, М. Мірошниченка, В. Бровченка й інших митців, на конкретних прикладах демонструє важливість національного мовно-культурного досвіду реципієнта, суголосся світу автора й читача, уміння останнього налаштуватися "на авторську хвилю", адекватно витлумачити інтертекстуальний компонент, його функційне, експресивне, емотивне й аксіологічне поле;

5) *світ динаміки текстової структури,* який ґрунтується на багатовимірній функції слова в динамічній системі вірша. Матеріалом для розкриття світу динаміки текстових структур слугували поетичні тексти Яра Славутича. А. Мойсієнко з'ясовує природу текстової структури, її репрезентацію на двох основних рівнях, виокремлюючи своєрідну триєдність (прототекст – метатексти – архітекст) і можливі шляхи декодування текстових структур як самодостатніх і самобутніх сутностей. Чільне місце відведено як адресантові, так й інтерпретаторові (реципієнтові). Дослідник послідовно переконує в тому, що "нерідко поєднання різнорівневих компонентів здатне витворити найвищу експресивну цілість у динамічній системі поетичного тексту" [Мойсієнко 2008 : 50]. Показовими є зразки Славутичевого вірша, використані для ілюстрування конотативних (насамперед емотивно-оцінних) планів лексем і словосполук, як-от: *сонний ставок, рвійний нестрим, голубий ставок, нуртувати, снага, снаговійний ромену цвіт, дзвінка снага, ромен, ласкаве озерце, сяйво, сяйний, лине тополею* (*дим*), *наснажений, терпка чужина* тощо, а також виявлені й прокоментовані "сув'язі характеристичних елементів" на зразок *снага – барвінок, євшан – сяйво* тощо. В ідіолектній системі поетичного слова Яра Славутича вчений зафіксував і багато оригінальних фонічних, граматичних і стилі-

стичних, образних засобів динамізації світу текстових структур, поєднання семантичного й музичного планів поезій, надзвичайно багату словотворчу стихію: *бороття, весняр, всевіда, вчини, гривун, могута, приланцюжити, боговитий, ярливий, володарно, голготно, раменувато* й ін. Аналіз світу динаміки текстових структур передбачає заглиблення у внутрішні ідіостильові норми окремого художника слова.

Аналіз домінант наукового мовосвіту А. Мойсієнка виявив синтез фундаментальних знань лінгвіста й літературознавця, динаміку емоцій та експресію оцінок поета, спрямованих на оновлення національної наукової і художньо-образної (поетичної) парадигм. Мовознавець зумів поєднати кілька іпостасей, поставши перед читачем і як скрупульозний лінгвіст-дослідник аперцепційної системи Шевченкового вірша, мовосвітів символу й онімного слова, світу поетики й динаміки текстових структур, світу інтертекстуальності поетичного тексту; і як одержимий літературознавець, що, порушуючи деякі винятково актуальні проблеми сучасного наукового вивчення поетичних ідіостилів, специфічних рис індивідуально-авторських віршових жанростроф у системі окремих художніх текстів, орієнтується на європейський інтелектуалізм і модернізм; і як натхненний поет, у віршах якого "*на мові чебреців звучить мотив ранковий*", а українська поетична мова постає як світ мовно-естетичних знаків національної культури.

ЛІТЕРАТУРА

Аскарова В. Пейзажна лірика А. Мойсієнка: образно-тематичні домінанти. *Наукові записки*. Вип. 117. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. С. 51–56.

Берковець В. Звукосимволізм у поезії Анатолія Мойсієнка. *Наукові записки*. Вип. 117. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. С. 35–39.

Бойко Н. І. "У точності науки яке мистецтво і натхнення є!". *Українська мова*. 2010. № 2. С. 118–127.

Бойко Н. Шевченкове слово в сучасному лінгвістичному дискурсі. *Культура слова*. Вип. 80. 2014. С. 109–120.

Вокальчук Г., Вокальчук Є. Неологія Анатолія Мойсієнка на тлі словотворчої практики поетів XX–XXI століть. *Наукові записки*. Вип. 117. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. С. 21–26.

Капуста В. Шахові образи в поетичному контексті. *Наукові записки*. Вип. 117. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. С. 29–35.

Коломийцева В. Час як минуще й вічне в поетичному світі А. Мойсієнка. *Наукові записки*. Вип. 117. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. С. 39–44.

Кравець Л. Інтелектуалізація української поетичної метафори. *Наукові записки*. Вип. 117. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. С. 26–29.

Мацько О. Семантико-стилістичні особливості порівнянь у поезіях Анатолія Мойсієнка. *Наукові записки*. Вип. 117. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. С. 44–47.

Мойсієнко А. Мова як світ світів. Поетика текстових структур. Умань : УДПУ, 2008. 280 с.

Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: декодування Шевченкового вірша. Київ: Вид-во "Правда Ярославичів", 1997. 200 с.

Назарець В. Внутрішньотекстовий адресат та форми його художньої реалізації в адресованій ліриці А. Мойсієнка. *Наукові записки*. Вип. 117. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. С. 47–51.

Степаненко М. "Маєстат… добірного слова" поета, мовознавця, літературознавця Анатолія Мойсієнка. *Наукові записки*. Вип. 117. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. С. 12–21.

REFERENCES

Askarova, V. (2013). Peizazhna liryka A. Moisiienka: obrazno-tematychni dominanty. *Naukovi zapysky*, Kirovohrad : RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 117, 51–56 (in Ukrainian).

Berkovets, V. (2013). Zvukosymvolizm u poezii Anatoliia Moisiienka. *Naukovi zapysky*, Kirovohrad : RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 117, 35–39 (in Ukrainian).

Boiko, N. I. (2010). "U tochnosti nauky yake mystetstvo i natkhnennia ye!". *Ukrainska mova*, 2, 118–127 (in Ukrainian).

Boiko, N. (2014). Shevchenkove slovo v suchasnomu linhvistychnomu dyskursi. *Kultura slova*, 80, 109–120 (in Ukrainian).

Vokalchuk, H., Vokalchuk, Ye. (2013). Neolohiia Anatoliia Moisiienka na tli slovotvorchoi praktyky poetiv XX–XXI st. *Naukovi zapysky*, Kirovohrad : RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 117, 21–26 (in Ukrainian).

Kapusta, V. (2013). Shakhovi obrazy v poetychnomu konteksti. *Naukovi zapysky*, Kirovohrad : RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 117, 29–35 (in Ukrainian).

Kolomyitseva, V. (2013). Chas yak mynushche y vichne v poetychnomu sviti A. Moisiienka. *Naukovi zapysky*, Kirovohrad : RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 117, 39–44 (in Ukrainian).

Kravets, L. (2013). Intelektualizatsiia ukrainskoi poetychnoi metafory. *Naukovi zapysky*, Kirovohrad : RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 117, 26–29 (in Ukrainian).

Matsko, O. (2013). Semantyko-stylistychni osoblyvosti porivnian u poeziiakh Anatoliia Moisiienka. *Naukovi zapysky*, Kirovohrad : RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 117, 44–47 (in Ukrainian).

Moisiienko, A. (2008). Mova yak svit svitiv. Poetyka tekstovykh struktur. Uman : UDPU (in Ukrainian).

Moisiienko, A. K. (1997). Slovo v apertseptsiinii systemi poetychnoho tekstu: dekoduvannia Shevchenkovoho virsha. Kyiv : Vyd-vo "Pravda Yaroslavychiv" (in Ukrainian).

Nazarets, V. (2013). Vnutrishnotekstovyi adresat ta formy yoho khudozhnoi realizatsii v adresovanii lirytsi A. Moisiienka. *Naukovi zapysky*, Kirovohrad : RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 117, 47–51 (in Ukrainian).

Stepanenko, M. (2013). "Maiestat… dobirnoho slova" poeta, movoznavtsia, literaturoznavtsia Anatoliia Moisiienka. *Naukovi zapysky*, Kirovohrad : RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 117, 12–21 (in Ukrainian).

DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).73-87

Nadiya Boyko, Dr Hab, Prof.
ORCID ID: 0000-0003-0881-743X
Nizhyn State University named after Mykola Gogol, Nizhyn

Dominants of the scientific and linguistic world of Anatolii Moisiienko

The analysis of scientific and linguistics dominants of A. Moisiienko revealed the synthesis of the fundamental knowledge of a linguist and literary critic, the dynamics of emotions and the expression of the poet's evaluations

aimed at updating the national scientific and artistic paradigms. The linguist managed to combine several hypostases, appearing before the reader as a scrupulous linguist-researcher of the apperceptive system of Shevchenko's poem, the worlds of symbols and the silent word, the world of poetics and the dynamics of text structures, the world of the intertextuality of the poetic text; and as an obsessed literary critic who, raising several extremely relevant problems of the modern scientific study of poetic idiostyles, specific features of individual authorial verse genres in the system of individual artistic texts, focuses on European intellectualism and modernism; and as an inspired poet, in whose poems the Ukrainian poetic language appears as a world of linguistic and aesthetic signs of national culture.

The scientific texts of A. Moisiienko were studied from the standpoint of anthropocentrism and textocentrism, considering the structure of textual categories, means of their objectification, and factors of actualization of the author's dominant constants. The multi-aspect studies of A. Moisiienko's poetic linguistics are commented on, which gives an idea of the specificity of the figurative idiopoetic system, and its dominant features, which distinguish the author's language creation against the all-Ukrainian background and among traditional samples of national poetics. It was found that the dominant features of the author's scientific linguistic world include the linguistic stylistic interpretation of the apperceptive system of Shevchenko's poem, the artistic understanding of the linguistic worlds of symbol and silent word, the world of poetics and the dynamics of text structures, the world of the intertextuality of a poetic text.

***Keywords**: world of language, apperceptive system of Shevchenko's poem, world of symbol, world of silent word, world of poetics and dynamics of text structures, world of intertextuality, Anatolii Moisiienko.*

Стаття надійшла до редколегії 03.03.23
Рекомендована до друку 04.04.23

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

КОНЦЕПТОЛОГІЯ. ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 811.161.2'37:[801.8:7.034.7:94(477:4)]"17"
DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).88-119

Олександр Богомолець-Бараш, асп.
ORCID ID: 0000-0001-9646-2127
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ "СЛІД" У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ОСВІЧЕНОГО УКРАЇНЦЯ XVIII СТОЛІТТЯ (НА МАТЕРІАЛІ ПРИВАТНИХ КОЗАЦЬКИХ ДІАРІУШІВ)

На основі аналізу щоденників Я. Марковича та М. Ханенка досліджено семантичний простір концепту ЄВРОПА, сконструйовано його семантичні поля "Духовна культура" та "Матеріальна культура". Для порівняння відповідних фрагментів мовних картин світу залучено щоденник П. Апостола, написаний французькою мовою, у перекладі сучасною українською. Підтверджено тезу про поліплощинність семантичних полів концепту ЄВРОПА: матеріальний і духовний складники є не ізольованими, а взаємодоповнювальними. Доведено, що назви реалій європейського побуту й культури, засвідчуючи історичну тяглість, були важливим складником мовної картини світу освічених українців XVIII ст.

***Ключові слова**: концепт, ЄВРОПА, мовна картина світу, козацькі діаріуші, бароко, Я. Маркович, М. Ханенко, українська мова, ад'єктивно-субстантивні словосполучення.*

Вступ. У контексті сьогодення, коли на тлі запеклого протистояння українців ординській навалі міцнішають зв'язки України з країнами Європи, видається важливим простежити відображення історії становлення цих контактів на мовному рівні. Як зазначає В. Потульницький, українські землі й під польсько-литовським пануванням не переривали культурних та економічних зв'язків із Заходом [Потульницький 2001а : 6]. Разом із представниками польсько-литовської аристократії до німецьких та італійських університетів їздила й українська молодь. У спис-

ках студентів університетів у Лейпцигу та Віттенберзі українці фігурували вже у 1498–1534 рр., у Кенігсбергу – від 1544 р. Із кінця XVII ст. кількість студентів-українців (насамперед вихідців з української козацької держави, Гетьманщини, що обіймала дві пізніші губернії – Чернігівську й Полтавську) у Німеччині щороку зростала. Відомо про щонайменше 450 студентів з України, які навчалися в університетах та інших навчальних закладах Німеччини (Кенігсберг, Лейпциг, Галле, Єна, Страсбург, Віттенберг, Бреслау й ін.) у період із половини XVII ст. до кінця XVIII ст. [доклад. див. Нічик : 134–182]. Левова частка цих студентів (250) здобувала освіту в університеті в Кенігсбергу, який здавна був осередком культурних і торговельних зв'язків між Україною та Німеччиною, зокрема, слугуючи головним морським портом для українського експорту до Західної Європи [Потульницький 2001а : 7], а також у місті Кіль [доклад. див. Дзюба : 58]. Водночас, як зазначає Н. Яковенко, "після студій у протестантських навчальних закладах Пруссії, Німеччини, Швейцарії чи Бельгії юнаки нерідко простували далі – до католицьких університетів Франції та Італії, і така мандрівка тривала багато років" [Яковенко : 297]. Так, освітня подорож волинця Остафія Мушати-Охлоповського тривала 8 років, про що свідчить запис у книгах замкової канцелярії м. Володимира за 1647 р.: *меновитє зе Франциєи, в которой од року 1639 през тыє вси прошлиє лита аж до року теперешнего студиорум кавза [задля навчання] был и зоставал* [цит. за Яковенко : 297–298].

Досить швидкій адаптації українських студентів до міжнаціонального середовища сприяли здобуті знання в Київській (нині – Києво-Могилянській) академії – загальноукраїнському центрі освіти, науки і культури XVII–XVIII ст., звідки спудеї вирушали в освітні мандрівки Європою. На відміну від "аристократизації навчання" (процесу відокремлення студій шляхетських дітей від решти), властивої західноєвропейським університетам з XVII ст. [доклад. див. Яременко 2018 : 348–349], Академія задекларувалала принцип усестановості, згідно з яким вона приймала до своїх лав студентів із різних верств населення з усіх куточків України [Хижняк, Маньківський : 114–117]. Так, у XVII–XVIII ст.

в Академії навчалися вихідці з родин української шляхти й козацької старшини, серед них із Марковичів і Ханенків [доклад. див. Дзюба : 2016]. Зокрема, про останніх і йтиметься у нашій статті.

Варто зауважити, що європейська культура (передусім продукти та предмети побуту) аналізованого періоду в багатьох випадках входила до України не безпосередньо, а через посередництво Росії. Так, Я. Маркович розв'язував свої справи в Москві, М. Ханенко вивчав французьку в Петербурзі, де П. Апостол здобув освіту і тривалий час вимушено перебував. Чи не означає це, що контакти України з Європою були вторинні? Відповідь на це дає історія. Відомо, що, маючи потужну й тяглу традицію освіти, літератури й духовного життя, Україна здійснювала також, за висловленням В. Потульницького, "просвітню культуртрегерську[1] працю" на Московщині. Унаслідок міграції значної частини української освіченої еліти з Києва до Москви відбувалася культурна експансія та європеїзація Москви як "духовної колонії Києва" [Потульницький 2001b, 3–4]. Ця просвітницька робота дала свої плоди у вигляді нового "вікна в Європу" – Петербурга. Як приклад можна навести тогочасне російське періодичне видання *Вѣстник Европы* (1802–1830). Попри це, Київ не зачинився від впливу нових ідей і від зв'язків з Європою, зокрема через студентів німецьких та інших європейських університетів, які після навчання поверталися до України. Утім, тенденція закріпилася: Російська імперія й надалі інтелектуально збагачувалася та європеїзувалася за допомогою освічених українців, насамперед випускників Київської академії [див. також Яременко : 162].

Матеріал дослідження. З метою вивчення історії становлення концепту ЄВРОПА ми звертаємося до різноманітних мовних пам'яток. Якщо для періоду XVI–XVII ст. основними джерелами дослідження були історичні хроніки та словники [доклад. див. Богомолець-Бараш 2022], то щодо XVIII ст. фокус вивчення стає більш антропоцентричним. Ми взяли до розгляду (козацькі) діаріуші – щоденні записи, що вирізняються серед творів тогочасного мемуарного жанру (літописів, записних книг, хронік тощо) тим, що кожне слововживання в них має чітку хронологізацію.

[1] Культуртрегер – з нім. 'носій культури'.

В. Горобець виокремив три основні різновиди цих пам'яток у XVIII ст. 1. Щоденники, що висвітлювали діяльність гетьмана; їх вели зазвичай канцеляристи з його почту. З жанрово-стилістичного погляду – це документальні хроніки, поділені за числами місяця, схожі на оповіді-репортажі (про події, пов'язані з візитами гетьмана до царя та придворних сановників). Сюди можна віднести "Діаріуш или журнал…" М. Ханенка, писаний за гетьмана І. Скоропадського в 1722 р. 2. Щоденні записи адміністративно-політичної чинності Генеральної військової канцелярії, які здійснювала група штатних канцеляристів. Ці записи за змістом наближаються до протоколів, хоча за інформаційною насиченістю та формою викладу якісно відмінні від останніх. Такі щоденники, імовірно, велися в канцелярії здавна, проте значна кількість їх утрачена. 3. Приватні, або авторські, щоденники, що їх писали високоосвічені люди для себе. Історичне значення цих пам'яток полягає в тому, що в них ми знаходимо достовірне відображення домашнього побуту, повсякдення, урядової служби козацької старшини, описи стану господарства в певні пори року, картини військових походів, нотатки про деякі суспільно-політичні події в Україні та за її кордонами тощо [Горобець 1979 : 5–6].

До авторських належить, зокрема, щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка, що охоплює період з 1719 до 1754 рр., опублікований О. Лазаревським. Загальний обсяг пам'ятки – 568 сторінок. М. Д. Ханенко (1691–1760) народився в сім'ї лубенського полковника. Освіту здобув у Київській академії. Брав участь у багатьох військових походах, тривалий час працював у Генеральній військовій канцелярії. Згодом обіймав посаду Стародубського полкового судді (1727–1736), обирався членом Генерального суду (1740) Неодноразово виїжджав у складі українських депутацій до царського двору [Горобець 1972 : 103].

Щоденник Якова Марковича – своєрідний документ епохи, який охопив безпрецедентно тривалий час – рівно пів століття (1717–1767) Генеральний підскарбій Я. А. Маркович (народився 1696 р. на Чернігівщині, помер 1770) – один із найосвіченіших українців XVIII ст., старший сучасник Григорія Сковороди, випускник Київської академії, письменник і державний діяч. Автор

щоденника знався на медицині, писав вірші, перекладав з єврейської, латинської, польської і французької мов, з 40-х рр. був постійним передплатником паризьких газет [доклад. див. Гнатюк : 109–110; Дзюба 2016 : 66]. Рукопис щоденника налічує десять книг загальним обсягом 1932 арк., із яких опубліковано 951 арк. (записи за період з 1717 до 1740).

Для порівняння відповідних фрагментів мовних картин світу ми розглянули також щоденник Петра Апостола, сина гетьмана Данила Апостола, – невеликий рукопис (охоплює період від травня 1725 р. до серпня 1727 р.), написаний французькою, яка була мовою аристократії при царському дворі в Петербурзі, куди потрапив П. Апостол ще хлопчиком і де перебував як заручник у князя О. Меншикова. Там він провів свою юність, здобув освіту: добре володів французькою, німецькою й італійською мовами; працював, виконуючи дипломатичні та перекладацькі обов'язки. Для нашого дослідження пам'ятка цікава тим, що в ній, попри невеликий обсяг, описано повсякдення освіченого українця на чужині, передано подробиці приватного, ділового і світського життя автора, якому була не чужа європейська культура того часу. Крім того, цей щоденник можна сприймати як сполучну ланку між діаріушами Я. Марковича та М. Ханенка, адже П. Апостол знав їх обох, бо всі вони належали до спільного кола козацької еліти, яку прагнула контролювати російська верхівка в Москві та Петербурзі. Українською мовою щоденник опублікований у перекладі В. Шевчука (МУД, 325–369).

Об'єкт дослідження – лексика (приватних) козацьких діаріушів. **Предмет дослідження** – специфіка ад'єктивно-субстантивних словосполук (АСС) та інших лексичних одиниць на позначення європейських реалій у межах семантичних полів "Матеріальна культура" й "Духовна культура" концепту ЄВРОПА.

Формулювання мети статті (постановка завдання). Актуальність вибору проблеми визначила **мету дослідження**: з'ясувати специфіку АСС та інших лексичних одиниць на позначення європейських реалій у межах семантичних полів "Матеріальна культура" й "Духовна культура" концепту ЄВРОПА.

Для реалізації мети потрібно виконати такі завдання: 1) виявити в аналізованих текстах АСС, що засвідчують зв'язок із Європою в

культурній площині; 2) на основі виявлених лексичних одиниць побудувати семантичні поля "Матеріальна культура" й "Духовна культура" концепту ЄВРОПА; 3) з'ясувати ступінь значущості європейської культури та специфіку вербалізації її відповідних понять у мовній картині світу освічених українців XVIII ст.

Методи дослідження. З метою виконання поставлених у статті завдань ми скористалися методом аналізу семантичного простору концепту, зокрема семантичних полів (СП), до складу яких входять семантичні субполя (ССП), що передбачає групування досліджуваної лексики за ідеографічним принципом, і, своєю чергою, уможливлює реконструкцію мовної картини світу [доклад. див. Дячук : 12–16]. Тексти пам'яток розглянуто з позицій комбінаторно-культурологічного і комбінаторно-когнітивного підходів до опису АСС [доклад. див. Дидик-Меуш].

Аналіз праць із теми дослідження. Лексику козацьких діаріушів докладно проаналізовано в монографії В. Горобця "Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст." [Горобець 1979]. Водночас з огляду на час написання (1979) ця праця не позбавлена радянської специфіки, зокрема постійного акцентування на зближенні України з Росією в аналізований у дослідженні період, на спільних рисах української та російської мов, на підпорядкуванні української культури російській тощо.

Мову щоденників Я. Марковича та М. Ханенка ґрунтовно висвітлено в контексті староукраїнської літературно-писемної традиції та мовної свідомості освічених українців XVIII ст. і найвідомішого з них – Г. Сковороди [Гнатюк].

Козацькі діаріуші – об'єкт ґрунтовних історичних досліджень. О. Дзюба розглянула щоденники П. Апостола, Я. Марковича, М. Ханенка та С. Лашкевича крізь призму здобутої ними освіти, інтелектуальних інтересів, духовних запитів і дозвілля козацької старшини [Дзюба : 2003; 2016; 2017; 2018], простежила специфіку вживання лексем на позначення понять "Україна" та "Малоросія" в наведених творах мемуарної літератури XVIII ст. та особливості індивідуального стилю їх авторів [Дзюба : 2015; 2020].

Проте досі лексеми на позначення тогочасних європейських реалій не були в названих текстах об'єктом окремого вивчення, що й зумовлює **наукову новизну нашого дослідження**.

Переважно йдеться про номінаційні ад'єктивно-субстантивні словосполучення із відтопонімним атрибутивним компонентом, що вказує на певну європейську країну. Як зазначає Г. Дидик-Меуш, "номінаційні АСС формують найчисельнішу групу в межах *композиційно невільних* vs *мовно вільних* АСС і функціюють як спеціальні назви різних галузей життя та діяльності українського суспільства XVI–XVIII ст." [Дидик-Меуш : 283]. Дослідниця виокремила найбільші групи номінаційних АСС відповідно до текстів пам'яток зазначеного періоду: юридичні, географічні, адміністративно-територіальні, військові, релігійні, ботанічні, торгово-економічні, медичні, мінералогічні та побутові назви [Дидик-Меуш : 283–295]. Так, у межах групи "Побутові назви" нашу увагу привернули номінаційні АСС зі стрижневим субстантивом *вино* та ад'єктивом, що вказує на європейське походження напою, зафіксовані в "Лексиконі латинсько-слов'янському" (1718–1724) І. Максимовича: *вино італійскоє, ренскоє вино, сикилійскоє вино* [див. Дидик-Меуш : 294–295]. Із нашим дослідженням також корелюють АСС, які входять до групи "Ботанічні назви" і містять відтопонімний ад'єктив ***італійскій*** (***італійский***): *вербїє італійскоє, кроп італійский, морков італійская, орѣхъ італійскій, осетъ італійскій* [цит. за Дидик-Меуш : 290].

У монографії "Комбінаторика української мови XVI–XVIII" Г. Дидик-Меуш простежила такі напрями дослідження АСС, як власне лінгвістичний, психолінгвістичний, лінгвокультурологічний і лінгвокогнітивний [Дидик-Меуш : 167–176]. Зокрема, дослідниця звернула увагу на сучасні лексико-семантичні дослідження Л. Гумецької, В. Німчука, Є. Єдлінської, Л. Гнатюк, Г. Межжеріної, Т. Крехно та інших, у яких поєднано елементи лінгвокультурології та лінгвокогнітивістики [Там само : 176]. Як приклади дослідження атрибутивної панорами українського тексту XVI–XVIII ст. Г. Дидик-Меуш наводить комбінаторно-культурологічний і комбінаторно-когнітивний опис АСС, які мають у своєму складі субстантивні компоненти *душа, сердце, умыселъ* – "концепти, що слугують відображенням загального культурного спадку українців і релігійно-богословської традиції" [Там само : 177].

Утім, у нашому дослідженні розглядаємо не лише духовний складник культурного спадку українців, а і його матеріальний компонент. На думку Г. Войтів, назви одягу належать до лексики, тісно пов'язаної з матеріальною культурою народу, що, своєю чергою, є виявом рівня розвитку духовної культури [Войтів : 1]. Дослідниця проаналізувала найменування одягу в пам'ятках XIV–XVIII ст. як макрогрупу лексичної системи тогочасної української мови, що "становила в основному сформовану її органічну підсистему" [Там само : 20]. Г. Войтів, зокрема, звернула увагу на значну семантичну організованість тематичних груп, підгруп і мікрогруп лексики, яка виявляється в однаковій лексичній сполучуваності (наприклад, модель іменник + прикметник-конкретизатор), і наявність спільних мотиваційних ознак з виникненням мотивованих назв: "матеріал", "частина тіла", "зовнішня ознака", "функція" [Там само : 20–21].

Козацькі діаріуші (крім щоденника П. Апостола) писані староукраїнською літературною мовою, загалом чистою від полонізмів, досить близькою до живої народної мови (особливо приватні записи), із прагненням відійти від штучної старокнижності в оповідних стилях (діаріуші про подорожі гетьмана), хоча зі збереженням усталеного традиційного оформлення у стилі актово-ділового писання (діаріуші Генеральної військової канцелярії) [Горобець 1979 : 7].

Показово, що В. Горобець у своїй праці "Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст.", відзначаючи розмаїття словникового складу щоденників, найважливішими вважав лексичні масиви, що відбивали такі сфери матеріальної культури, як сільське господарство й тодішнє промислове виробництво (вони і становлять самостійні розділи праці). Натомість іншим групам лексики (суспільно-політична та адміністративно-територіальна, соціально-економічна, військова, освітня тощо) присвячено розділ наприкінці [Горобець 1979 : 9].

Взаємовплив матеріальної й духовної культури простежив М. Яременко. На його думку, набуті знання й інтелектуальний багаж допомагали їхнім носіям (освіченим українцям XVIII ст.) не лише робити кар'єру, служити вітчизні чи здійснювати просвітницьку діяльність, а і сприятливо впливали на їхній зовніш-

ній вигляд та побутові звички [Яременко : 117]. Зокрема, ідеться про культуру вживання чаю, кави та вина серед церковної еліти XVIII ст. Наприклад, автор зазначає, що найпізніше від середини XVIII ст. кавовий напій добре знали церковні кола, про що свідчить звичне утворення від слова *кофе* прикметників на позначення кольору (див. *платокъ* ***италіанскій кофѣйный*** (1767)) [Яременко : 130–131]. Дослідник убачає безпосередній вплив освіти на гастрономічні уподобання саме в культурі вживання чаю. Механізм був такий: випускники Київської академії, здобувши освіту й прийнявши церковний сан, виїжджали у XVIII ст. (особливо в першій половині) до Росії, де підтримували зв'язки з Києвом, передаючи новини та надсилаючи поштою цінні пакунки, зокрема, з чаєм [Там само : 162]. Традицію ввічливого обміну подарунками на знак поваги простежуємо й у листуванні Я. Марковича в період його перебування в Москві: він теж надсилав родині та друзям в Україні заморські продукти, чайні чи тютюнові презенти, а також іноземні книжки.

Доступ до вишуканих фізичних насолод мали особи з високим соціальним статусом і статком, насамперед настоятелі монастирів (дуже рідко – монастирська верхівка) [див. Яременко : 151–152]. У контексті нашого дослідження до таких осіб належить козацька еліта.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згадки про європейські реалії в діаріушах зумовлені особливостями індивідуального стилю кожного з авторів, їхніми інтелектуальними інтересами тйа запитами, а також матеріальними потребами. Наприклад, Я. Маркович приділяв багато уваги побутовим справам (своїм щоденним записам він дав назву *протоколъ домашній*), описував перебіг хвороб і засоби їхнього лікування, докладно писав про участь у військових походах, виписував фрагменти новин.

СП “Матеріальна культура” → ССП “Вина й оковита”. Представники козацької старшини зналися на винах, оскільки не лише споживали їх, а й виробляли міцні напої та торгували ними, про що свідчать численні згадки про різноманітні, насамперед європейські, вина та інші види алкоголю [див. також Горобець 1979 : 40].

Найчастіше згадується волоське та угорське вина: *По вѣдомости Мартина показалось: … А* ***вина барилъ****: <…>* ***волоского*** *отъ ясневел. одно* (М. I, 284, 10.09.1925), *На всякое утро на тщий жолудокъ по 100 капель у* ***винѣ вендерскомъ*** *примать* (М. II, 273, 25.01.1729), *Полковникъ Вишневскій пріехалъ въ Глуховъ и при немъ* ***вина вендерскіе*** *многимъ числомъ для ея величества вивезеніе* ***зъ Вендеръ*** (М. III, 76, 6.01.1731).

Для виміру об'єму вина Маркович послуговувався угорською мірою вин – *анталом* (барило місткістю 60 пляшок), поширеною в Токаї, де й виробляли славнозвісні токайські вина. У цьому смаки Марковича збігалися з уподобаннями його старшого сучасника – Григорія Сковороди, члена токайської комісії (див. URL : https://theheartofwine.com/vynnymy-slidamy-skovorody/). Варто зазначити, що АСС *венгерск[оє] вино* слугувала оцінним маркером ще наприкінці XVI ст. – так, у сатиричній "Промові" Івана Мелешка вона вжита в контексті іронічного порівняння зі ще дорожчим італійським сортом вина: *А за моей памети прысмаков гетых не бывало!.. <…>* ***Вина венгерского*** *не зажывали перед тым. Малмазию скромно піяли, медок и горѣлочку дзюбали* (Мел., 1589 р.).

Полюбляв Я. Маркович і французькі вина й горілку: *Купилисмо* ***вина*** *бутилокъ плетенихъ 6* ***буркгунского****…* (М. I, 203, 21.02.1725), *По вѣдомости Мартина показалось: бутилокъ плетенихъ именно: зъ* ***бурдунскимъ*** *3… зъ* ***водкою француз****. 6* (М. I, 284, 10.09.1725); *Сегодня рано ездилъ я въ гетманскій дворъ, а оттолъ въ склепъ, где насипалъ вина зъ бочокъ, доброго по 6 квартъ,* ***фран. и гиш****. по…, а всего пудро насипалъ по 2 фляши разного, да бутилокъ доброго по 5, да* ***француж****. 2 бутилки, да зъ антала, изъ барила и зъ барилця по бутилцѣ* (М. III, 231, 6.10.1732).

До Марковичевих уподобань належали також німецькі й іспанські вина: *Климъ да Вѣжевскій зговорились зъ грекомъ и наляли в городѣ склепу половину… а вимовили то, чтобъ ему* ***мое вино нѣмецкое*** *шинковать…* (М. III, 152, 29.12.1731); *Стар. Крисковскій Шихъ повернулся зъ Кенѣшперда и привезлъ* ***3 бочки вина нѣмецкого****, 12 штукъ штаметy,* ***сахару ліодового швабского*** *и карунокъ золотихъ лот…* (М. III, 192, 11.05.1732), *да имъ же велѣлемъ купить 20 галіонокъ* ***гишпанского вина*** (М. II, 327–328, 18.10.1729 р.); згадано польську горілку*: …а Левашову* ***дданскихъ водокъ*** *пуздерко послалъ…* (М. III, 33, 6.06.1730).

В. Горобець виокремлює також специфічні назви європейських вин, зафіксовані в щоденниках Я. Марковича та М. Ханенка. Наприклад, *понтакъ* – "французское крепкое вино, названо по имени города во Франции, в Нижне-Пиринейском департаменте": *Ездили до* ***слободи нѣмецкой****, где випили* ***понтаку*** *бутилку* (М. I, 293, 1729); *фронтиніакъ* – "мускатное французское вино": *…включенъ листъ до Демяна… о покупцѣ* ***фронтиніаку*** (М. I, 291, 1725), *Отправлено вино* ***фронтиніакъ*** *въ Глуховъ* (Х., 42, 1732) [Горобець 1979 : 40].

Заради справедливості додамо, що Я. Маркович, окрім європейських вин, згадував і про українське: *Обѣдалисмо въ дому, а по обѣдѣ ездилъ я до склепу, где насипали* ***вина кіевского*** *бутилокъ 11…* (М. II, 282, 17.04.1733).

Варто зазначити, що вино було популярне також серед церковної еліти XVIII ст. [доклад. див. Яременко : 139–151]. Про це, зокрема, свідчать реєстри майна духовенства, де зафіксоване розмаїття кубків, склянок, чарочок, призначених для вживання хмільних напоїв. Цей коштовний посуд зберігався в "погребцях" – своєрідних "мінібарах" – скриньках із замком, створених для зберігання кришталевих чи скляних пляшечок різної місткості. Наприклад, у реєстрі майна Христофора Чарнуцького 1726 р. згадано ***2 погрєбца нѣмѣцкихъ*** *с хрустальными скляницами* [Яременко : 140], а серед речей видубицького ігумена Сифа Гамалії 1767 р. фігурує ***[по]грєбецъ шліонскій жолтій*** [цит. за Яременко : 140–141]. Загалом, київське духовенство вживало вина з різних країн Європи: Угорщини, Волощини, Німеччини, Франції… Так, лише від 21 серпня 1759 р. за розпорядженням київського митрополита Арсенія (Могилянського) було закуплено *тры антали вина* ***вєнгєрскогw*** (понад 186 л), а в 1767 р. Слуцький настоятель Павло надіслав у Київ ***вина барилко малоє францускогw називамогw пѣкардъ*** та *вина барилко* ***францускогw старогw ординарійногw*** [цит. за Яременко : 146].

ССП "Харчові продукти й тютюн". У лексичному складі діаріушів на тлі назв національних культурних виробів вирізняються слова на позначення нових реалій, які з'явилися в побуті

заможного козацтва і старшини у зв'язку з пожвавленням торговельно-економічних і культурних відносин України з Європою [Горобець 1979 : 28].

З-поміж багатьох номінацій різноманітних харчових продуктів можемо виокремити ряд найменувань європейського походження, уживаних і на позначення продуктів, виготовлених за відповідними європейськими рецептами.

Навіть у відрядженні, під час походу, Я. Маркович та його товариші не відмовлялися від вишуканих страв: *Обѣдалисмо у себе зъ Худолѣемъ и Тарновіотомъ и Синдаровскимъ, а по обѣдѣ приходилъ до нас Діонетъ и готовалъ* ***зупъ*** *п. Михайлу* ***французжскій*** (М. ІІ, 37, 2.05.1726) Не забував автор щоденника і про своїх родичів, надсилаючи їм у т.ч. заморські харчі: *До сестри писалъ и послалъ икри, битой камбали, каракатицѣ и* ***колбасъ пару нѣмецкихъ***… (М. ІІ, 18.10.1726) Я. Маркович підтримував постійні контакти із представниками знаті, чиновниками, посадовцями тощо, із дипломатичним хистом вирішуючи різноманітні справи (зокрема й щодо становища його родини). Як заведено, деякі листи супроводжувалися й матеріальною вдячністю: <…> *а при листѣ и* ***табаку англинского картузъ*** *послалемъ…* (М. ІІ, 22.01.1729).

До вподобань козацької еліти також належили: – французький тютюн: *Зъ Крисіокъ пріехалъ коберникъ… да привезлъ мнѣ* ***табаку носного à la violette*** *стоплчикъ* (М. ІІІ, 363, 10.04.1734); *Пол. Луб. Купилъ за мои деньги и отдалъ мнѣ* ***табаку носного à la violette*** *прутиковъ 8* (М. ІІІ, 399, 28.10.1734), – голландський сир: *Був в одного купця й купив 22 фунти* ***голандського сиру*** *по 12 к. фунт* (А., 2.08.1726), – французький хліб, часто згадуваний у щоденнику М. Ханенка: напр., *За* ***хлѣбъ французкій*** *бѣлій 4 к.* (Х., 15.11.1732).

У щоденниках фігурують і специфічні європейські назви борошняних ласощів, наприклад, *марцепанъ* (пол. Marcepan < іт. marzapane) 'вид солодкого печива') та *пѣрникъ* (пол. Piernik 'тісто, печене з медом і перцем, медівник)*: При концу обѣда давано* ***мерцепаны*** (ХТ, 163, 1719), *Послала жена сестрѣ...* ***пѣрниковъ*** *ящикъ* (М. ІІІ, 122, 1731). Відомо, що лексема *марцепанъ* засвідчена в українських пам'ятках вже в XVI–XVII ст. у формі *марципанъ* [Гриценко : 126].

ССП “Коні та збруя”. У XVIII ст. основним сухопутним транспортним засобом були коні й, відповідно, кінні екіпажі (коляски, карети тощо). Записи в щоденнику свідчать, що Я. Маркович знався на конях, найчастіше обирав німецькі породи: *По обѣдѣ ездилемъ до швакгра п. Якова и оглядали* ***коней продажних нѣмѣцкихъ*** *по 100 р.* (М. III, 122, 22.07.1731); *Купилемъ* ***коня верхового карого, нѣмецкого****, у Бублика Чернѣг., за 60 р.* (М. III, 131, 6.09.1731).

Так само, як зараз – автівки, коні потребували догляду й додаткових аксесуарів, основним із яких було сідло – *кулбака*. Я. Маркович користувався, вірогідно, найякіснішими – німецькими й англійськими – сідлами: *Родитель подарилъ мнѣ перстенъ шмаракгдовий зъ 6 діамантиками, на благословеніе; такъже и* ***кулбаку нѣмецкую*** (М. I, 234, 19.05.1725); *Сегодня ездилемъ рано въ слободу нѣмецкую, где зъ сѣделникомъ сторжилемся* ***кулбаку англинскую*** *дѣлать за 7 р.* (М. II, 244, 23.08.1728), *Привезлъ Камѣнскій кулбаку* ***нѣмецкую, чили аглинскую****, за р. здѣланную* (М. II, 248, 14.09.1728).

В. Горобець звертає увагу на появу нового європейського слова на заміну словосполуки *корм для коня – фуражъ* (фр. Fourrage), зафіксованого, зокрема, в щоденнику М. Ханенка (Х., 32, 1722) [Горобець 1979 : 27].

Запрягали коней у коляски, які також мали виправдати витрачені кошти якістю й надійністю: *Сегодня рано ездилъ в телѣжній рядъ и купилъ* ***англинскую коляску*** *за 22 р. и 2 ведра вина простого* (М. II, 285, 19.03.1729).

Цікавим є деонімізоване запозичення *берлинъ, берліна* (фр. berline), яке вживали на позначення виду карети і Я. Маркович (***берлинъ*** *з глосою роспашная коляска*), і М. Ханенко [цит. за Горобець : 102]. Як назва дорожнього екіпажу ця лексема запозичена із фр. *Berline* ‘чотиримісний екіпаж’ (відома із XVII ст.) чи нім. Berline ‘берлінська карета (дорожня карета з відхидним верхом)’ (ЕСУМ, 175). Найбільшого поширення лексема з цим значенням набула на початку XVIII ст. Відповідне вживання її зафіксоване в щоденнику М. Ханенка: *Были ми у графа... который насъ своєю* ***берлиною*** *отослал аж до кватери* [цит. за Гриценко : 159].

ССП “Дозвілля і побут”. Я. Маркович вельми полюбляв грати з товаришами в карти, тож не пропустив нагоди придбати німецькі карти: *По обѣдѣ ездилемъ въ слободу нѣмецкую, гдѣ отобралемъ часи золотіе, за которіе заплатилемъ 5 р. 20 а., да въ купчина купилемъ табаку картуазного 2 фунта за 1 р. и* ***карти нѣмецкіе*** *за 8 копѣекъ* (М. II, 240, 28.08.1728) Із записів у щоденнику відомо, що автор щоденника грав на лютні (*Лютню взялемъ и настроилемъ и, впервое, игралемъ* (М. I, 186, 12.01.1725)), купував італійські струни: *Сегодня купилемъ атласу блакитного на полушлафрокъ, китайского, аршинъ по 30 а., а всего аршинъ 8; да купилемъ въ иноземца* ***струнъ римскихъ*** *перевиванихъ 2 за 10 а.* <…> (М. II, 244, 21.08.1728), *Сегодня ходилемъ въ лавки и купилемъ… **струнъ римскихъ** 6 по 2 а.* <…> (М. II, 250, 27.10.1728).

Я. Маркович мав уявлення про європейський побут, про що свідчить запис, зроблений під час військового походу: *…были у наипа дому, где наипъ трактовалъ водкою. Изби у его висланные коврами и рогожами гилянскими, а* ***столъ и стулля подобіемъ иноземскимъ европейскимъ****…* (М. II, 55, 7.06.1726). Виробами німецьких майстрів користувався М. Ханенко: *даны въ направу Евдашки, слюсара погарского, сыну, шабля, круцички,* ***замковъ 2 нѣмецкихъ отъ дверей****, замковъ одъ скринь* (Х., 20.04.1733).

ССП “Тканини й одяг”. У діаріушах широко відображені назви тканин (полотняних, вовняних, бавовняних, шовкових тощо), серед них – назви європейських тканин, зафіксовані в різних джерелах української мови ще в XVI–XVII ст. [доклад. див. Богомолець-Бараш 2023]. В. Я. Горобець виокремлює в діаріушах такі АСС зі стрижневим субстантивом *полотно*: *полотно галанскоє, полотно швабскоє*. Словосполука *полотно галанскоє* співвідноситься зі словом *канефасъ* (голл. Kannefas), що позначало біле полотно, продуковане в Голландії: *Купилъ бѣлого* ***канефасу*** *штуку* [Горобець 1979 : 50–51]. Окремо дослідник звернув увагу на назви вовняних тканин, завезених із-за кордону: *сукно французскоє/французскоє*. Наприклад, М. Ханенко записав: *Покроенъ мнѣ кунтишъ зъ сукна* ***французского*** [Там само : 52].

Наслідуючи моду в аристократичних колах, представники козацької старшини купували якісні європейські тканини для пошиву одягу. Зокрема, це тканини з: – Франції: *Якова Дуброву щитали и покупки отобрали въ Gданску купленніе:…* ***сукна французжского портищъ*** *на 2…* (М. III, 70, 11.12.1730), *Покроенъ мнѣ кунтишъ* ***зъ сукна французскаго*** *кравцами погарскими* (Х., 5.03.1733); – Голландії: *По обѣдѣ былъ у Турденева и, по лавкахъ ходя, купилъ кофе, штуку* ***полотна galанского*** *(‘голландського’)…* (М. III, 131, 2.09.1731); – Італії: *Купилъ я у грека Петракѣя Нѣжинского…* ***оксамиту венецкого*** *полъ локтя за 7 зол.* (М. III, 252, 20.12.1732); *…приказъ далъ… да за* ***дуклю венецкую алую*** [2]*заплатить 4 р. да 60 к.* (М. III, 318, 6.09.1733); – Німеччини: *Отданы денги Роману Янченку за полотно* ***швабское*** *12 р.* (Х., 28.06.1742), *Покроено Алексію и Василю* ***двѣ епанчи нѣмецкихъ*** *зъ парусного полотна 18 аршинъ* (Х., 24.02.1732); – Англії: *Былъ у* ***англійскаго купца Ducker’a****. Купилъ у него 18 локтей драгету (drouget) на одежду* (А., 7.07.1726).

В. Горобець відзначає також ряд інших специфічних європеїзмів на позначення іноземних, переважно тонких шовкових дорогих, тканин, які фігурують у діаріушах: *фанелѣя* (англ. flanel), *штаметъ* (нім. Stamett), *штофъ* (нім. Stoff); *гарнѣтура чи гредитура, гредитура* (від фр. Gros de Tours → нім. Garnitur), *крепа* (фр. crêpe), *репсъ* (фр. Reps), *паплінъ* (фр. Pipeline), *гризета* (фр. Grisette), *люстрина* (фр. lustrine) [Горобець 1979 : 54–58].

Вірогідно, тоді, як і зараз, попитом користувалися німецькі вироби як надійні і якісні: *Петру кухару Вѣжевскій купилъ* ***кавань нѣмецкій****, сѣрого сукна, за 2 р., зъ полуполтиною* (М. II, 243, 16.08.1728), *Сегодня* ***чоботи*** *заплатилемъ* ***нѣмецкіе*** *за 30 а.* (М. II, 291, 4.04.1729) Про ціннісне сприйняття європейського (німецького) одягу свідчить і те, що М. Ханенко, піклуючись про меншого сина Івана, *прибрал его въ* ***Нѣмецкое*** *платье* (на думку О. Бодянського, тоді це вважалося прогресивним кроком)[3].

[2] Дукля – ‘шовкова тканина, виткана вдвоє густіше за китайку’ (СлУМ, в. 8, 227).

[3] Цит. за О. Бодянським. Див.: http://litopys.org.ua/khanenko/khan23.htm.

За свідченням М. Ханенка, представники різних націй, зокрема європейських, які брали участь в урочистостях у Москві, розрізнялися стилем одягу, про що свідчать відповідні прислівники: *За тимъ судномъ еще многіе судна ишли, зъ которыхъ въ еднихъ разныхъ націй жолнѣрскихъ строемъ, то есть, по Турецку,* ***по Гишпанску***, ***по Голляндскому***, ***по Французскому***, ***по Польску***, ***по Венгерску****, по Перску убранные персоны, въ другихъ* ***по ксіондзовску*** *Римской и инпыхъ сектъ устроеные, сидѣли особы* (ХЖ, 31.01.1722).

СП “Духовна культура” → ССП “Наука й освіта”. Утім, не лише побутом обмежувалися автори щоденників у своїх записах, як може часом здаватися з доволі одноманітних і сухих нотаток про ведення господарства. Наприклад, Я. Маркович стежив за науковими новинками, зокрема він, як і М. Ханенко, цікавився новочасними метеорологічними приладами: *Алексѣй принюсъ отъ Ханенка* ***barometrum*** *и* ***thermometrum****, за полтора рубля* (М. II, 222, 12.04.1728) [доклад. про наукові інтереси мемуаристів див. Дзюба 2018 : 483–513]. С. Гриценко наводить цей приклад як зіставлення появи певної реалії та її фіксації в текстах – у 1644 р. італійський учений Еванджелісто Торрічеллі створив ртутний барометр, а вже на початку XVIII ст. відповідна лексема *барометрумъ* була зафіксована у “Щоденнику Марковича” [Гриценко : 114]. Цікаво, що П. Апостол, вірогідно, мав змогу випробувати цей прилад навіть раніше за Я. Марковича та М. Ханенка, про що свідчить запис у його щоденнику: *Був у Mr. Mathieu, де домовився із одним французом, щоб він зробив мені* ***барометр*** *на 3 р[ублі] 10 к[опійок] і 1 р[убль] у завдаток* (А., 342, 3.11.1725).

В. Горобець звертає увагу на назви реалій, пов’язаних із розвитком освіти і науки, засвідчені в діаріушах, – найменування звань і посад учених: *доктор медицини*, *кандидат juris prudentiae*, *профессор физики*; навчальних дисциплін: *арифметика*, *астрономія*, *географія*, *геодезія*, *геометрія*, *логика*, *математика*, *исторія*, *медицина*, *граматика*, *реторика* та ін.; іноземних мов: *язикъ /латинскій/*, */нѣмецкий/*, */французский/*, */славенскій/* [Горобець 1979 : 102].

Записи в щоденнику М. Ханенка також свідчать про те, що освічені українці перебували в курсі наукового життя [доклад. див. Гнатюк : 122]: *Данъ реестръ книгъ латинскихъ господину учителю Крафту, которіе за моремъ покупить, а именно: Cluverii introduction in universam geographiam – 12, Celarii Geographia antigua et nova – 12* (Х., 67, 1732 р.), *за атлясъ съ картинами и за* ***географію нѣмецкую*** *2 р. 50 коп.* (Х., 257, 1745).

Дбаючи про освіту свого сина Василя, М. Ханенко у 1746 р. послав його на навчання в німецьке місто Кіль. Збереглися Ханенкові листи до сина в Європу з настановами як щодо поведінки, так і зовнішнього вигляду [доклад. див. Дзюба 2003 : 57]. Зокрема, М. Ханенко наголосив на важливості вивчення іноземних мов: *Обучаться же тебѣ Латинскаго и Французскаго языковъ, не забывая и Нѣмецкаго…* та багатьох інших дисциплін: *…церковной и свѣтской генеральной и партикулярной исторіи, такожъ ученію поэтики, реторики съ стилемъ, логики, физики и метафизики, аривметики, логистики и астрономики, геометріи, тригонометріи и геометріи практики, т. е., геодезіи, архитектуры воинской и гражданской, географіи, этики, экономики, политики, юруспруденціи и механики…*[4]. Також він застеріг сина від спілкування з *грасантами* (так називали французів) і нагадав йому про мету поїздки в чужі краї – *что б ты там всяких честных наук изучився и наставився, яко между полетическими народами во всяких же изрядных нравах и обхожденіях возвратился к нам отмѣнный нежели был, и нас бы своим добронравѣем и обучением удовольствовал* [цит. за Дзюба 2016 : 58]. Побоювання Ханенка, ймовірно, ґрунтувалися на поширеному уявленні про чужі землі, одне з яких відображене в листі ієромонаха Іова Чарнуцького, настоятеля посольської церкви в Кілі (1744–1748), який у листі до М. Ханенка схарактеризував Німеччину як *растленную землю* [цит. за Дзюба 2003 : 61].

ССП “Медицина”. У своєму щоденнику Я. Маркович систематично записував лікарські рецепти і поради, що засвідчує

[4] Цит. за О. Бодянським. Див.: http://litopys.org.ua/khanenko/khan23.htm.

його зацікавлення медициною. Зокрема, він практикував очищення шлунку (“пургацію”), що було відомою профілактичною процедурою в освічених колах, яка базувалася на поширеній у європейській філософії та “академічній медицині” XVII–XVIII ст. думці про важливу роль рідини в людському тілі [доклад. див.: Яременко : 136]. Ми розглянули працю “Лікарські та господарські порадники XVIII ст.”, у якій уміщено різноманітні лікарські рецепти й описи ліків. Такі посібники були призначені для освічених і заможних людей, оскільки, по-перше, до порадників часто переписувалися тексти з тогочасних наукових медичних видань. По-друге, самі інгредієнти, про які йшлося (угорське вино, прянощі тощо), були вельми дорогі [Яременко : 133].

Ми зафіксували низку номінаційних АСС на позначення інгредієнтів ліків із ад’єктивом, який засвідчує європейське походження названих складників: *тєрпє(н)тини* [5]***вєнєцкой*** *полтора лота; возми тє(р)пє(н)тини* ***вєнєцкой*** *ло(ж)ку* єдну; *зєлія мяти* ***грєцкой***, *скурокъ* ***волоски(х)*** *зєлєни(х), сухи(х) и утє(р)ти(х);* ***корєня кропу воло(с)кого;*** *Пластєръ* ***норємбєрскый*** *аутєнтичній; Пля(с)тєръ* ***пруски(й)***, ***аєgyptako***, ***албо пластєръ***, ***которы(й) прускимъ називає(т)ся*** (ЛГП).

ССП “Мистецтво”. У Петербурзі козацька старшина відвідувала різні культурні заходи – придворні опери та вистави. Наприклад, генеральний обозний Я. Лизогуб разом із М. Ханенком були *въ комедіалномъ домѣ на* ***оперѣ італіанской***, *на которой и* ***дѣвки італіанки*** *и кастратъ при* ***музикѣ італіанской*** *же пѣли преизрядно* (Х., 284, серпень 1745); *были на* ***комедіи французкой*** (Х., 7.10.1745), *Надъ вечери знову были въ дворцѣ и въ оперномъ домѣ на* ***нѣмецкой комедіи*** (Х., 20.06.1749). Разом із бунчуковими товаришами М. Ханенко був присутній на придворних прийомах: *…мы между брегадирами, сидѣли и обѣдали, а при томъ* ***італіанская*** *вокалная и инструменталная играла* ***музика****…* <*імпєратриця*> *послѣ съ его імпе-*

[5] Терпентина – те саме, що терпентин – ‘смолиста пахуча рідина, що виділяється із стовбура хвойного дерева під час його надрізування і складається зі смоляних кислот та скипидару; живиця’ (СУМ, 95).

раторскимъ высочествомъ и съ послами цесарскимъ и ***аглинскимъ по француску*** *танцовать изволила* (Х., 1.01.1748).

Утім, не лише в Петербурзі лунала італійська музика, а й у гетьманському палаці в Глухові, де за гетьмана К. Розумовського (1751–1763) відбувалися бали, музичні вечори, театральні вистави, феєрверки, на яких була присутня козацька старшина, зокрема Я. Маркович та М. Ханенко [Дзюба 2017 : 318]. Так, М. Ханенко записав, що на одному з таких заходів *послѣ обѣда* ***музика играла по италіанску*** (Х., 1.11.1752), а Я. Маркович помітив *немало французов* в оточенні гетьмана після його приїзду в Україну в 1760 р. [цит. за Дзюба 2020 : 399].

Про швидке знайомство із тогочасними явищами європейської культури свідчить і запис Я. Марковича за 8.03.1729 р., який слухав разом із Апостолами – батьком і сином – "фабулу о Турандотѣ и Каляфу"[6].

ССП "Історія та суспільно-політичне життя Європи". Я. Маркович цікавився історією, не оминаючи нагоди поповнити свій багаж знань: *Сегодня* ***исторію полскую****, въ томахъ 3-хъ, купилъ я за 2 р.* (М. II, 219, 18.03.1728). У тезовому викладі змісту літопису Маркович записав: *6-to, 1534 р., за* ***Генриха француза, короля полского…*** (М. I, 241, 1 червня, 1725) Про цікавість Марковича до європейської історії свідчить і взята в сестри для прочитання "Європейська історія": *Обѣдалисмо дома, а у вечеру били у сестри зъ род., которая мнѣ вибрать 8 книгъ позволила, два атляси, Cornelii alapides. In 12 prophetas… Żywoty (?) оус.* ***Historia europea*** *и проч. мелкія* (М. III, 81, 25.01.1731).

Я. Маркович стежив за тогочасними суспільно-політичними подіями в Європі, роблячи відповідні виписки в щоденнику: ***Король францужскій***[7] *нинѣшній понялъ себѣ въ жену дочь Лящинского, самъ будучи 16 лѣтъ, а ей 23, да ему жъ, Лящинско-*

[6] Імовірно, мався на увазі твір французького драматурга Лесажа "Китайська принцеса", поставлений у 1729 р. в Парижі [Дзюба 2017 : 313].
[7] Людовик XV Улюблений, якого одружили з Марією Лещинською, донькою колишнього короля польського й великого князя литовського Станіслава Лещинського.

му, дается жалованне по 200, 000 р. ***въ Франціи*** (М. I, 308, 23.11., 1725); *Ездилемъ до Дебринея полковника, который при разговорѣ показовалъ* ***авизіи французскіе*** *разніе, а между тими и такіе, что прошлого 725 году септ. мѣсяця, состоялся мирній трактатъ на 15 лѣтъ, между* ***королями французскимъ, адлинскимъ и прускимъ****, а въ якихъ пунктахъ неизвестно, толко бы им надсматривать, дабы* ***въ имперіи римской*** *и* ***во всей Европѣ*** *жадного не было помешательства и что Лящинскому, тестеви своем,* ***король французскій*** *опредѣлилъ домъ королевскій, кавалеркгарію и полкъ…* ***Королю нинѣшиному французскому*** *17, а ей 24 лѣтъ* (М. II, 91, 15.09.1726); ***Король полскій Августъ***[8] *слишно, что умеръ* (М. III, 269, 27.03.1733); *Зъ вѣдомостей явствуется сіе, что* ***Гданскъ городъ*** *великой отъ нашихъ войскъ и Саксонскихъ осадѣ и бамбардированіи и что пришедшое* ***войско французское*** *въ Вейсендмилскіе шанци къ Гданску на суккурсъ Лящинскому въ 2000 человѣкъ, отъ нашихъ не допущени въ Гданскъ и многіе побыти, и что уже* ***въ Італіи*** *начались военніи операцѣи между войсками цесарскими и* ***французскими****, и* ***гишпанскими****; цесарского войска тамъ будетъ 40 тисячъ изъ залишкомъ, столко жъ почитать и соединенного, а при* ***Ріенѣ рѣкѣ*** *французского 90 тисячъ…*[9] (М. III, 375–376, 11.06.1734); *Іюня 29-го была жестокая баталѣя* ***въ Італѣи*** *цесарского войска зъ соединенною армѣею* ***французскою и сардинскою и гишпанскою****, где много тисячъ солдатъ зъ обоихъ сторонъ побито, такъже много генераловъ и другихъ високихъ лицъ побито, жестоко ранено и полонено, отъ полдня баталѣя до полуночи протяглася* (М. III, 389, 10.08.1734).

Цікавили Я. Марковича й інші новини з-за кордону, що їх переповідали люди: *Рано булисмо у господина брегадира, которій сказовалъ намъ з вѣдомостей заморскихъ* ***от Амстердама, что в портѣ Либавскомъ***[10] *появилась риба чрезвичайной величини…* <далі опис диво-риби> (М. I, 191, 24.01.1725).

[8] Мається на увазі Август II Фрідріх (Сильний).

[9] Ідеться про війну за польську спадщину, що тривала в 1733–1735 рр.

[10] Ліепа́я (нім. Libau) – місто в Латвії, на березі Балтійського моря.

Деякі ж історичні події автори щоденників спостерігали на власні очі. Так, про Європу як сукупність "європейських королівств" згадано в контексті церемонії, присвяченої укладеному в 1721 р. миру між Російською імперією та Швецією, свідком якої був тодішній старший військовий канцелярист М. Ханенко: … *его жъ [монарха] дѣйствіемъ состоялся миръ, оттуду барзѣ прославлялъ воинство Россійское нынѣшное регулярное, же зъ такъ сильнымъ, искуснымъ, во всякіе воинскіе запасы доволнымъ, прочіимъ* ***Европскимъ Королевствамъ*** *страшнымъ, и правѣ непобѣдимымъ непріятелемъ…* (ХЖ, 28.01.1722).

Знання французької мови дозволяли мемуаристам читати періодичні видання мовою оригіналу, а отже, дізнаватися про європейські новини з перших уст: *Гетманъ прислалъ ко мнѣ* ***газети французскіе*** *и при томъ получилъ я книжцу противъ Каменя Вѣри, называючуюся Genius Stephani Javorscii*[11] (М. III, 105, 2.05.1731) [див. Дзюба 2016 : 73]); *Въ* ***газетахъ иностранныхъ*** *<імовірно, французьких. – О. Б-Б.> написано, что октовр. 5-го полского, а нашего септ. 24-го, електоръ саксонскій Фридерикъ Августъ избранъ отъ конфедератовъ королемъ полскимъ на мѣсто отца его, а король прежде избранний Станѣслав Лещинскій зъ Варшави ушолъ зъ своими партизанами въ Гданскъ…* (М. III, 334–335, 1.12.1733) Зі щоденника М. Ханенка дізнаємося, що читання французької періодики було поширеним в освічених колах того часу: *Были зъ панычемъ у графа Савы Владиславича, текмо оного не застали; також были и у постъ-діректора Аша за* ***газетами французкими*** (Х., 62, 20.07.1732) Французькі газети (імовірно, видання під назвою *Gazette d'Amsterdam*) замовляли з Амстердама [Бачинська : 371, цит. за Дзюба 2020 : 404].

Так само, щоб бути в курсі європейських новин, П. Апостол передплачував французьку періодику: *Був у Бассевича, у духовника, на пошті, де постановив умову з п. Ашем (Asch) на одержання* ***французьких газет*** *впродовж цілого року, що обійдеться мені в 14 р[ублів]* (А., 341, 20.10.1725), а також читав новини

[11] Вірогідно, адресантом був П. Апостол, із яким товаришував та обмінювався друкованими виданнями Я. Маркович.

німецькою: *Дістав першу* ***німецьку газету*** (А., 348, 30.01.1726). Про інтерес П. Апостола до європейської історії свідчать записи його покупок: *Був у князя, а після обіду в отця Кондоїда, який продав мені ще дві італійські книги: "Історія Фландрії" та "Історію Угорщини" за 13 руб[лів]* (А., 347, 11.01.1726).

Загалом, як відзначає О. Дзюба, мемуаристи мали великий інтерес як до власної "козацької" історії, так і всесвітньої (європейської). Цікавим є той факт, що серед Ханенкових книг фігурує популярна в Україні праця "*Введение в* ***историю европейскую***", яку переклав вихованець Києво-Могилянської академії (sic!) Гавриїл Бужинський (СПб., 1718) [Дзюба 2018 : 505].

ССП "Іноземні мови й література". Інтелектуальні запити для мемуаристів мали першорядну вагу та пріоритет: відомо, що Я. Маркович знаходив час на читання й у військових походах [Дзюба 2017 : 310–311], а П. Апостол читав і конспектував латинські та французькі книжки (здебільшого драматургію та історію), навіть перебуваючи в степу [Шевчук : 42]. Разом із М. Ханенком усі троє підтримували тісні взаємини й обмінювалися літературними новинками й періодикою. Водночас у щоденниках є записи і про обмін книгами з іншою козацькою старшиною, родичами і приятелями, на підставі чого О. Дзюба стверджує, що "дозвілля освіченої козацької старшини до певної міри заповнювалося читанням історичної, теологічної, класичної та тогочасної європейської літератури" [Дзюба 2017 : 313].

Як зазначає Л. Гнатюк, прищеплене в Академії ставлення до мов (Маркович здобув ґрунтовні знання латини, давньогрецької, гебрейської, польської, якими читав / писав і з яких перекладав) спричинило прагнення опанувати ще одну мову, яка набувала поширення в аристократичних колах [Гнатюк : 109–110]. Так, у 33 роки Яків Маркович почав вивчати французьку мову: *Сегодня началъ учитись* ***по французжску****, отъ Люки, секретара гетманского* (М. II, 325, 6.10.1729) Записи в щоденнику свідчать про перебіг навчання: *Началъ я теперъ учится* ***французжской*** *конструкцъи* (М. II, 329, 24.10.1729), *Началемъ учитись вокабуловъ и діяліога* ***французжского*** (М. II, 330, 27.10.1729); *Сегодня екзерцъцъя*

по французжску *началем компоновать* (М. II, 334, 24.11.1729) Згодом Я. Маркович домовився зі своїм учителем і щодо братового навчання: *Зъ Лукою за брата Івана въ* ***наученіи французжского языка*** *уговорилемся за 60 р. на годъ* (М. III, 69, 4.12.1730).

М. Ханенко добре володів польською мовою, купував у Петербурзі в Академії наук польські Псалтир і Біблію і, маючи намір вивчати французьку, брав уроки в учителя Еміха: *Послѣ обѣда были у мене учители французского языка Сужи и Емѣхъ* (Х., 27.07.1747), а також придбав франкомовний Новий Заповіт [цит. за Дзюба 2016 : 76]: *За "Новый Завѣтъ" французскій и за лекціи Еміху даны 1 р. 10 к.* (Х., 9.12.1747). М. Ханенко подбав про те, щоб син Василь вивчав іноземну мову: *почалъ знову синъ Василь ходить для ученія* ***французского языка*** *къ інформатору* (Х., 21.08.1742).

П. Апостол занотовував, що на прохання князя перекладав ділові документи з французької, німецької, польської мов: *Кн. Меншиков дав мені перекласти всілякі французькі та польські (Pol.) листи.* (А., 361, 12.08.1726), а також давав уроки іноземної його синові: *…потім я говорив* ***французькою*** *з молодим князем Меншиковим* (А., 345, 29.12.1725).

Поштові послуги дозволяли обмінюватися літературою й замовляти книжки з-за кордону: *Братъ п. Михайло пріехалъ в Дунаецъ и прислалъ ко мнѣ пакетъ, въ якомъ писмо п. Петра зъ С. П. Бурху, и приложенна* ***книжица маленкая, французжская*** *на юнь м-цъ* (М. III, 388, 7.08.1734); *Отослалъ чрезъ хлопця Карпа* ***книжку нѣмецкую*** *до Носка – о. св. Ѳеодорѣ Стратилатѣ*. (Х., 21.08.1746). Такі подарунки, на думку О. Дзюби, свідчать про ціннісні орієнтації в середовищі освіченої козацької старшини [Дзюба 2017 : 313].

Серед довжелезного переліку придбаного в Ґданську краму увагу привертають іноземні книжки, зокрема й французькі (на момент запису в щоденнику Я. Маркович уже понад рік вивчав французьку): *Книги: Dictionnaire royal., par Pomai, 12 зол., Avantures de Thelemac; 3 зол., 18 грош., Lettres de Bussi Rabutin, 10 зол….* (М. III, 70, 11.12.1730); ***Книги****, томовъ 4,* ***французжскіе****, авторъ Dictionaire universal de fuselliere, à la Haye* (М. III, 215, 9.08.1732).

П. Апостол також був активним читачем європейської літератури: купував книжки іноземними мовами: *За палітурку для двох оправлених* ***німецьких книг*** *25 к[опійок]* (А., 348, 27.01.348), *...передав ...список* ***французьких книг****, які наказав доставити собі* (А., 358, 6.06.1726), а потім робив із них виписки: *Я виписав із* ***італійської книги “Teatro politico ceremoniale”*** *такі місця […]* (А., 334, 9.07.1725), *Виписав такі місця із* ***комедії “La coquette”*** (А., 334, 15.07.1725).

Серед книжок, які придбав Я. Маркович, фігурують праці Луї Морері[12]: *Писма отправилемъ… до Люки <учителя французької> о куплѣ* ***книгъ Морерѣ*** *и апологіи Буддеевой, и взяттю на то денегъ 20 р. зъ неболшимъ у людей моихъ* (М. ІІІ, 85, 12.02.1731) та інші лексикографічні видання: *Желязо пріехалъ съ Москви и привезлъ рибы: осятровъ двохъ, бѣлорибицю и лосося, да отъ Люки –* ***Мах. Le grand dictionaire***[13] *за 20 р.* (М. ІІІ, 93, 10.03.1731).

Можна помітити, що в зазначених контекстах назви книжок найчастіше поєднуються з цифровим позначенням їхньої ціни: на думку О. Дзюби, це пов’язане з тим, що книга становила не лише інтелектуальну, а й суттєву матеріальну цінність (до вартості входила й робота палітурника); саме тому обмін книжок часто супроводжувався відповідною розпискою [Дзюба 2020 : 513–514].

На прикладі ад’єктива *нѣмецкий* спостерігаємо його полісемантичність: значення ‘написаний німецькою мовою’ реалізується в поєднанні зі субстантивами *азбука, букваръ, книжечка* а також з іншими ад’єктивами цього типу – *латинский, французский: Куплены... три азбуки: латинская****, нѣмецкая и французская*** *– 36 к.* (Х., 12.04.1749); натомість друге значення ‘виготовлений у Німеччині’ актуалізується у сполученні з іменником *чоботи: За ключикъ до зидарка 18 к., за книжечку латинского и*

[12] Луї Морері (1643–1680) – французький священник і енциклопедист.

[13] Імовірно, ідеться про працю Moreri L. Grand Dictionnaire historique, ou Mélange curieux de l’histoire sacrée et profane. Lyon : I. Girin, B. Rivière, 1674. 1205 p. (“Великий історичний словник, або Цікава суміш сакральної і світської історії”) – перше лексикографічне видання Нового часу національною (французькою), а не латинською мовою, яке вплинуло на подальше становлення європейської лексикографії.

нѣмецкого букваря *35 к., на гвоздики до* ***чоботъ нѣмецкихъ*** *2 к.* (Х., 5.06.1732) у тому самому реченні.

У наведених прикладах простежується нашарування полів "Матеріальна культура" (назви харчових продуктів, взуття) і "Духовна культура" (назви книжок).

Висновки

1. Козацькі діаріуші – цінне джерело концептуальних знань про Європу з погляду українців XVIII ст. Автори щоденників – найосвіченіші люди свого часу – були досить багаті як матеріально, так і духовно. Вони вивчали іноземні мови (латину, французьку, німецьку, італійську, польську), читали й перекладали з них, дбали про освіту нащадків; цікавилися новинками європейської літератури, науки, філософської думки; обмінювалися книгами і спілкувалися з приводу прочитаного; стежили за культурним життям Європи, відвідуючи нові вистави європейських митців. У побуті віддавали данину моді, купуючи тканини для одягу з країн Європи, як представники козацької еліти мали доступ до фізичних насолод (напоїв, тютюну) європейського походження. Як мемуаристів їх особливо цікавила історія: вони перебували в курсі суспільно-політичного життя Європи, передплачуючи європейські газети; водночас вони були учасниками та свідками важливих історичних подій.

2. На основі проаналізованих діаріушів виокремлено багато лексичних одиниць, передусім АСС, на позначення європейських реалій. Відтопонімні ад'єктиви у складі таких АСС поєднуються зі стрижневими субстантивами, що позначають як об'єкти матеріальної, так і духовної культури.

3. Семантичний простір концепту ЄВРОПА найяскравіше репрезентують СП "Духовна культура" та "Матеріальна культура", кожне з яких, так само поділяється на ССП відповідно до лексико-семантичних груп. Ці поля не є ізольованими: послідовно простежується характерна для концепту ЄВРОПА тенденція поліплощинності матеріального та духовного, що окреслилася ще в XVI–XVII ст.

4. Названі семантичні поля виражаються такими засобами:

а) номінаційні АСС із відтопонімним ад'єктивом, що означує належність до Європи;

б) субстантиви на позначення європейських тканин та інших виробів і продуктів європейського виробництва;

в) європейські топоніми, гідроніми й етноніми;

г) прислівники, які позначають спосіб висловлення іноземною мовою, спосіб виробництва чи звичай, властивий Європі;

ґ) оніми – імена відомих європейських філософів, науковців чи письменників;

д) терміни наукової та освітньої галузі.

5. Європа залишила помітний слід у мовній картині світу освічених українців XVIII ст., що є закономірним результатом історичної тяглості українсько-європейських зв'язків у культурно-освітній, науковій і торговельно-економічній галузях.

6. Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у вивченні інших пам'яток і документів аналізованого періоду, зокрема, історіографічного й епістолярного жанрів.

ДЖЕРЕЛА

А. – Щоденник Петра Даниловича Апостола. *Малі українські діярії XVII–XVIII ст.* / упоряд. вступ. стат. та комент. В. Шевчука. Київ : ТОВ Видавництво "Кліо", 2015. С. 325–369.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. В 7 т. Т. 1: А–Г / ред. кол. : О. С. Мельничук (гол. ред.), І. К. Білодід, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко. Київ : Наук. думка, 1982. 632 с.

ЛГП – Лікарські та господарські порадники XVIII ст. (Серія: Пам'ятки української мови). Київ : Наук. думка, 1984. 128 с. URL : http://litopys.org.ua/porad/por.htm.

М. I, М. II, М. III – Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.) / под ред. А. Лазаревский. *Киевская старина*. Ч. 1 : 1717–1725 гг. 1893; Ч. 2 : 1726–1729 гг. 1895; Ч. 3 : 1730–1734 гг. 1897. Киев : тип. Г. Т. Корчак-Новицкого.

М. IV – Дневник Якова Марковича / видав В. Модзалевський. Ч. 4 : 1735–1740 роки. *Жерела до історії України-Руси* / Археогр. коміс. НТШ; т. 22. Київ; Львів : Накладом НТШ, 1913.

Мел. – Сучасна сатира: промова Мелешка. // Михайло Грушевський. Історія української літератури. У 6-ти т. 9 кн. Київ, 1995. Т. 5. Кн. 2. С. 294–301. URL : http://litopys.org.ua/hrushukr/hrush530.htm.

МУД – Малі українські діярії XVII–XVIII ст. / упоряд. вступ. ст. та комент. В. Шевчука. Київ : ТОВ Видавництво "Кліо", 2015. 407 с.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. Т. 10 : Т–Ф / ред. тому: А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк. Київ : Наук. думка, 1979.

СлУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28 вип. / редкол. : Д. Гринчишин (відп. ред.) та ін. Вип. 1–17. Львів, 1994–2017.

Х. – Ханенко Н. Д. Дневник генерального хоружего Николая Ханенка (1727–1753). Київ : ред. "Киев. Старины", 1884. URL : http://litopys.org.ua/khanenko/khan01.htm.

ХЖ – Диариуш, или журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе ясневельможного его милости пана Иоанна Скоропадского событий... наченшийся 1722 году и оконченный в том же году по преставлении и погребении упомянутого гетмана Иоанна Скоропадского, в месяце июле, войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком / изд. О. Бодянского. 1858. № 1. URL : http://litopys.org.ua/khanenko/khan24.htm.

ХТ – Дневник Николая Ханенка (1719–1723 и 1754 гг.) / под ред. А. Титова. *Киевская старина*. Кн. 7–8. Київ, 1896. URL : http://litopys.org.ua/khanenko/khan17.htm.

ЛІТЕРАТУРА

Бачинська О. А. Уявлення Європи про військово-політичну ситуацію в Україні 1708–1709 рр. через новини франкомовного видання "Амстердам". *Academia. Terra Historiae*. *Студії на пошану Валерія Смолія*. У 2-х кн. Кн. 2 : Простори історика / відп. ред. Г. Боряк. Київ, 2020. С. 363–372.

Богомолець-Бараш О. М. Специфіка вербалізації концепту ЄВРОПА в мовній картині світу Г. Сковороди. *Studia Linguistica*. 2021. Вип. 18. С. 37–56.

Богомолець-Бараш О. М. Об'єктивація концепту ЄВРОПА в українській мові XVI – першої половини XVII ст. *Українське мовознавство*. Вип. 1(52). С. 54–78.

Войтів Г. В. Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. : автореф. … канд. філол. наук. Львів, 1995. 24 с.

Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції : монографія. Київ : ВПЦ "Київський університет", 2010. 446 с.

Горобець В. Й. Діаріуші – визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. Вип. 7. Київ, Наук. думка, 1972. 172 с.

Горобець В. Й. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. Київ : Наук. думка, 1979.128 с.

Гриценко С. П. Динаміка лексикону української мови XVI–XVII ст. Київ : КММ, 2017.

Дзюба О. Українці в європейських містах: адаптація до життя в нових соціумах (XVIII ст.). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2003. Вип. 3. С. 55–63.

Дзюба О. "Україна" і "Малоросія": слова і поняття в українській мемуарній літературі XVIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 15. Київ : Ін-т історії України, 2015. С. 42–52.

Дзюба О. М. Вихованці Києво-Могилянської академії: українські мемуаристи Я. Маркович та М. Ханенко (перша половина XVIII ст.). *Український історичний журнал.* 2016. № 3. С. 64.

Дзюба О. Дозвілля в повсякденному житті козацької старшини (на матеріалах мемуарної літератури першої половини XVIII ст.). *Соціум. Альманах соціальної історії.* 2017. Вип. 13–14. С. 308–326.

Дзюба О. М. Мемуаристи Гетьманщини XVIII ст.: інтелектуальні інтереси та духовні запити. *Історія Української держави*. Гетьманат ранньомодерної доби. Київ, 2018. С. 591–611.

Дзюба О. Українська мемуарна література XVIII ст: особливості індивідуального стилю. *Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації* / відп. ред. В. Смолій. Київ : Інститут історії України, 2020. С. 383–409.

Дидик-Меуш Г. Комбінаторика в українській мові XVI–XVIII століть: теорія, практика, словник. Львів, 2018. 688 с.

Дячук В. Семантичний простір концепту як джерело інтерпретації його змісту. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. 2022. Вип. 1(31). С. 12–16.

Нічик В. М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. Київ : Укр. Центр духовної культури, 2001. 252 с.

Потульницький В. Інтелектуальні впливи Заходу на духовне життя української еліти в XVII–XVIII століттях. *Київська старовина.* 2001a. №. 1. С. 3–10; 2001b. №. 5. С. 3–10.

Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. Київ : Вид. дім "КМ Академія", 2003. 184 с.

Шевчук В. Про малі українські діяріуші як історико літературні пам'ятки. *Малі українські діярії XVII–XVIII ст*. / упоряд. вступ. стат. та комент. В. Шевчука. Київ : ТОВ Видавництво "Кліо", 2015. С. 7–50.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-тє вид., переробл. та розшир. Київ : Критика, 2006. 584 с.

Яременко М. Насолоди освічених в Україні XVIII століття (про культуру вживання церковною елітою чаю, кави та вина). *Київська Академія.* 2012. № 10. С. 117–185.

REFERENCES

Bachynska, O. A. (2020). Uiavlennia Yevropy pro viiskovo-politychnu sytuatsiiu v Ukraini 1708–1709 rr. cherez novyny frankomovnoho vydannia "Amsterdam". *Academia. Terra Historiae. Studii na poshanu Valeriia Smoliia*, book 2, 363–372 (in Ukrainian).

Bohomolets-Barash, O. M. (2021). Peculiarities of verbalization of the concept *EUROPE* in Hryhorii Skovoroda's language model of the world. *Studia Linguistica*, 18, 37–56. https://doi.org/10.17721/StudLing2021.18.39–54 (in Ukrainian).

Bohomolets-Barash, O. M. (2022). Representation of the concept of EUROPE in Ukrainian language of the XVI–XVII centuries. *Ukrainske movoznavstvo*, 1(52), 54–78. https://doi.org/10.17721/um/52(2022).44-78 (in Ukrainian).

Voitiv, H. V. (1995). Nazvy odiahu v pamiatkakh ukrainskoi movy XIV–XVIII st. Extended abstract of Candidate's thesis (Linguistics). Lviv. (in Ukrainian).

Hnatiuk, L. P. (2010). The Linguistic Phenomenon of Gregory Skovoroda in the Context of the Old Ukrainian Book Tradition. Kyiv : VPTs "Kyivskyi universytet" (in Ukrainian).

Horobets, V. Y. (1972). Diariushi – vyznachni pamiatky ukrainskoi pysemnosti XVIII st. *Istorychni dzherela ta yikh vykorystannia*, vol. 7. Kyiv : Naukova dumka (in Ukrainian).

Horobets, V. Y. (1979). Leksyka istorychno-memuarnoi prozy pershoi polovyny XVIII st. Kyiv : Naukova dumka (in Ukrainian).

Hrytsenko, S. P. (2017). Dynamika leksykonu ukrainskoi movy XVI–XVII st. Kyiv : KMM (in Ukrainian).

Dziuba, O. (2003). Ukraintsi v yevropeiskykh mistakh: adaptatsiia do zhyttia v novykh sotsiumakh (XVIII st.). *Sotsium*, 3, 55–63. http://resource.history.org.ua/publ/socium_2003_3_55 (date of access: 09.02.2023) (in Ukrainian).

Dziuba, O. (2015). "Ukraina" i "Malorosiia": slova i poniattia v ukrainskii memuarnii literaturi XVIII st. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 15, 42–52. https://shron1.chtyvo.org.ua/Dziuba_Olena/Ukraina_i_Maloro siia_slova_i_poniattia_v_ukrainskii_memuarnii_/literaturi_XVIII_st.pdf? (date of access: 09.02.2023) (in Ukrainian).

Dziuba, O. M. (2016). Vykhovantsi Kyievo-Mohylianskoi akademii: ukrainski memuarysty Ya. Markovych ta M. Khanenko (persha polovyna XVIII st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 64. http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2016_3_6 (date of access: 09.02.2023) (in Ukrainian).

Dziuba, O. (2017). Dozvillia v povsiakdennomu zhytti kozatskoi starshyny (na materialakh memuarnoi literatury pershoi polovyny XVIII st.). *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*, 13–14, 308–326. http://resource.history.org.ua/publ/sash_2017_13-14_17 (date of access: 09.02.2023) (in Ukrainian).

Dziuba, O. M. (2018). Memuarysty Hetmanshchyny XVIII st.: intelektualni interesy ta dukhovni zapyty. *Istoriia Ukrainskoi derzhavy. Hetmanat rannomodernoi doby*. Kyiv, pp. 591–611 (in Ukrainian).

Dziuba, O. (2020). Ukrainska memuarna literatura XVIII st: osoblyvosti indyvidualnoho styliu. *Liudyna, suspilstvo, vlada v davnii ta rannomodernii Ukraini: konteksty istorychnoi prezentatsii.* Kyiv : In-t istorii Ukrainy, pp. 383–409. https://shron1.chtyvo.org.ua/Dziuba_Olena/Ukrainska_memuarna_literatura_XVIII_st_osoblyvosti_indyvidualnoho_styliu.pdf? (date of access: 09.02.2023) (in Ukrainian).

Dydyk-Meush, H. (2018). Kombinatoryka v ukrainskii movi XVI–XVIII stolit: teoriia, praktyka, slovnyk. Lviv, 2018 (in Ukrainian).

Diachuk, V. (2022). Semantychnyi prostir kontseptu yak dzherelo interpretatsii yoho zmistu. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Literaturoznavstvo. Movoznavstvo. Folklorystyka,* 1(31), 12–16. https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022. 31.03 (in Ukrainian).

Nichyk, V. M. (2001). Kyievo-Mohylianska akademiia i nimetska kultura. Kyiv : Ukr. Tsentr dukhovnoi kultury (in Ukrainian).

Potulnytskyi, V. (2001). The Intellectual Influences Yaremenko Maksym of the West on the Spiritual Life of Ukrainian Elite in the Seventeenth – Eighteenth Centuries) *Kyivska starovyna*. 2001a, 1, 3–10; 2001b, 5, 3–10 (in Ukrainian).

Khyzhniak, Z. I. & *Mankivskyi, V. K.* (2003). Istoriia Kyievo-Mohylianskoi akademii. Kyiv : Vyd. dim "KM Akademiia" (in Ukrainian).

Shevchuk, V. (2015). Pro mali ukrainski diiariushi yak istoryko literaturni pamiatky. *Mali ukrainski diiarii XVII–XVIII st.* Kyiv : TOV «Vydavnytstvo "Klio"», pp. 7–50 (in Ukrainian).

Yakovenko, N. (2006). Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoi Ukrainy. Kyiv : Krytyka (in Ukrainian).

Yaremenko, M. (2012). Nasolody osvichenykh v Ukraini XVIII stolittia (pro kulturu vzhyvannia tserkovnoiu elitoiu chaiu, kavy ta vyna). *Kyivska Akademiia*, 10, 117–185 (in Ukrainian).

DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).88-119

Oleksandr Bohomolets-Barash, PhD student
ORCID ID: 0000-0001-9646-2127
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

The European imprint in the linguistic picture of the world of an educated Ukrainian of the eighteenth century (based on private Cossack diaries)

Background. *In the context of the ongoing Russian war against Ukraine, when its relations with European countries are strengthening as Ukrainians are defending not only themselves but the whole of Europe, it is important to examine the history of Ukrainian-European relations at the linguistic level. It is known that Ukrainian students studied at European universities already in XV–XVI centuries, mainly in Germany. Moreover, some embarked on a long educational journey through Europe, including studies in France and Italy. Later, in XVII–XVIII centuries, a significant role in the educational system played Kyiv (now Kyiv-Mohyla) Academy, the all-Ukrainian center of education, science, and culture of that period, from where the students went to Europe to deepen their knowledge. Following the best European educational practices, Kyiv Academy contributed to the rapid adaptation of Ukrainian students to the international environment in Europe. Amongst these students, were descendants from the families of the Ukrainian nobility and Cossack officers, including the Markovych and Khanenko families, whose diaries are the subject of research in this article.*

Aims and approach. *Cossack diaries were the subject of in-depth historical & linguistic research, including educational background, intellectual interests, and individual style of writing of Yakiv Markovych, Mykola Khanenko, and Petro Apostol – the authors of the analyzed documents. However, so far, the lexical units related to Europe have not been the object of a separate study in the above-mentioned texts, which determines the scientific novelty of our research.*

Methodology. *To fulfill the tasks, set out in the article, we used the method of analyzing the semantic space of the concept, which involves grouping the studied vocabulary according to the ideographic principle, which, in turn, makes it possible to reconstruct the linguistic picture of the world. The peculiarities of the functioning of adjectival-substantive phrases in the texts of the diaries were analyzed from the perspective of combinatorial linguistics.*

Results and findings*. Cossack diaries are a valuable source of conceptual knowledge about Europe from the perspective of 18th-century Ukrainians. The authors of the diaries, the most educated people of their time, were quite rich both materially and spiritually. Accordingly, they studied foreign languages (Latin, French, German, Italian, Polish), read and translated from them, provided education for their descendants; were interested in the latest in European literature, science, and philosophical thought; exchanged books and communicated about what they had read; followed the cultural life of Europe, attending new performances by European authors. In everyday life, they paid tribute to fashion by buying fabrics for clothing from European countries, and as representatives of the Cossack elite, they had access to physical pleasures (drinks, tobacco) of European origin. As memoirists, they were particularly interested in history: they were aware of Europe's social and political life by subscribing to European newspapers; at the same time, they were participants and witnesses of important historical events.*

Based on the analyzed diaries, a variety of lexical items, primarily adjectival and substantive phrases, have been identified to refer to items of European spiritual/material culture, phenomena, and persons related to Europe. Accordingly, the semantic fields "Spiritual Culture" and "Material Culture" were built in the semantic space of the concept of Europe.

Conclusion*. Europe left a noticeable impact on the linguistic picture of the world of educated Ukrainians of the eighteenth century, which is a natural result of the historical continuity of Ukrainian-European relations in the cultural, educational, scientific, art, and international trade fields.*

Keywords*: concept, EUROPE, linguistic picture of the world, Cossack diaries, Baroque, Yakiv Markovych, Mykola Khanenko, Ukrainian language, adjective-substantive phrases.*

Стаття надійшла до редколегії 24.02.23
Рекомендована до друку 27.03.23

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

УДК 811.161.2’373.2/.7:398.9(=161.2)"18"
DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).120-134

Максим Бондаренко, асп.
ORCID ID: 0000-0001-9569-8015
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ОНІМНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНСЬКИХ КОМПАРАТИВНИХ ПАРЕМІЙ (НА МАТЕРІАЛІ ЗБІРКИ МАТВІЯ НОМИСА “УКРАЇНСЬКІ ПРИКАЗКИ, ПРИСЛІВ’Я І ТАКЕ ІНШЕ”)

Проаналізовано засвідчені в збірці Матвія Номиса “Українські приказки, прислів’я і таке інше” (1864) компаративні паремії з онімним компонентом, що формують цілісний онімний простір. Схарактеризовано його структурну організацію, виокремлено та розглянуто онімні поля – антропонімне, топонімне, а також етнонімне (яке деякі дослідники зараховують до онімних). З’ясовано специфіку прецедентних онімів, які є потужними лінгвокультуремами. На матеріалі порівняльних конструкцій зі сполучником простежено вербалізацію особливостей концептуальної картини світу українців XIX ст., їхнього світосприйняття і способу мислення.

***Ключові слова**: компаративні паремії, онімний простір, онімне поле, антропонім, топонім, етнонім, прецедентний онім.*

Кожне покоління українців по-новому відкриває для себе духовно-історичну спадщину наших попередників, засвідчену у прислів’ях і приказках. Паремії – ключ до розуміння мовомислення українців попередніх епох; ці конструкції формувалися впродовж століть, убираючи в себе інформацію про досвід, поведінку наших предків, їхні суспільні настрої. Завдяки дослідженню паремійних одиниць ми можемо не лише зануритися в глибини віків і простежити суто лексичні чи граматичні особливості мови на певному синхронному зрізі, а й спробувати відтворити важливі фрагменти мовної картини світу українців минулого, що допоможе осягнути спосіб їхнього мислення.

Колоритними є компаративні паремії, що виражають порівняльні відношення між кількома ситуаціями / предметами /

істотами / явищами на основі їхнього зіставлення чи протиставлення. Часто до складу таких паремій входить онімний компонент, який є цінним джерелом інформації про важливі історичні чи соціальні події, що безпосередньо впливали на життя давніх українців, або буденні гумористичні ситуації, що вказували на жартівливу вдачу тогочасних мовців.

Власні назви, засвідчені в компаративних пареміях зі збірки М. Номиса "Українські приказки, прислів'я і таке інше", формують своєрідний онімний простір, вивчення якого дає змогу краще зрозуміти специфіку концептуальної й мовної картин світу українців XIX ст., простежити їхні світоглядні орієнтації.

Онімний простір був об'єктом дослідження багатьох українських мовознавців. Зокрема, особливості трансформації сучасного онімного простору української мови простежив С. Вербич, структуру онімного простору української мови дослідив М. Торчинський, стратифікацію архаїчних типів ойконімів України здійснила З. Купчинська, стратифікацію сучасного онімного простору запропонувала С. Шестакова, специфіку онімного простору художніх творів українських письменників проаналізували С. Бук, О. Сколоздра-Шепітко, М. Федурко, Г. Шотова-Ніколенко[1] й ін.

[1] Див.: *Вербич С. О.* Трансформація українського онімного простору: внутрішньо- та позамовні чинники. *Мовознавство*. 2014. № 2. С. 15–23; *Торчинський М. М*. Структура онімного простору української мови. Хмельницький : Авіст, 2008. 546 с.; *Купчинська З. О*. Стратиграфія архаїчної ойконімії України : монографія. Львів : НТШ, 2016. 1278 с.; *Шестакова С*. До питання про стратифікацію сучасного ономастичного простору. *Типологія та функції мовних одиниць : наук. журн.* 2015. № 1 (3). С. 232–240; *Бук С. Н*. Онімний простір роману Івана Франка "Перехресні стежки". *Логос ономастики = Λογος όνομαστική*. 2012. № 4. С. 68–76; *Сколоздра-Шепітко О*. Онімний простір оповідання Івана Франка "Герой поневолі". *Проблеми гуманітарних наук. Серія "Філологія"*. 2016. Вип. 38. С. 85–91; *Федурко М*. Онімний простір інтелектуальних романів В. Домонтовича. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія.* 2021. Вип. 1 (45). С. 463–469; *Шотова-Ніколенко Г. В*. Онімний простір романів Юрія Яновського. Одеса : Астропринт, 2007. 165 с.

Варто зазначити, що ґрунтовні наукові дослідження, присвячені вивченню особливостей функціонування власних назв у складі паремій української мови, з'явилися лише в останні десятиліття. Л. Гнатюк проаналізувала агіоніми та похідні від них, засвідчені у збірці М. Номиса "Українські приказки, прислів'я і таке інше", як важливий складник концептуальної й мовної картин світу українців XIX ст., показала "сліди" історичної пам'яті українців у фразеологічних одиницях з ойконімним і відойконімним компонентами[2]. Лінгвостатистичне дослідження антропонімів-чоловічих імен у структурі українських паремій здійснила Л. Лонська[3]. Н. Хома схарактеризувала паремії із власноіменним компонентом, дослідила роль онімів у структурі прислів'їв і приказок на матеріалі збірок І. Франка, М. Номиса, М. Пазяка, Й. Багмута[4].

Мета пропонованого дослідження – з'ясувати особливості організації онімного простору компаративних паремій, засвідчених у збірці М. Номиса "Українські приказки, прислів'я і таке інше", визначити роль прецедентних онімів, що є важливими складниками порівняльних прислів'їв і приказок, у мовній картині світу українців XIX ст.

У сучасній лінгвістиці паралельно функціонують терміни *онімний простір, онімна система, онімний ландшафт* та інші, така термінологічна варіативність здебільшого ускладнює роботу з досліджуваним матеріалом. Проаналізувавши термін *онімний простір*, М. Торчинський дійшов висновку, що "можна конста-

[2] *Гнатюк Л.* Агіоніми та похідні від них у мовній картині світу українців XIX ст. (на матеріалі збірки Матвія Номиса "Українські приказки, прислів'я і таке інше"). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія*. 2021. Вип. 1(45). С. 182–188; *Гнатюк Л.* Фразеологічні одиниці з ойконімним і відойконімним компонентами як свідчення історичної пам'яті українців. *Studia Ucrainica Varsoviensia*. 2020. № 8. С. 21–28.

[3] *Лонська Л.* Антропоніми в складі українських паремій: лінгвостатистичне дослідження. *Linguistic Bulletin*. 2018. № 24–25. С. 69–77.

[4] *Хома Н.* Українські народні прислів'я та приказки із власноіменним компонентом. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Мовознавство*. 2012. Вип. 2(21) 2011–1(22) 2012. С. 163–171.

тувати відсутність єдиного термінопоняття і для усієї сукупності власних назв, які існують у певній мові, і для окремих різновидів пропріальних одиниць. Водночас засвідчено намагання провести структурування системи онімів на основі досить різнопланових критеріїв" [Торчинський : 284]. Здебільшого дослідник послуговується саме терміном *онімний простір,* який мовознавці визначають як "сукупність усіх власних назв, які функціонують у певній мові" [Там само]; "сукупність власних назв усіх класів, уживаних у мові певного народу в конкретний історичний період для називання реальних і гіпотетичних об'єктів" (СУОТ, 136).

Привертає увагу дослідження В. Неклесової, у якому дослідниця, аналізуючи ономастикон українського сектору інтернету у 2008 р., послуговується терміном *онімний ландшафт.* Мовознавиця вважає, що в межах лінгвістичного ландшафту треба "виокремити онімний ландшафт, який би містив усі розряди власних назв, які оточують певну людину в певний проміжок часу" [Неклесова : 200].

У контексті аналізу специфіки онімного простору необхідно брати до уваги його структурні особливості. М. Торчинський наголошував на тому, що "власне онімний простір, або онімна система, поділяється насамперед на онімні поля – його частини" [Торчинський : 284]. Кількість онімних полів може варіювати в різних лінгвістичних дослідженнях, адже система онімів є динамічною та відкритою. Натомість Н. Колесник, аналізуючи онімне поле як категорію структурування об'єкта дослідження у фольклорній ономастиці, зазначила, що "оскільки в українській ономастиці впродовж останніх десятиліть терміносполука *онімне поле* позначала інше поняття (як і в більшості слов'янських ономастик) і не вживалася у значенні *онімний простір як польова структура*, то й щодо фольклоронімного простору використання терміносполуки *онімне поле* видається нам не зовсім доречним" [Колесник : 131–132].

У лінгвістичних дослідженнях онімів важливо враховувати не лише їхню структуру, походження, а й насамперед функції і роль у системі мови. Аналізуючи функційне призначення онімів, С. Вербич слушно зауважив, що "в онімному просторі кожної мови представлені різноманітні власні назви <…>. Кожна з них,

уживаючись у певних мовних обставинах, виконує свою роль, спрямовану на задоволення комунікативних і пізнавальних потреб суспільства" [Вербич : 15].

У пропонованому дослідженні проаналізуємо особливості онімного простору структурно цілісних компаративних паремій зі сполучниковим компонентом з огляду на високу частоту їхнього вживання у збірці М. Номиса. Названа група становить майже половину від загальної кількості розглянутих одиниць, є надзвичайно цікавою й колоритною [докладніше див.: Бондаренко : 117–118].

У сучасній українській лінгвістиці доволі дискусійною є інтерпретація терміна *етнонім*, а також з'ясування його місця в онімній підсистемі мови. Мовознавці по-різному трактують зв'язок і співвідношення онімів та етнонімів, з огляду на це можемо говорити про існування двох протилежних підходів:

1. Етноніми – апелятиви, що тісно пов'язані із власними назвами (Д. Бучко, Ю. Карпенко, Н. Ткачова й ін.). Обґрунтовуючи саме такий підхід, Ю. Карпенко зазначає, що "не маючи жодної з головних ознак власних назв, етноніми належать до загальних назв, але таких, що дуже тісно пов'язані з власними діахронічно, у своїх генетичних, словотвірних відношеннях" [Карпенко : 179]. Цей підхід апелює до розгляду онімів у вузькому розумінні.

2. Етноніми – своєрідні власні назви (О. Стрижак та ін.). О. Стрижак, проводячи межу між етнонімами й етнофоронімами, наголошує на тому, що "на відміну від етноніма, що означає власну назву (онім) етносу (племені, народу, народності, нації, «національності» й под.) як єдиного цілого, етнофоронім – найменування певного «класу» однорідних предметів (чи осіб), характерних тими ж самими мовними, антропологічними, психологічними, культуральними, територіальними та іншими особливостями, є загальним словом, або апелятивом" [Стрижак : 6]. У контексті цього підходу можемо говорити про оніми в широкому розумінні.

Привертає увагу також визначення О. Сколоздри-Шепітко, яка вважає, що "етнонім – це така мовна одиниця, яка перебуває на межі між онімною та апелятивною лексикою та є предметом дослідження ономастики й лексикології" [Сколоздра-Шепітко : 249].

Як бачимо, немає одностайності серед дослідників у тлумаченні етноніма та визначенні його зв'язку з онімною підсистемою мови. У цьому дослідженні за основу беремо найширше розуміння онімної системи, тобто розглядаємо етноніми поряд з антропонімами й топонімами. Усі ці одиниці є важливим складником компаративних паремій та джерелом надзвичайно важливої лінгвокультурної інформації.

Онімний простір українських компаративних паремійних одиниць (165 паремій з онімним компонентом) складається із трьох онімних полів – антропонімного, топонімного, а також етнонімного. Дослідження польової структури системи онімів дає змогу відшукати "сліди" історії в аналізованих конструкціях, схарактеризувати ставлення українців минулого не лише один до одного, а й до суспільства, державних утворень, куди входила Україна в різні періоди свого розвитку.

Не дивно, що найбільшим є саме етнонімне поле, яке формують 79 паремій з етнонімним компонентом, що становить 47,9 % від загальної кількості аналізованих одиниць. У збірці М. Номиса засвідчені прислів'я і приказки, до складу яких входять такі етноніми: жид (*Набожний – як* ***Жид***[5] *придорожній* (Н., № 173, 45), *Завеличався, як* ***Жид*** *на родинах* [Н., № 2490, 143), *Зна вскус, як* ***Жид*** *у солоді* (Н., № 6519, 303) та ін.), циган (*Крутить, як* ***Циган*** *сонцем* (Н., № 3006, 166), *Ласий, як* ***Циган*** *на сало* (Н., № 5055, 245), *Ви – як ті* ***Цигане*** (Н., № 7039, 323) та ін.), москаль (*У ёму тільки віри, як у* ***Москалеві*** *правди* (Н., № 14229, 708) та ін.), русин (*Упертий, як* ***Русин*** (Н., № 2632, 150) та ін.), швед (*Добувся, як* ***Швед*** *під Полтавою* (програвши справу 1709 р.) (Н., № 1796, 118) та ін.), татарин (*Убрався в правду, як* ***Татарин*** *в зброю* (Н., № 6934, 319) та ін.).

Серед етнонімів, які входять до складу компаративних паремій, найчастіше трапляється *жид*. У народних уявленнях наших предків він постає як суто негативний образ, тому чимала кількість одиниць має яскраво виражений гумористичний, іронійний, а подекуди навіть сатиричний спосіб зображення. Жида

[5] У цитатах зберігаємо правопис і пунктуацію оригіналу.

інколи показували багатим (*У мене стілько грошей, як у* ***Жида*** *свиней* (Н., № 1484, 105) та ін.), однак водночас надзвичайно скупим (*Трусицця, як* ***Жид*** *над грішми. на ярморці; на г…і* (Н., № 4376, 218) та ін.). Давні українці висміювали жидівську заможність (*Грошей, як у* ***Жида****. – … вошей* (Н., № 1345, 100), *Багатий, як* ***Жид*** *на блохи* (Н., № 1489, 106 та ін.), тому що жиди наживалися на звичайних людях, гендлювали, приватизували державні шинки й споювали селян. Цікаво, що в образі жида паралельно могли поєднуватися досить протилежні риси, як-от: пихатість (*Завеличався, як* ***Жид*** *на родинах* (Н., № 2490, 143) та ін.) і боягузтво (*Сміливий, як* ***Жид*** (Номис, № 4334, 217) – іронійно).

Важливим складником компаративних паремій з онімним компонентом є етнонім *циган*. В українського народу (з огляду на історичні та соціальні обставини) сформувалося стійке, подекуди стереотипне, уявлення про представників цієї етнічної спільноти. Скажімо, у прислів'ях і приказках циган постає хитрим (*Крутить, як* ***Циган*** *сонцем* (Н., № 3006, 166)), злодійкуватим (*Ласий, як* ***Циган*** *на сало* (Н., № 5055, 245)), хвастливим (*Кождий* ***Циган*** *свої діти хвалить. – Хвалицця* ***Циган*** *своіми дітьми. як* ***Циган*** (Н., № 9455, 420)).

Як відомо, цигани – кочовий народ, який повсякчас мігрує в пошуках кращого життя. Саме тому вони не займалися хліборобством, не мали господарства, що безпосередньо відобразилося в паремія́х: *Знаєцця, як* ***Циган*** *на вівцях: яка сива, така й сита. – … яка чорка, та й сита* (Н., № 6511, 302), *Такий знающій, як Циган до пасіки. – Знаєцця* (*або: Цікавий*), *як* ***Циган*** *до бджіл* (Н., № 6514, 303). В основу обох одиниць покладено іронію, тобто вони мають подвійний смисл, до того ж істинним є не буквально висловлений, а прихований (протилежний). Натомість трапляються паремії, які повною мірою відображають циганську вдачу, наприклад, *Мінджує, як* ***Циган*** *кіньми* (Н., № 10603, 470), адже цигани постійно купують і перепродають коней, аби мати з цього певну вигоду. Крім того, впадає в око компаративна паремія *Ви – як ті* ***Цигане*** (Н., № 7039, 323), що сприймалася нашими предками як образа й мала виразно негативну конотацію.

Паремії з етнонімним компонентом часто відсилають до далекого історичного минулого: пам'ять про постійні набіги татар на землі Київської Русі відбилася в паремії *Убрався в правду, як* ***Татарин*** *в зброю* (Н., № 6934, 319), у якій підкреслено войовничість і загарбництво цього народу; боротьба племінних союзів, що згодом утворили Київську Русь, із ворогами відображена в паремії *Погибоша, каже, як* ***Оборі*** *без останка* (з Переяслів. Літопису) (Н., № 1874, 120): ідеться про відому історичну подію, засвідчену в літописах, – перемогу аварів (обрів) над слов'янським племенем дулібів і їхнє підкорення, за що Бог покарав загарбників і знищив дотла (нині ця паремія функціонує зі значенням 'щезнути, безслідно зникнути'); розгром Швеції Московією 1709 р. під Полтавою знайшов відображення в паремії *Добувся, як* ***Швед*** *під Полтавою* (примітка упорядника: *програвши справу 1709 р.*) (Н., № 1796, 118).

Інколи етнонім, що входить до складу паремії, має якісну характеристику: русин поставав наполегливим, упертим (*Упертий, як* ***Русин*** (Н., № 2632, 150), грек – щедрим (*Щедрий, як* ***Грек****. ніженський* (Н., № 4681, 231), гуцул – турботливим (*Дрижить, як Гуцул над дітьми* (Н., № 4694, 232) та ін.

Привертає увагу етнонім *москаль* і похідні від нього, що часто входять до складу українських компаративних паремій. У "Словарі української мови" за редакцією Б. Грінченка *москаль* має два значення: "1. великороссъ; 2. солдатъ…" (Г., т. 2, 447). У збірці М. Номиса лексема засвідчена переважно зі значенням 'солдат': *Мутить, як у селі* ***Москаль*** (Н., № 3432, 182), *Захотів вірви домагатись, як* ***москаль*** *медалі* (Н., № 5342, 256) та ін. Імовірно, що в деяких пареміях одне значення цього слова накладалося на інше: *Привъязавсь, як* ***москаль*** (Н., № 2748, 155), *У ёму тільки віри, як у* ***Москалеві*** *правди.* (Н., № 14229, 708) та ін.

Звертаємо увагу на непослідовність упорядника збірки паремій у написанні етнонімів: М. Номис послідовно подає етноніми з великої літери, однак етнонім *москаль* не залежно від значення пише то з малої, то з великої. Використання малої букви, можемо припустити, пов'язане або з бажанням зберегти графіку переданих укладачеві паремій (об'єктивний підхід), або ж задля

вираження власного ставлення до представників цього народу (суб'єктивний підхід).

Інформативним і колоритним є антропонімне поле, яке формують 54 паремії з антропонімним компонентом, що становить 32,7 % від загальної кількості аналізованих одиниць. До складу досліджуваних одиниць найчастіше входять такі антропоніми й похідні від них: Настя (*Впуталась, як* ***Настя*** *в лапті* (Н., № 6647, 308), *Біга, як* ***Настя*** *в конопельки* (Н., № 6679, 310) та ін.), Сидір (*Обідрав, як* ***Сидорову*** *козу. – Набився, як* ***Сидорові*** *кози. Облупив. Надув* (Н., № 4018, 204), *"****Сидоре, Сидоре****, до дари́!", а* ***Сидору*** *й не дали. – Поперли, як* ***Сидора*** *до дари́* (Н., № 7903, 356) та ін.), Хведько (*Розумний, як* ***Хведькова*** *кобила* (Н., № 6240, 293), *Не волочися, як* ***Хведькова*** *корова* (Н., № 10976, 485) та ін.), Семен (*Мне, мов* ***Семен*** *швець шкуру* (Н., № 4000, 203) та ін.).

Привертають увагу паремії з антропонімним компонентом, у яких власна назва або її форма вдало римується з контекстом, утворюючи певну гру слів. Наприклад, ***Удалося****, як тій* ***Солосі*** (Н., № 1770, 117), ***Прилип****, як до Гандзі* ***Пилип*** (Н., № 2752, 155), ***Хорош****, як бабин* ***Ярош*** (Н., № 7555, 343) та ін. Це один з поширених у фольклорі способів надання гумористичного ефекту паремійним одиницям.

Найчастіше за вживанням антропоніма в компаративних пареміях стоїть конкретна побутова ситуація, яка трапилася з кимось зі знайомих: вона була настільки кумедною і яскравою, що розповідь про неї легко запам'яталася й активно поширилася серед народу. Інколи ж давні українці узагальнювали життєві події, використовуючи вживані в усній народній творчості антропоніми, за якими закріпилася певна якісна характеристика.

Особливу увагу привертає група компаративних паремійних одиниць, у яких об'єктами порівняння є прецедентні оніми. Такі власні назви мають широкий культурно-історичний контекст, а також є потужними лінгво- та етнокультурними кодами українського народу, з'ясування специфіки яких дає змогу глибше зануритися у світоглядну систему наших предків.

Скажімо, у паремії *Гоне, як* ***вітрів батько*** (Н., № 3151, 171) натрапляємо на словосполучення *вітрів батько*, яке часто функ-

ціонує в українській фольклорній традиції. В описовій формі може бути закодовано прецедентне ім'я Стрибог, тобто бог вітрів у язичницьких віруваннях давніх українців. Зокрема, ще М. Костомаров зауважив, що "Дажбог означав сонце, Стрибог – дід або батько вітрів (в українській казці «вітрів батько»), ту силу, що від неї походять вітри" [Костомаров : 22]. Як бачимо, у віруваннях українців минулого Стрибог поставав в образі як діда, так і батька вітрів, така варіативність є цілком можливою в контексті несистемних народних вірувань. Показовим є те, що до наших днів дійшли народні казки, одним із головних героїв яких є *вітрів батько* (наприклад, "Донька вітру", "Богданко, корчмар і батько вітрів" та інші), що є очевидним натяком на бога зі слов'янського пантеону – Стрибога. В. Жайворонок наголосив на тому, що Стрибог – саме вітрів дід, а не батько, а також зазначив, що "на противагу доброму Дажбогу Стрибог – руйнівник («стрити» – нищити) <…> за давніми уявленнями, це неврівноважений літун з бородою та батогом, яким він підганяє свої вітри…" [Жайворонок : 583]. Дослідник підкреслив руйнівну й неврівноважену вдачу Стрибога, тому можемо зробити висновок, що наші пращури надавали цій міфічній істоті суто негативних характеристик, що безпосередньо відобразилося в семантиці аналізованої паремії.

Упадають в око приказки та прислів'я з прецедентними онімними компонентами, пов'язаними з духовно-релігійною сферою, наприклад, *Трусицця, як* ***Каін*** (Н., № 3198, 173), *Побілів, як* ***Пилат*** (Н., № 4381, 218), *Розумний, як* ***Соломонів*** *патинок. – Як жидівський патинок* (Н., № 6242, 293) та ін. Ці оніми мають біблійне походження, кожен із них апелює до певної біблійної оповіді, що значною мірою визначає семантичне наповнення досліджуваних одиниць. Компаративні паремії фіксують чимало прецедентних імен як старозавітних (***Каїн, Соломон*** та ін.), так і новозавітних (***Пілат*** та ін.) біблійних персонажів.

У компаративній паремії *Побілів, як* ***Пилат*** (Н., № 4381, 218) об'єктом порівняння є прецедентна власна назва (лексичний біблеїзм). Відомо, що Понтій Пілат – префект Юдеї, відомий несправедливими й досить жорсткими стратами. Ця постать

і нині є неоднозначною у світовій релігії та історії. Вважають, що Пілату забракло духу, щоб виправдати Ісуса, оскільки він боявся втратити посаду. Саме тому давні українці порівнювали наляканих людей із Пілатом, надаючи цьому оніму суто негативної конотації. Досліджуючи українсько-словацькі паралелі в біблійній фразеології, Г. Кузь зауважила, що "ім'я біблійного персонажа Пілата тільки в українській мові набуває значення 'наляканий'…" [Кузь : 82]. Це означає, що лише в мовній картині світу українців XIX ст. сформувалося таке стійке народне уявлення. Як бачимо, часто важливим складником прислів'їв і приказок є онімний прецедентний компонент. Кожна власна назва – це своєрідна згорнута загальновідома ситуація, яка вимагає від мовців не лише певних знань, а й кмітливості, спостережливості та розвиненої уяви.

Цінним для вивчення суспільно-історичних реалій є топонімне поле, яке формують 30 паремій з топонімним компонентом, що становить 18,2 % від загальної кількості досліджуваних одиниць.

У паремії *Добувсь, як під* ***Очаковим*** (Н., № 1797, 118) згадано відоме місто Очаків, що на Миколаївщині. У збірці М. Номиса "Українські приказки, прислів'я і таке інше" натрапляємо на пояснення "Про війну з турками і битву під Очаковим 1735–1739 років і 1788 року" (Н., 729). Паремійна одиниця фіксує топонім, аналіз якого дає змогу зануритися в історичне минуле та з'ясувати інформацію про Російську-турецьку війну і її наслідки для українського народу.

Ще одним яскравим прикладом компаративної паремії з топонімним компонентом, що постає джерелом інформації про історію нашого народу, є *Біда, аки в* ***Родні*** *(у гирла Росі)* (Н., № 2221, 133). Родень – дуже укріплене місто неподалік від Канева. Це була своєрідна фортеця, яка захищала наших предків від кочівників-загарбників, за іронією долі місто зруйнували татари у 1239–1240 рр., після чого його так і не відбудували.

Надзвичайно цікавими є компаративні паремії, у яких об'єктом порівняння є назва тварини, що поєднується з відтопонімним елементом (*Нещасна, як* ***Подольська корова*** (що коровами там роблять) (Н., № 1741, 116), *От тільки що моя тітка*

була, та вже й загула, як ***Поліський яструб*** (Н., № 1902, 121), *Ходить, як* ***индик Переяслівський*** (Н., № 2482, 143) та ін. Перспективним буде дослідження етимології цих словосполучень, що допоможе з'ясувати їхню мотиваційну базу.

Отже, дослідження онімного простору українських компаративних паремій дає змогу схарактеризувати систему поглядів і ціннісних орієнтирів наших предків, реконструювати почасти втрачені нині фрагменти мовної й концептуальної картин світу українців XIX ст. Найчастіше до складу порівняльних прислів'їв і приказок входять антропоніми, топоніми, а також етноніми, які пов'язані з реальними історичними чи побутовими подіями з життя українців минулого. Важливу роль в українській лінгвокультурі відіграють компаративні паремії із прецедентним онімним компонентом, який має здебільшого біблійне або фольклорне походження.

ДЖЕРЕЛА

Г. – Словарь української мови : у 4 т. / упоряд., з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. [Репр. відтворення вид. 1907–1909 рр.]. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958–1959.

Н. – Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклав М. Номис. Київ : Либідь, 1993. 768 с.

СУОТ – Словник української ономастичної термінології / уклад. Д. Г. Бучко, Н. В. Ткачова. Харків : Ранок–НТ, 2012. 256 с.

ЛІТЕРАТУРА

Бондаренко М. О. Семантика і лінгвокультурний потенціал компаративних паремій (на матеріалі збірки Матвія Номиса "Українські приказки, прислів'я і таке інше"). *Українська мова*. 2023. Вип 1(85). С. 114–124.

Вербич С. О. Трансформація українського онімного простору: внутрішньо- та позамовні чинники. *Мовознавство*. 2014. № 2. С. 15–23.

Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.

Карпенко Ю. О. Етнонім. *Українська мова: Енциклопедія*. Вид. 2-ге. випр., доп. / редкол : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін.; Київ : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2004. С. 179.

Колесник Н. Онімний простір та онімне поле як категорії структурування об'єкта дослідження у фольклорній ономастиці. *Українська мова*. 2013. № 4. С. 124–134.

Костомаров Н. Историческое значение южно-русского народного песенного творчества. *Беседа*. 1872. № 4. С. 5–68. URL : https://libr.msu.by/bitstream/123456789/4824/1/3729m.pdf (дата звернення: 26.01.2023).

Кузь Г. Біблійна фразеологія з антропонімними компонентами (українсько-словацькі паралелі). *Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci*. 2020. № 10. С. 81–85.

Неклесова В. Ю. Онімний ландшафт українського Інтернету у 2008 році. *Записки з ономастики*. 2014. Вип. 17. С. 200–204.

Сколоздра-Шепітко О. Літературно-художня етнонімія малої прози Івана Франка. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Мовознавство.* 2014. Вип. 2. С. 248–254.

Стрижак О. С. Етнонімія Геродотової Скіфії : монографія. Київ : Наук. думка, 1988. 219 с.

Торчинський М. Онімна система і критерії її аналізу. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. : Мовознавство*. 2014. Вип. II(24). С. 284–289.

REFERENCES

Bondarenko, M. O. (2023). Semantics and linguocultural potential of comparative paremias (based on the material from the collection of Matviy Nomys "Ukrainian sayings, proverbs, and so on"). *Ukrajinsjka mova*, 1(85), 114–124 (in Ukrainian).

Verbych, S. O. (2014). The transformation of Ukrainian onimn space: intra- and extralingual factors. *Movoznavstvo*, 2, 15–23 (in Ukrainian).

Zhaivoronok, V. (2006). Signs of the Ukrainian Ethnoculture : Dictionary-Reference Book. Kyiv : Dovira, 703 (in Ukrainian).

Karpenko, Yu. O. (2004). Ethnonym. *Ukrayinska mova: Encyklopediya*, V. M. Rusanivskyj, O. O. Taranenko (eds.). Kyiv : Vyd-vo "Ukrayinska encyklopediya" im. M. P. Bazhana, p. 179 (in Ukrainian).

Kolesnyk, N. (2013). Onym space and onym field as categories of structuring of object of study in folklore onomastics. *Ukrajinsjka mova*, 4, 124–134 (in Ukrainian).

Kostomarov, N. (1872). The Historical Significance of South Russian Folk-Song Creativity. *Beseda*, 4, 5–68. URL : https://libr.msu.by/bitstream/123456789/4824/1/3729m.pdf ((date of access: 26.01.2023) (in Russian).

Kuz, H. (2020). Biblical phraseology with anthroponymic components (Ukrainian-Slovak parallels). *Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci*, 10, 81–85 (in Ukrainian).

Neklesova, V. Y. (2014). Onomastic landscape of the Ukrainian internet in 2008. *Zapysky z onomastyky*, 17, 200–204 (in Ukrainian).

Skolozdra-Shepitko, O. (2014). Literary ethnonymy in the Ivan Franko's small prosaic works. *Naukovi zapysky Ternopiljsjkogho nacionaljnogho pedaghoghichnogho universytetu imeni Volodymyra Ghnatjuka. Seriya : Movoznavstvo*, 2, 248–254 (in Ukrainian).

Stryzhak, O. S. (1988). *Ethnonymy of Herodotus Scythia: monograph.* Kyiv : Naukova dumka, 219 (in Ukrainian).

Torchynskyi, M. (2014). Onymic system and criteria of its analysis. *Naukovi zapysky Ternopiljsjkogho nacionaljnogho pedaghoghichnogho universytetu imeni Volodymyra Ghnatjuka. Ser. : Movoznavstvo*, II(24), 284–289 (in Ukrainian).

DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).120-134

Maksym Bondarenko, PhD student
ORCID ID: 0000-0001-9646-2127
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Onymic space of Ukrainian comparative paramias (based on the material from the collection of Matviy Nomys "Ukrainian sayings, proverbs, and the like")

Background. *In today's dynamic world, Ukrainians, like other peoples, are trying to preserve their national identity. Studying the peculiarities of the linguistic world of our ancestors becomes a primary task in modern linguistics, because language is a kind of mediator that ensures continuous communication between different generations. For many of us, it is important to feel the persistence of language and cultural traditions. The paremic subsystem of the Ukrainian language is the most interesting and the most eloquent. The study of paremias not only makes it possible to delve into the depths of the ages and trace the purely lexical or grammatical features of the language at a certain synchronous section, but also to try to*

reproduce important fragments of the linguistic picture of the world of our ancestors, which will help to understand their way of thinking.

***The purpose** of this study is to find out the peculiarities of the organization of the onymic space of comparative paremias, attested in the collection of M. Nomys "Ukrainian proverbs, sayings, and the like" (1864), to determine the role of precedent onyms, which are important components of comparative proverbs and sayings, in the linguistic picture of the world of Ukrainians of the 19th century.*

***Methods**. The comparative and qualitative methods were applied.*

***Results**. During the study, the structure of the onymic space was characterized, its components – onymic fields (anthroponymic, toponymic, as well as ethnonymic) were distinguished and analyzed. It was found that the anthroponymic field is quite informative and bright, which most often includes units with such anthroponyms and their derivatives: **Настя**, **Сидір**, **Хведько**, **Семен**, etc. In addition, comparative paremias with precedent onyms (**Гоне**, **як вітрів батько**; **Побілів**, **як Пилат**) are considered and characterized. The onymic components of these units have a wide cultural and historical context, and are also powerful linguistic and ethnocultural codes of the Ukrainian people. The field of toponyms is valuable for the study of socio-historical realities. Proverbs and sayings often include the following toponyms and their derivatives: **Очаків**, **Переяслав**, **Поділля**, **Полісся**, etc. It is not surprising that the ethnonymic field is the largest. The collection of M. Nomys contains proverbs and sayings, which include the following ethnonyms: **жид**, **циган**, **москаль**, **русин**, **швед**, **татарин**, etc. The conducted study of the onymic space of Ukrainian comparative paremias made it possible to characterize the system of views and value orientations of our ancestors, to reconstruct the fragments of the linguistic and conceptual pictures of the world of Ukrainians of the 19th century, which are partly lost today.*

***Keywords**: comparative paremias, onymic space, onymic field, anthroponym, toponym, ethnonym, precedent onym.*

Стаття надійшла до редколегії 07.02.23
Рекомендована до друку 06.03.23

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

СУГЕСТИВНА ЛІНГВІСТИКА

УДК 811.161.2:81'42
DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).135-148

Тарас Голота, асп.
ORCID ID: 0009-0009-4767-0937
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

МАНІПУЛЯТИВНІ ПОВІДОМЛЕННЯ В ЗАГОЛОВКАХ НОВИННИХ ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСІВ

Автор аналізує заголовки на цифрових платформах медіаресурсів, надаючи особливу увагу маніпулятивному змісту повідомлень. Дослідження базоване на матеріалі 3-х вебсайтів, автори яких маніпулюють емоціями реципієнтів у перебігу подання інформації – "Тарасова правда", "Naspravdi.Today" та "Politeka". Подано дефініцію й розтлумачено базові аспекти сугестивного впливу і маніпуляції інформацією впродовж мовленнєвого акту. Проведений лінгвістичний аналіз на основі 100 заголовків дає підстави стверджувати, що 66.67 % заголовків статей у 3-х досліджених нами новинних веб-портали містять повідомлення, орієнтовані на маніпуляцію емоціями – "Тарасова правда" (33.33 %), "Naspravdi.Today" (76.67%) та "Politeka" (90 %).

***Ключові слова**: маніпулятивний текст, маніпулятивний заголовок, маніпулятивне повідомлення, маніпуляція емоціями, сугестія та її прийоми, дезінформація в медіа.*

Формулювання проблеми. Із появою й подальшим розвитком надсучасних інформаційно-комунікаційних технологій динаміка розповсюдження маніпулятивних текстів лише зростає. Гібридна природа російсько-української війни не має прецедентів у світовій історії. Ще ніколи жодна сторона будь-якого збройного конфлікту не була спроможна використовувати таку кількість як традиційних, так і цифрових засобів завдання шкоди противнику. У хід іде не лише зброя, а й систематичні кібератаки та інформаційно-психологічні операції, включно з різноманітними маніпуляціями інформацією, як-от поширення

фейків, пропаганди тощо. Нині українське інформаційне поле щоденно зазнає відчутних психологічних атак ворога, зокрема, шляхом інтегрування маніпулятивних текстів у новинний потік соціальних мереж і вебсайтів. Такі зловмисні повідомлення буває складно виявити, оскільки вони часто замасковані під статті новин або повідомлення в соціальних мережах. Через це користувачам мережевих ресурсів важко визначити достовірність отриманої в інтернеті інформації, через що з'являється більше простору для ворожої маніпуляції. Саме тому існує неабияка потреба в розробленні чітких підходів до лінгвістичного аналізу маніпулятивних текстів в інтернеті, а також у створенні ефективних засобів протидії дезінформації.

Маніпулятивний уміст у повідомленні є загрозливим, адже він може призвести до підриву суспільної довіри до інститутів і демократичних процесів і навіть підбурювання до насильства. Нині цю проблему також посилює розвиток соціальних мереж, які сприяють швидкому поширенню маніпулятивних текстів серед своїх аудиторій. Алгоритми соціальних мереж автоматично надають пріоритет привабливому контенту, який привертає увагу реципієнта, оскільки це істотно збільшує вірогідність, що той проводитиме більше часу в застосунку або на вебресурсі. Такі негативні тенденції поступово призводять до еволюції так званого ефекту луни-камери (від англ. *echo-chamber*), коли реципієнти отримують лише ту інформацію, яка підтверджує їхні усталені переконання, що, так само ще більше посилює соціополітичну поляризацію. Відомо, що такі інтернет-майданчики, як YouTube, Netflix, Facebook, Instagram, Twitter, Telegram, TikTok, Google тощо невпинно послуговуються прогресом штучного інтелекту, аби вдосконалювати свої алгоритми рекомендацій на основі користувацьких уподобань. На думку С. Роудз (S. Rhodes), такий підхід лише посилює ефект луни-камери (також відомий як бульбашка фільтрів або інформаційна бульбашка, від англ. *filter bubble*), а це – украй сприятливе середовище для інтегрування маніпулятивних повідомлень [Rhodes : 2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Маніпулятивний дискурс поступово стає предметом активного обговорення серед

представників різних наукових галузей, як-от лінгвістика, соціологія, політологія, психологія, кібернетика тощо. Проблему інформаційних маніпуляцій досліджувати такі автори, як В. Карпенко, О. Цуканова, М. Ожеван, Г. Почепцов, О. Саприкін та ін. [Карпенко : 182; Цуканова : 6; Ожеван : 19; Почепцов : 33; Саприкін : 42]. Згідно з нашим робочим визначенням, *маніпулятивний дискурс* є сферою взаємопов'язаних комунікативних подій, у контексті яких усі адресати несвідомо втягнуті в мовний акт без можливості переконатись у достовірності отриманого повідомлення. Користувач, наприклад, соціальною мережею Telegram може не підозрювати про маніпулятивне середовище певного каналу, на який він підписаний, адже у його межах він перебуває у звичній луні-камері, де всі опубліковані новини лише підтверджують усталену думку. Тому маніпулятивне повідомлення завжди сформоване так, аби обмежити здатність адресата правильно оцінити контекст висловлювання. Тут доречно буде навести класифікацію Т. ван Дейка, який виокремлює кілька ознак маніпулятивного дискурсу:

1) **соціальні** – порушення паритету учасників комунікації;

2) **когнітивні** – зумисна деформація достовірності повідомлення;

3) **прагматичні** – свідомі дії мовця, які допомагають йому реалізувати власні приховані цілі;

4) **комунікативні** – психологічний вплив на реципієнта;

5) **етичні** – порушення прав адресата через досягнення мовцем утилітарних цілей [van Dijk : 366].

Отже, маніпулятивний дискурс передбачає цілком свідоме прагнення мовця деформувати інформаційний простір інших учасників мовленнєвого акту (у нашому випадку – письмового). Мовна площина цього питання вимагає розчленування інструментарію текстових маніпуляцій на складники для виокремлення лінгвістичних засобів, за допомогою яких зловмисник може досягти своїх цілей. Наприклад, О. Дмитрук уважає, що номінація – це одна з ключових маніпулятивних механізмів серед усього спектру лінгвістичних прийомів. У цьому разі використання неологізмів постає базовим прийомом, оскільки політики можуть використовувати їх, аби не лише висловити суб'єктивне

ставлення до подій, а й запобігти будь-якій іншій інтерпретації. Крім того, мовець-зловмисник може послуговуватись евфемізмами, метафорами, еліптичними конструкціями, спрощенням понять, гіперболізацією, повтореннями та інклюзивною або дистанційною функцією займенників (наприклад, полярна конструкція *ми – вони*), так маніпулюючи аудиторією [Дмитрук : 143–147]. Для вираження оцінки й посилення виразності мовлення використовують також кліше, стереотипні фрази та комунікативні імплікатури, адже всі ці лінгвістичні техніки можуть бути маніпулятивними за своєю природою.

Цікавою є теза Л. Ільницької щодо того, що сугестивний вплив є ефективним, оскільки він пов'язаний зі зниженням критичності під час сприйняття навіюваної інформації, і в адресата складається ілюзорна впевненість у самостійності висновку [Ільницька 2010 : 116]. Оскільки сугестія є фундаментальним механізмом у парадигмі пропаганди, варто розглянути визначення цього поняття. Так, за дефініцією Л. Ільницької, *сугестія* охоплює "різні засоби вербального й невербального емоційно забарвленого впливу на людину з метою створення в неї певного стану або спонукання до певних дій" [Ільницька 2006 : 5]. Іншими словами, *сугестія* – це 'вербальний вплив на психічний стан певної особи'. Мета сугестії передбачає встановлення та підтримання психоемоційного контакту з потенційною жертвою та спрямування її думок у потрібні адресанту канали, використовуючи вербальні техніки впливу. І. Рожкова вважає, що лише з появою перших досягнень у галузі нейролінгвістичного програмування (НЛП) тексти, що мають сугестивний вплив, стали предметом досліджень різних напрямів мовознавства, як-от психолінгвістика, лінгвістика змінених станів свідомості, етнолінгвістика та сугестивна лінгвістика, яка є своєрідною підсистемою сугестії [Рожкова : 139].

Визначення напрямів дослідження. Можна стверджувати, що сугестія слугує необхідним інструментом вербальної маніпуляції в писемних текстах. Наше дослідження ґрунтується на аналізі маніпулятивних текстів (у межах цієї статті – заголовків) із огляду на їхній сугестивний складник. Вектори вивчення цієї

проблематики охоплюють лінгвістичний аналіз маніпулятивних текстів із метою їхньої класифікації, виокремлення складників сугестії, дослідження мовних засобів, за допомогою яких здійснюють дезінформування, і розроблення комплексу заходів протидії вербальній маніпуляції.

Матеріал для аналізу було дібрано після ознайомлення з висновками дослідження вебпорталу texty.org.ua, проведеному командою платформи у 2018 р. за допомогою машинних алгоритмів [Бондаренко та ін.]. Серед усіх ресурсів ми обрали три українськомовних джерела (“Тарасова правда”, “Naspravdi.Today”, “Politeka”) попри те, що, за відомостями порталу, існують ресурси зі значно вищим рівнем маніпуляції в текстах, однак вони – російськомовні. Варто зазначити, що наше дослідження істотно відрізняється від уже проведеного вебпорталом texty.org.ua, оскільки ми не застосовували машинних алгоритмів і зосередили увагу винятково на заголовках, хоча іноді зважали на зміст статті задля об’єктивнішого аналізу.

Мета статті – проаналізувати заголовки новинних статей, опублікованих на українськомовних медіаресурсах в інтернеті (на матеріалі трьох веб-сайтів – “Тарасова правда”, “Naspravdi. Today”, “Politeka”), а також виявити, класифікувати та витлумачити мовні засоби маніпуляції й сугестії, застосовані у повідомленнях, вирахувавши відсоток маніпулятивного вмісту.

Виклад основного матеріалу. Сучасні ЗМІ, а онлайн-ресурси – особливо, дедалі більше абстрагуються від концепції утримання від суб’єктивних суджень і викладу фактичного матеріалу об’єктивно й беземоційно. Із огляду на принципи функціонування мережі та її орієнтування на емоційну складову поглинання інформації користувачами по-іншому розвинути відвідуваний цифровий новинний ресурс неможливо. У віртуальному просторі успішність вимірювана кількістю пошукових запитів і переходів за цільовим посиланням. Тому спостерігаємо тенденцію використовувати емоційний підхід у викладі матеріалів.

Почнемо з маніпулятивних та емоційно забарвлених заголовків, які закликають користувача перейти за посиланням на певну статтю. На двомовному ресурсі “Тарасова правда” спостерігаємо

такі заголовки, як "*Трампа* ***можуть*** *заарештувати* ***незабаром***. *Тепер все* ***серйозно***", "«*Можемо дійти до Третьої світової*»*: Орбан дорікнув Заходу за допомогу Україні і заявив, що в ЄС готові говорити про миротворців*", "*Навіть судді вже зрозуміли, що на підтримці УПЦ МП грошей вже не заробиш*", "«*Солодкі сигарети*» *від Петра Олексійовича Мова. Віра. Контрабанда. На фронт шоколадку, закордон цигарки*" (орфографічні й друкарські помилки збережено) ("Тарасова правда").

Як бачимо, заголовкам на новинному ресурсі "Тарасова правда" притаманні орфографічні помилки, емоційно забарвлені слова й конструкції та вирвані з контексту цитати нібито авторитетних джерел. Також спостерігаємо вживання дієслова у формі 3-ї особи множини *можуть* і прислівника часу *незабаром*, які вказують на невизначеність у повідомленні, що суперечить фундаментальним принципам викладу об'єктивної та перевіреної інформації в медіа. Отже, із проаналізованих 30-ти заголовків на новинному вебпорталі "Тарасова правда", опублікованих протягом 03.03.2023 – 09.04.2023, у 10-ти можна виокремити елементи маніпуляції емоціями, що становить 33.33 %.

Не менш промовистими виявились і заголовки онлайн-ресурсу "Naspravdi.Today", які можна умовно розділити на різні категорії залежно від принципів побудови маніпулятивного повідомлення:

Категорія маніпулятивного повідомлення	Заголовки	Тлумачення
Використання тропів	"*Історія українського мафіозі, який намагається звити гніздо у Німеччині*"; "*Житомирська земля прийняла прокурора Говду. А Говда – житомирську землю*"; "*Костіна вкусив Рябошапка*";	Зашифрування повідомлення у тропах, як-от метафора, гіпербола, паралелізм та алюзія до відомих літературних творів із метою закликати користувача перейти за посиланням і детальніше ознайомитись

Категорія маніпулятивного повідомлення	Заголовки	Тлумачення
	“*Кріпаки в погонах*”; “*Одинадцять негренят*”; “*Пороблено на вулиці Електриків, 33*” (“Naspravdi.Today”).	із новиною, де буде розміщено маніпулятивний вміст.
Гуморизація та апеляція до фразеологізмів або крилатих висловів	“*“Міністра культури” окупованого Криму арештували як мавпу-леопердиху*”; “*Не всіх дурних війна забрала*”; “*Кріпаки в погонах*”; “*Сергій Головатий: “Невинуватая я!”*” (“Naspravdi.Today”).	Висміювання як маніпулятивний прийом у заголовках не стільки слугує закликом детальніше ознайомитись із новиною, скільки відразу налаштовує реципієнта на необхідний адресанту тон наративу. Також можна виокремити слово *леопердиха* (перекручена версія слова *леопардиха*), якої немає в українській мові, але є в російській.
Транслювання різко негативних суб’єктивних суджень і формування необхідної автору заголовка концептуалізації новин	“*Посаду генерального прокурора в Україні обіймає клінічна ідіотка*”; “*У Києві негайно виконали Указ Путіна*”; “*Зеленського можуть позбавити влади за 30 хвилин*”; “*Суто англійська зрада*”; “*Першим сяде Зеленський*”; “*Венедіктова переїхала жити до Зеленського*” (“Naspravdi.Today”).	У цьому випадку автори заголовків вербалізують свою позицію щодо висвітлених новин, послуговуючись ствердувальними реченнями і прямолінійною маніпуляцією, спрямованою не на залучення нових реципієнтів до луни-камери ресурсу, а на вдоволення інформаційних потреб аудиторії, прихильність якої вже здобута.

Отже, проаналізувавши 30 заголовків до статей, опублікованих на цифровому медіаресурсі "Naspravdi.Today" протягом 14.05.2020 – 07.04.2023, ми дійшли висновку, що 23 (76.67 %) із них містять маніпулятивні повідомлення. Найбільш уживаним прийомом сугестії на платформі виявилося транслювання різко негативних суб'єктивних суджень і формування необхідної автору заголовка концептуалізації новин. Автори заголовків експліцитно формують необхідне їм повідомлення шляхом інтегрування в нього суб'єктивних суджень.

Однак найбільш маніпулятивні повідомлення приховують заголовки на цифровому новинному ресурсі "Politeka". Сайт двомовний, однак нас цікавлять саме українськомовні тексти. Використання сугестії найпомітніше в таких заголовках: "*Новий наступ росіян, розкрито, де він буде: стягують війська, найманців і техніку*", "*На Великдень вводять* ***жорсткі*** *обмеження: що треба знати і якою буде комендантська година*", "«*Підраховуємо втрати»: росіянам влаштували справжній нічний* ***кошмар***", "*Остап Ступка накоїв* ***лиха*** *в центрі Києва і може сісти у в'язницю:* «*Хлопці в окопах, а він…*»", "«*Укренерго*» *зробило* ***терміновy*** *заяву: ситуація з електроенергією* ***кардинально*** *змінилася*", "*Байден дав сигнал владі України:* «*Якщо ви не* ***розгромите*** *армію рф…*»", "***Сенсаційне*** *зізнання: соратник Януковича* ***вибовтав****, яку долю готували Україні*", "*Українці масово скаржаться на затримку пенсій, що відомо:* «*Давно такого не було…*»", "«*Прекрасна відмазка*»*: зірка* «*1+1*» *Марічка Падалко* ***здивувала одкровенням*** *про свого чоловіка*", "*Шахраї* ***взялися*** *за Олену Кравець із* «*Квартал 95*»*: зірка* ***терміново*** *звернулася до українців*", "«*Зробили* ***неймовірне***»*: українці витурили росіян з важливої організації, викликавши в них* ***істерику***", "***Термінове*** *повідомлення: одеситам сказали, кому у наступні дні треба залишитись вдома*" ("Politeka").

Як бачимо, майже в усіх заголовках наявна двокрапка без узагальнювального слова, яка слугує засобом відокремлення двох підрядних частин речення, указуючи на те, що друга частина доповнить і пояснить першу, надавши більше інформації про повідомлення. Проте в заголовках новин від сайту "Politeka"

двокрапка дає змогу адресантові розширити повідомлення та інтегрувати в нього цитату (апеляція до начебто авторитетного джерела) або почати речення з якоїсь приголомшливої новини, а далі розтлумачити її у другій частині речення. Такий підхід до синтаксичної побудови повідомлення в заголовку є маніпулятивним, якщо в ньому використані емоційно забарвлені прикметники (*жорсткий*, *терміновий*, *кардинальний*, *сенсаційний*), іменники (*лихо*, *кошмар*, *одкровення*, *істерика*), дієслова (*розгромити*, *вибовтати*, *здивувати*, *взятися*) або прислівники (*терміново*, *неймовірне*). Окрім того, використання еліпсиса дозволяє переходити в заголовку зразу до суті, виокремивши найважливіше – емоційно заряджене ядро повідомлення й викликати в адресата певну реакцію – бажання перейти за посиланням і прочитати новину. Однак зазвичай виявляється, що за такою багатозначною назвою прихована нейтральна й часто цілком об'єктивна новина.

Окрім лексико-семантичних і синтаксичних аспектів сугестії, у заголовках статей на новинному вебпорталі "Politeka" варто звернути увагу на лінгвопрагматичний і комунікативний складники. Наприклад, в одному із проаналізованих заголовків спостерігаємо імпліцитну апеляцію до авторитетності джерела: "***Експерт*** *сказав, чому ЗСУ мають вийти з Бахмута:* «*У нас цього не показують, але…*»" ("Politeka"). Автор дає більше інформації щодо джерела цього повідомлення лише в тексті самої статті, проте відсутність деталей у заголовку передбачає, що реципієнт має повірити у правдивість наданої інформації, перш ніж прочитати саму новину. Такі заголовки вчать аудиторію не перевіряти інформацію, а вірити так званим "експертам". Систематичне повторення цього прийому сугестії поступово призводить до маніпуляції свідомістю й не лише впливає на мислення реципієнта, а й формує безпідставну довіру до джерела такої інформації. Також у цьому заголовку показовим є використання еліптичної конструкції з елімінацією другої частини сурядного речення. Хоча такі прийоми часто використовують і в професійній журналістиці, у цьому прикладі на сугестивний підтекст указує полярність повідомлення, де МИ протиставлене якійсь

невідомій стороні, яка, судячи з контексту, зображена в позитивнішому світлі, бо "показує" те, що приховують у НАС.

Отже, заголовки на вебсайті "Politeka", опубліковані протягом 08.12.2022 – 09.04.2023, містять підміну понять і відверту маніпуляцію повідомленням із використанням лексико-семантичних, синтаксичних та прагматичних прийомів. За нашими підрахунками, із 40 проаналізованих заголовків у 35 були наявні ознаки маніпуляції емоціями реципієнтів, що свідчить про 90 % сугестивного вмісту на новинному вебпорталі "Politeka".

Висновки й наукові перспективи дослідження. Зі 100 проаналізованих заголовків загальним обсягом понад 1000 слововживань у 66.67 % було виявлено ознаки маніпуляції емоціями. Ми отримали це значення, підсумувавши результати з трьох досліджених новинних вебпорталів – "Тарасова правда", "Naspravdi.Today" та "Politeka": 90 % ("Politeka") + 76.67 % ("Naspravdi.Today") + 33.33 % ("Тарасова правда") = 200. Затим визначили середнє арифметичне: 200 / 3 = 66.67 %. Отримані результати свідчать про доволі високий рівень маніпулятивного змісту серед заголовків на досліджених новинних медіаресурсах.

Згідно з отриманими результатами, найпоширенішими прийомами сугестії в заголовках проаналізованих новинних вебресурсів є використання емоційно забарвленої лексики, еліптичних конструкцій, висміювання поданої інформації через вербалізацію суб'єктивних суджень, інтегрованих у повідомлення, апеляція до авторитетного джерела, уживання тропів (метафор, гіпербол, паралелізмів тощо) та ін.

Наукові перспективи дослідження передбачають використання отриманих результатів під час проведення освітніх заходів для українського суспільства з інформування про потенційні ризики зіткнення з дезінформацією на новинних вебпорталах. Кожна нова публікація в цій площині дасть змогу накопичити достатній масив знань задля розроблення ефективних підходів до протидії дезінформації в інтернеті. Подальше дослідження передбачає аналіз цифрових медіа із підозрілим умістом і виокремлення в них сугестивних елементів із підрахунком рівня

маніпуляції емоціями реципієнтів, що дасть змогу створити список потенційно загрозливих цифрових медіаресурсів.

ДЖЕРЕЛА

Naspravdi.Today. URL : https://naspravdi.today/uk/ (дата звернення: 07.04.2023).

Politeka. URL : https://politeka.net/uk (дата звернення: 09.04.2023).

Тарасова правда. URL : https://taras-ua.com/itemlist?start=0 (дата звернення: 09.04.2023).

ЛІТЕРАТУРА

Бондаренко А., Кельм Н., Кульчинський Р., Романенко Н., Тимощук Я. У нас погані новини. *Texty.org.ua.* 28 листопада 2018. URL : https://texty.org.ua/d/2018/mnews/.

Дмитрук О. В. Маніпулятивні прийоми у сучасних ЗМІ. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2002. № 7. С. 143–150.

Ільницька Л. Л. Англомовний сугестивний дискурс: автореф. … канд. філол. наук. Харків, 2006. 20 с.

Ільницька Л. Л. Особливості використання сугестивних та маніпулятивних технологій у сучасному англомовному політичному дискурсі. *Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи*. 2010. С. 115–125.

Карпенко В. Інформаційний простір як чинник національної безпеки. *Українознавство*. 2005. № 3. С. 182–192.

Ожеван М. А. Маніпулятивні стратегії. *Підприємництво в Україні*. 2001. № 9. С. 26–27.

Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Київ : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2015. 498 с.

Рожкова І. Г. Інтерпретація сугестії як лінгвістичного феномена. *Актуальні проблеми науки та освіти*. Маріуполь : Маріупольський держ. ун-т. 2013. С. 138–140.

Саприкін О. Інформаційна експансія, інформаційна війна та інформаційна атака у засобах масової інформації. *Вісник Книжкової палати*. 2013. № 1. С. 40–43.

Цуканова О. В. Інформаційні війни: вплив на суспільство. Київ. 2014. С. 1–6. URL : https://www.sworld.com.ua/konfer34/800.pdf.

Van Dijk T. A. Discourse and Manipulation. *Discourse and Society*. 2006. Vol. 17. № 2. P. 359–383.

Rhodes S. C. Filter Bubbles, Echo Chambers, and Fake News: How Social Media Conditions Individuals to Be Less Critical of Political Misinformation. *Political Communication*. 2021. P. 1–22.

REFERENCES

Bondarenko, A. et al. (2018). We have bad news. *Texty.org.ua*, Nov 28, 2018. URL : https://texty.org.ua/d/2018/mnews/ (in Ukrainian).

Dmytruk, O. V. (2002). Manipulative techniques in modern mass media. *Movni i kontseptualni kartyny svitu*, 7, 143–150 (in Ukrainian).

Ilnytska, L. L. (2006). English suggestive discourse. Extended abstract of PhD thesis. Kharkiv, 2006, 20 p. (in Ukrainian).

Ilnytska, L. L. (2010). Peculiarities of the use of suggestive and manipulative technologies in modern English-language political discourse. *Linhvistyka XXI st.: novi doslidzhennia i perspektyvy*, pp. 115–125 (in Ukrainian).

Karpenko, V. (2005) Information space as a factor of national security. *Ukrainoznavstvo*, 3, 182–192 (in Ukrainian).

Ozhevan, M. A. (2001). Manipulative strategies. *Pidpryiemnytstvo v Ukraini*, 9, 26–27 (in Ukrainian).

Pocheptsov, H. (2015). *Modern information wars*. Kyiv : Vydavnychyi dim "Kyievo-Mohylianska akademiia", 498 p. (in Ukrainian).

Rozhkova, I. H. (2013). Interpretation of suggestion as a linguistic phenomenon. *Aktualni problemy nauky ta osvity*. Mariupol : Mariupolskyi derzh. un-t, pp. 138–140 (in Ukrainian).

Saprykin, O. (2013). Information expansion, information war and information attack in mass media. *Visnyk Knyzhkovoi palaty*, 1, 40–43 (in Ukrainian).

Tsukanova, O. V. (2014). *Information wars: Impact on society*. Kyiv, pp. 1–6. URL : https://www.sworld.com.ua/konfer34/800.pdf (in Ukrainian).

Van Dijk, T. A. (2006). Discourse and manipulation. *Discourse & Society*, *17*(3), 359–383. https://doi.org/10.1177/0957926506060250 (in English).

Rhodes, S. C. (2021). Filter bubbles, Echo Chambers, and fake news: How social media conditions individuals to be less critical of political misinformation. *Political Communication*, 39(1), 1–22. https://doi.org/10.1080/10584609.2021.1910887 (in English).

DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).135-148

Taras Holota, PhD student
ORCID ID: 0009-0009-4767-0937
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Manipulative messages in the headlines of media sources

In this article, the author analyzes headlines on digital platforms of media sources, paying special attention to the manipulative content of the delivered messages. The research is based on the material of three websites, the authors of which manipulate the emotions of the recipients while providing information – "Tarasova Pravda", "Naspravdi.Today", and "Politeka". The basic aspects of suggestive influence and manipulation of information during the speech act are defined and explained.

In today's rapidly evolving digital landscape, understanding the linguistic mechanisms of manipulation and suggestion in written texts is becoming increasingly crucial. This study not only sheds light on the deceptive methods employed in the headlines of Ukrainian-language online media resources but also highlights the importance of fostering media literacy among consumers. By enhancing awareness of manipulative tactics and promoting critical thinking skills, individuals will be better equipped to discern fact from fiction, ultimately contributing to a more well-informed society.

The advancement and proliferation of cutting-edge information and communication technologies have led to an escalation in dissemination of manipulative texts. It can be posited that suggestion operates as a crucial instrument of verbal manipulation in written materials. Consequently, our investigation primarily focuses on examining manipulative texts (specifically, headlines within the context of this article) concerning their suggestive component. The research vectors for this issue encompass the linguistic analysis of manipulative texts for categorization purposes, recognition of suggestion components, exploration of linguistic methods employed for disinformation, and countermeasures against verbal manipulation. The objective of this article is to scrutinize the headlines of news articles featured on Ukrainian-language online media resources (based on materials from three websites: "Tarasova Pravda", "Naspravdi.Today", and "Politeka"), as well as to detect, classify, and interpret linguistic techniques of manipulation and suggestion used in messages, excluding the proportion of manipulative content.

The conducted linguistic analysis based on the 100 headlines gives reason to claim that 66.67 % of the article headlines in the three news web portals we have investigated contain messages aimed at manipulating emotions – "Tarasova Pravda" (33.33 %), "Naspravdi.Today" (76.67 %), and "Politeka" (90 %).

***Keywords**: manipulative text, manipulative headline, manipulative message, manipulation of emotions, suggestion and its techniques, disinformation in the media.*

Стаття надійшла до редколегії 14.04.23
Рекомендована до друку 15.05.23

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

О Р Ф О Г Р А Ф І Я

УДК 811.161.2’35
DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).149-168

Юлія Браїлко, канд. філол. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0001-5203-7479
Полтавське відділення
ННЦ “Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса”, Полтава

ВЕЛИКА Й МАЛА ЛІТЕРИ ЯК ІДЕОЛОГЕМИ В УКРАЇНСЬКОМУ ДИСКУРСІ

Наведено результати дослідження експресивно-стилістичного навантаження графем в українському дискурсі від кінця XIX ст. дотепер. Визначено, що поряд із функцією розмежування онімів і апелятивів велика та мала літери виконують важливу ідеологічну функцію. Вона різновекторна й безпосередньо пов’язана з оцінкою референта відповідної лексичної одиниці. Позитивна чи негативна аксіологія цих графем детермінована екстралінгвальними чинниками, передусім політичною ситуацією й ідеологічними настановами суспільства. Процес уживання великої й малої літер як ідеологем має високу продуктивність на сучасному етапі розвитку української мови.

***Ключові слова**: графема, велика літера, мала літера, ідеологема, онім, апелятив, орфографія, дискурс.*

Графеми **велика / мала літери**, протиставлені “за написанням і функціонально” [Плющ], помітно розвивають свій експресивний потенціал у сучасному українському дискурсі, стаючи важливим засобом текстотворення. Водночас проблема виходу великої букви за рамки орфографічного показника власної назви (і початку речення), передавання цієї функції почасти малій літері через ідеологічні настанови мовця / мовців перебуває на маргінесі наукових спостережень, тоді як таке застосування цих графічних знаків було і є популярним у XX–XXI ст.

Досліджуючи використання в українській мові великої й малої літери для передавання на письмі власних назв, лінгвісти приділяли увагу передусім експресивно-стилістичним особливостям, семантичному навантаженню графем [Карпенко], [Загнітко : 1997], [Загнітко : 1999] й орфографічним аспектам [Федик], [Мурашко], [Чемеркін], [Чепурко], [Ципердюк], [Биковченко, Ярова] та ін. Загальновизнано, що "крім традиційних функцій, розвинулися нові функції великої літери: вона служить експресивно-стилістичним засобом, виділяючи в тексті слова зі смисловою домінантою" [Плющ].

Мета нашої розвідки – простежити становлення графем **велика / мала літери** як ідеологем і з'ясувати продуктивність цього процесу на сучасному етапі.

Не викликає сумніву той факт, що ідеологічна функція будь-яких мовних одиниць (від графем до синтаксичних конструкцій [Бучин : 16]) є наслідком дії екстралінгвальних чинників. Так, здавна в українській мові велика літера була знаком пошанування, що фіксують, наприклад, упорядковані С. Смаль-Стоцьким і Ф. Гартнером "Руска граматика" (1893), яка стала офіційним підручником для шкіл Галичини й Буковини, і "Руска правопись зі словарцем" (1904), яку на початку XX ст. визнали офіційним українським правописом в Австро-Угорщині. Наприклад, у "листах і в письмах до властий і урядів" (наприкінці тексту) відповідну орфографію мали "титули осіб, властий і урядів", а також "особові і присвоюючі заіменники" на зразок "*Високоповажаний Пане Директор! Високопреподобний Отче! Високе ц. к. Намісництво! Сьвітла ц. к. Радо Шкільна окружна***!** *Сердечно дякую Тобі, дорогий приятелю... Остаю з глубоким поважанєм Пана Старости покірний слуга…*" ("Руска граматика", цит. за [Історія українського правопису : 115–116]). Цю ж норму, не обмежену вже кінцем тексту, засвідчують "Правописні правила, прийняті Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові" (1922) [Історія українського правопису : 333], а згодом і правописні кодекси мовознавців у діаспорі, зокрема впорядковані Я. Рудницьким, Ю. Шевельовим (Шерехом), П. Ковалівим та ін. Однак пошанну стилістику великої літери ці вчені інтерпретували

дещо по-різному, пропонуючи вживати її на початку титулів "осіб, установ і організацій, до яких пишемо", прикметників і займенників, "що стосуються цих осіб або установ" [Шерех : 59], іменників і займенників, які позначають осіб, "що до них пишемо" [Рудницький : 25], "в звертаннях до осіб з титулами й без титулів: *Високоповажаний Пане Професоре, Пане Докторе, Дорогий Друже, Високопреосвященний Владико, Високопреподобний Отче, Всечесний Отче* та ін." [Ковалів : 41].

В академічних українських правописах параграф про велику літеру у власних назвах з'явився лише 1945 р. У редакціях 1921, 1928, 1933 рр. про такі норми не йшлося. Творці повоєнного "Українського правопису" поряд із традиційним виокремленням антропонімів, топонімів запровадили написання з великої літери всіх компонентів назв посади *Генералісимус Радянського Союзу*, звань *Герой Соціалістичної Праці, Маршал Радянського Союзу*, вищих радянських органів, організацій та ін. (крім слів-складників *партія* й узятих у лапки), на кшталт: *Всесоюзна Комуністична партія, Ленінська Комуністична Спілка Молоді України, Червона Армія, Державний Комітет Оборони, Сталінська Конституція* [Український правопис 1945 : 49–52]. "Високої" честі було вдостоєне навіть словосполучення *Сталінський стипендіат* [Український правопис 1945 : 53]. У цьому виданні правопису вперше названо й одне із завдань "вивищення" апелятивів – "підкреслення урочистості": "Назви народних комісарів, послів, президентів академій тощо в офіціальних документах та для підкреслення урочистості пишуться з великої літери" [Український правопис 1945 : 49].

Наступні видання офіційно ухвалених українських правописних кодексів, зокрема й чинного від 2019 р., продовжили традицію порушення принципу "велика буква – власна назва". Дослідники пояснюють уживання цієї графеми з іншими, ніж вирізнення онімів, завданнями, її вагомим стилістичним потенціалом, можливістю передати широку гаму "почуттів піднесеності, поваги, ввічливості" [Карпенко], тому усталеним стало написання з великої літери офіційних назв найвищих державних посад, посад керівників міжнародних організацій, церковних

посад; займенників *Ви, Ваш* у звертанні до конкретної особи в листах, офіційних документах тощо [Український правопис 2019 : 87–90]. Традиційним в усіх функційних стилях є таке ж написання звань *Герой України* (у назві відповідної відзнаки – ордена "*Золота Зірка*" з великої букви пишемо обидва слова), *Герой Небесної Сотні* та похідних від них кількакомпонентних онімів: *Затвердити Статут звання* ***Герой України*** (ЗР, Указ Президента України від 02.12.2002); *З рук Глави держави орден отримав полковник Роман Качур, якому присвоєно звання* ***Героя України*** (VI, 28.12.2022); *Назарій Войтович став наймолодшим* ***Героєм Небесної Сотні*** (СД, 19.02.2023); *Про заснування академічних стипендій імені* ***Героїв Небесної Сотні*** (ЗР, Постанова КМУ від 15.11.2017).

"Ще в більшій кількості випадків стилістично вмотивоване вживання великої букви є нерегулярним, залежачи від емоційної забарвленості, ступеня піднесеності тексту, залежачи від конкретної ситуації, – зазначав Ю. Карпенко. – Так, ми часто пишемо з великої букви слова *Батьківщина, Мир, Праця, Свобода, Рівність, Братерство, Щастя* (пор. випадки написання з великої літери слів *Людина, Честь* тощо). В іншому емоційному ключі, але з тих самих стилістичних міркувань з'являється велика буква в усіх словах назви установи, якщо цій установі адресується заява чи клопотання, у назвах державних посад і закладів, якщо ці посади й заклади іменуються в офіційних документах, особливо міжнародного значення" [Карпенко].

Практика втручання тоталітарної держави в суто лінгвістичні проблеми спричинила і зворотний процес: надання малій літері зниженого значення, проєктованого на референта написаної лексичної одиниці, зокрема сакрального оніма. Незважаючи на те, що саме релігійна література здебільшого сприяла розвитку і становленню української правописної системи, "<...> оскільки саме вона була тією ділянкою, на якій виникло слов'янське письмо і загалом розвинулася українська національна культура" [Федик : 287], мало місце значне ігнорування усталеної орфографічної практики. До утвердження радянської влади "Божі назви та назви празників" [Огієнко : 15] писали з великої літери,

а вже починаючи з 20-х рр. минулого століття спостерігаємо стійку тенденцію до орфографічного оформлення багатьох сакральних онімів як апелятивів попри відсутність відповідних норм, як-от: *Ви* ***бога*** *скинули і зрабували землю* <... > (ТП, 1924); <... > *миле й гарне обличчя, наче на тебе прекрасна* ***богоматір*** *дивиться* (ХМ, 1927); *Тільки по-своєму скажіть, не цитуйте* ***біблії****…* (БО, 1968). Тобто мала літера перетворилася на ідеологему, що репрезентувала панівну в СРСР політику войовничого атеїзму.

Офіційне "приниження" сакральних назв відбулося в "Українському правописі" 1960 р., у якому було сформульовано норму про написання назв релігійних свят і постів із малої літери: *різдво, покрова, великий піст, курбан-байрам,* щоправда, з винятками: "<…> але: *Петра і Павла, Маковія, Теплого Олекси, Івана Купала*" [Український правопис 1960 : 61]. Звичайно, це не могли не відобразити тогочасні українські тексти, видані в СРСР, наприклад: < ... > *з євангельських подій слід вибрати лиш ті, що відбиті в найбільших церковних святах Візантії, свят же таких дванадцять:* ***благовіщення, різдво, сретення, хрещення****, Преображення,* ***воскресіння*** *Лазаря,* ***вхід*** *в Єрусалим, розп'яття, сошестя в пекло,* ***вознесіння***, ***сошестя*** *святого духа,* ***успения*** (ЗП : 46); *Об* ***різдві*** *їх заручили* (ВМ).

Вочевидь, за аналогією до написання з малої літери багатьох "божественних", емоційно-позитивних із християнського погляду власних назв, змінилося й написання демононімів, хоча припускаємо, що це могло статися й через намагання не надавати особливої ваги референтам цих назв: < ... > *архангел Михаїл боровся з* ***дияволом*** <...> (ЗП : 540); *Хто висипав це зло на землю грішну / Під жовчний регіт* ***сатани*** *самого?* (РМ).

Невиправдане вживання малої літери мало на меті зниження статусу сакральних онімів, переведення їхніх референтів до категорії звичайних, загальних. Позбавлені графічного виокремлення, ці лексеми не втратили, звичайно, своєї пропріальної сутності, проте до поля зору вчених-ономастів материкової України зазвичай не потрапляли. Діаспорні видання зберегли традицію написання релігійних власних назв із великої літери,

що зафіксоване й у згаданих вище працях, які внормовували орфографію [Ковалів : 40; Шерех : 57 тощо].

Позитивні зміни в українському суспільстві, які відбувалися в другій половині 80-х рр., привели до поступових зрушень в орфографічній практиці. Зворотні тенденції в написанні великої букви в релігійних словах, що почалися в періодичних виданнях, почасти закріпив "Український правопис" 1990 р., який визначив правила вживання великої літери у написанні назв культових книг, теонімів (*Бог, Син Божий, Святий Дух*), агіонімів (*Богоматір*), релігійних свят і постів [Український правопис 1990 : 55–56]. Укладачі правописного кодексу української мови 2019 р. присвятили параграф "Назви, пов'язані з релігією" докладному описові графічного оформлення з великої літери сакральних слів, як-от онімів *Бог, Аллах, Господь, Спаситель, Всевишній, Творець*, займенників на їхнє позначення, похідних від них прикметників, назв осіб Святої Трійці, імен богів, засновників релігій, пророків, святих у християнстві тощо [Український правопис 2019 : 81–83].

Водночас зауважимо, що в текстах сакрального стилю української мови існує тенденція до надання очевидної переваги стилістичному значенню великої літери, унаслідок чого стирається не лише графічна, а й морфологічна межа між онімами й апелятивами, порушується основний принцип уживання великої літери. "Довільне використання цього графічного засобу в писемній сфері церковно-обрядового спілкування (пор. написання з великої літери в деяких богослужбових і літургічних текстах назв богослужбових предметів, частин храму, богослужінь, обрядів тощо) переобтяжує спеціальні тексти, породжує хаос у вживанні великої літери та нівелює її значення й функцію", – зауважує Н. Пуряєва в передмові до "Словника церковно-обрядової термінології [Пуряєва : 19].

Натомість у поетичних текстах письменників-модерністів і постмодерністів оніми часто не мають графічного вирізнення, що зумовлене художніми настановами: <…> *ще донині найпишніші книші / достигають там у черені печі / і ритуальні хлібці зі знаменням* ***христа*** <…> (КІ); <…> *а все життя йому здається /*

через дорогу в вічну шир, / яка уяві надається, / як нехрещеному – ***псалтир*** (СВ); <…> *ну що земля вона пласка по ній гуляє йосиф не той що* ***в назареті*** *жив а той що* ***у кремлі*** <…> (АЮ); ***у лондоні*** *крульова є /* ***в парижі*** *сиві шансоньє /* ***у львові*** *базьо пиво п'є* <…> (НВ); <…> *і все нам було на шару – /* ***фудзі монблан еверест***… (ІЮ). Відсутність у поетичному тексті великих літер разом із відсутністю розділових знаків робить його "графічно нейтральним", надає йому "форми внутрішнього монологу, потоку свідомості" [Корольова : 130].

Нового функційного навантаження мала літера набула в період сучасної російсько-української війни, засвідчивши вкрай негативне, презирливе ставлення українців до ворога. Загальновідомим фактом є те, що в дискурсі соцмереж і масмедіа масово застосовують ненормативне написання власних назв на позначення Російської Федерації та її очільника: *Коли* ***пуйло*** *у своєму зверненні говорить про заградотряди, він сам в це вірить, він так собі уявляє структуру нашої армії, бо в них, в армії* ***рф,*** *так і є* (Олександр Дедюхін, ФБ, 26.02.2022); *Розумієш, що в чемпіонаті світу з корупції* ***росія*** *отримала впевнену перемогу. І любов* ***путіна*** <…> *до палаців тут нам на користь* (ТК "Богданов", 27.02.2022); *Умом* ***росію*** *ні панять* (Олександр Михельсон, ФБ, 26.04.2022); *Зараз сумнівів не лишилося – це цілеспрямована політика проклятої Богом і людьми* ***москви*** (Тарас Чорновіл, ФБ, 30.03.2022); ***москва,*** *на вихід з Придністров'я! – Молдова* (ТК "ГОНЧАРЕНКО", 22.02.2023); ***Повномасштабне вторгнення росії до України з 24 лютого вже завдало та продовжує завдавати величезної шкоди людям та інфраструктурі населених пунктів, де тривають бойові дії*** (ОС, **27.03.2022**); <…> *"гучна" заява* ***путіна*** *пролунала на значно меньш гучному тлі, а саме:* ***рф*** *розконсервовує старе радянське "залізо" 40-х років – танки Т-54/Т-55* (**УІ, 30.03.2023**); *На Слобожанському напрямку противник* <…> *проводить вивчення імовірних шляхів висування, постачання озброєння та військової техніки і матеріальних засобів з території* ***російської федерації*** (ТК "ТСН новини", 30.05.2022).

У жаргонних хоронімах (*рашистан, балалайня, мордор* та ін.) та антропонімах (*хуйло, пуйло* та ін.) початкова мала літера посилює властиві їм конотації презирливості: *Хоча розуміємо, яка мразь прийшла сюди з* ***рашистану*** <…> (Тарас Чорновіл, ФБ, 30.03.2022); *США та й Великобританія ще більші кораблі, але вони свій розворот проти* ***раші*** *та на підтримку України почали ще влітку минулого року* (Taras Chornovil, ФБ, 02.05.2022); *Економіка* ***балалайні*** *має нефігові збитки* <…> (ТК "Вісник веселої русофобії", 16.05.2022); *Україна отримала статус кандидата у члени ЄС! Крок за кроком подалі від* ***мордора!*** (Semen Kabakaev, ФБ, 24.06.2022); <…> *головний гравець у цій грі – таки велике* ***хуйло*** *і країна* ***хуйляндія*** (УВ, 19.08.2022); *Мій Батько каже, що листопад цей* ***хуйло*** *не переживе…* (Вікторія Олексіївна, коментар до посту Vitalii Chepynoga, ФБ, 28.09.2022). Таке написання жаргонізмів на позначення РФ і її президента усталювалося в українському дискурсі ще до повномасштабного вторгнення: *З одного боку* ***путлєр*** *заявляє, що* ***ерефія*** *просто няша і пропускає всі кораблі України, включаючи військові, в Азовське море* (Куточок Зрадофіла, ФБ, 20.12.2018).

Свідоме обрання багатьма українцями ненормативного написання назв, пов'язаних з агресором, здобуло підтримку філологів. Зокрема, 02.03.2022 на своїй сторінці в інстаграмі відомий викладач і популяризатор української мови О. Авраменко виставив жартівливий тест, у якому пропагував написання хороніма *Росія* з малої букви: "Минулого року переїхав жити з Києва до Бучі. Я встиг полюбити це місто. Але мою любов зруйнувала **росія.** Памятайте про злочини "братського" народу… Орфографічну помилку допущено в написанні слова

А Києва
Б **росія**
В памятайте".

Таке неофіційне схвалення орфографічних змін, активний перепост цього допису в інших соціальних мережах, на популярному сайті "Всеосвіта", згадка про це в численних масмедіа фактично легалізували малу літеру в написанні російських власних назв і зробили це явище ще більш масовим. Процес графічного

зневаження таких онімів активно підтримали в соцмережах освітяни й інші фахівці-лінгвісти. Популярна в читачів фейсбуку редакторка О. Васильєва виставила такий пост: "З малої літери: росія москва кремль путін" (12.03.2022). Трохи пізніше з'явилася й пряма рекомендація О. Авраменка: "московія, росія, путін (нині – синоніми фашизму) свідомо пишу з малої літери. І всім раджу це робити" (Олександр Авраменко, ФБ, 22.03.2022). Відома мовознавиця Є. Карпіловська назвала таку графодеривацію закономірним експресивно-оцінним правописом [Лекція].

Увиразнює конотацію зневажливості насичення тексту топонімами / суверенонімами, лише один із яких (той, що маркує російський географічний чи політичний простір) написано з малої літери. На тлі нормативно оформлених онімів він сприймається як не вартий особливої уваги, а його референт – як менш значущий за інших. Рівень незначущості вищий, коли відбувається зіставлення "суверенонімів – суверенонім на позначення Росії", і нижчий, коли суверенонім на позначення Росії графічно контрастує з ойконімами та хоронімами, пор.: *В першу п'ятірку увійшли* ***США, Китай, Індія, Велика Британія*** *та* ***росія*** (ТК "Черная лампа", 25.04.2022); *Три країни:* ***Австрія, Словаччина*** *й* ***Угорщина*** *(!!!) відкликали своє вето щодо нафтового ембарго проти* ***московії*** *під прямим впливом* ***ФРН*** (Taras Chornovil, ФБ, 02.05.2022); *Насправді* ***росії*** *не потрібні ні* ***Севастополь,*** *ні* ***Крим,*** *ні* ***Донбас*** (Галина Ковика, ФБ, 27.04.2022).

Користувачі інтернету запропонували ще креативніший спосіб графічно позначати нікчемність Росії, загальноукраїнську зневагу до неї – застосовувати на початку відповідного оніма та похідних від нього підрядкову літеру **р**: *Га*$_{р}$*но ж придумали! Використовувати ось цю маленьку* $_{р}$*, щоб писати* $_{р}$***осія*** *ще з меншої літери…* (Віктор Громовий, ФБ, 20.04.2022); *З побажань наших читачів: "Ось вам маленька «*$_{р}$*» щоб писати* $_{р}$***осія*** *з іще меншої літери"* (**Генеральний штаб ЗСУ / General Staff of the Armed Forces of Ukraine**, ФБ, 22.04.2022); <…> $_{р}$***осіська*** *це мова нацменшин, тобто ти виходить* $_{р}$***узький*** <…> (H1men1ght, коментар у ТК "Вступ Інфо", 14.08.2022); *Сьогодні за парти не сядуть 380 дітей – їх вбила* $_{р}$***осія*** (Shevchuk, ФБ, 01.09.2022).

Нову орфографію онімів, що позначають Російську Федерацію, спостерігаємо не лише в розмовному й публіцистичному стилях, а й в офіційно-діловому та науковому: *Київський окружний адміністративний суд постановив поновити строк для подання позовної заяви у зв'язку з тим, що "під час проведення бойових дій військами **російської федерації** на території Броварського району внаслідок військової агресії **рф** проти України відбувся обстріл території складу харчової продукції контрагента позивача <…>"* (КН); *З моменту повномасштабного вторгнення **російської федерації** в Україну ухвалено 13 окремих законів, якими внесено понад 20 змін до КК України* (О. Авраменко, ТП, 13); *У зв'язку із збройною агресією **рф** подальші реформи призупинилися <…>* (І. Приймак, М. Прусак, ТП, 290).

Потужний конотативний потенціал малої літери як покажчика нового мовомислення українців та ідеологічного спротиву російській агресії спричинив іррадіальний вплив: поступово до переліку власних назв, оформлюваних із метою надання їхнім референтам негативної оцінки як апелятивів, додавалися такі:

1) оніми на позначення російських реалій, зокрема:

– об'єктів російського топосу: *На **керченському** мосту – затори* (група "Новини для патріотів", ФБ, 14.08.2022); *В **кремлі** паніка – дружині Залужного захотілося кедрових горішків* (група "ЗЕЛЕНА БУЧА", ФБ, 12.09.2022); *Вибухи було чутно **у ростові-на-дону, таганрозі, азові, новошахтинську, ейську, аксаї, новочеркаську***; *<…> пральній машинці в коридорі чомусь пощастило врятуватися від відправки поштою кудись **в рязань*** (ТК "ГОНЧАРЕНКО", 12.09.2022); *Харків'яни, тримайтеся! Нам ще всім дивитися, як палає **кремль*** (ТК "ГОНЧАРЕНКО", 27.09.2022); *<…> **москва** стане провінцією Уханя* (ТК "Реальная Война / Украина Новости", 23.03.2023);

– російської влади: *Редакція "Дождя" виїхала з росії та "глибоко засуджує" політику **кремля** з-за кордону* (ТК "Євген Карась +", 19.02.2023); *А рупори **кремля** не знають, як нахвалювати Азію, щоб продати росіянам поразку як перемогу* (ТК "ГОНЧАРЕНКО", 04.04.2023);

– військової техніки: *У кремлі востаннє така паніка була, коли крейсер "**москва**" пішов на дно* (ТК "ГОНЧАРЕНКО", 27.02.2023);

– об'єктів культурного простору як носіїв ідеї "русского мира": *І звичайно ж, становлення цієї диявольської системи неможливе там, де немає її "язика", вулиць **жукова**, пам'ятників **пушкіну**...* (Сергій Бригар, ФБ, 07.05.2022); ***катька*** (пам'ятник Катерині ІІ в Одесі. – Ю. Б.) *як справжня росіянка вже в пакеті, чекаємо на утилізацію* (aNastasia, твіттер, 9.12.2022);

– пропагандистів "русского мира", інших діячів РФ, зокрема й тих, хто зрадив Україну: *Чому **кадиров** відмовився від путіна, як путін вбиває своїх генералів та про що Україна домовилась з Байденом* (ТК "ГОНЧАРЕНКО", 03.06.2022); *Схоже в рф тепер є офіційна філософія – путін заявив, що російський філософ має бути під санкціями за свою філософію. Інакше він або не філософ, або не російський. Цьому критерію відповідає лише **олександр дугін*** (Олексій Васильєв, ФБ, 20.07.2022); ***стрємоусов*** *тепер не **спермоусов**, а **смертоусов*** (ТК "ГОНЧАРЕНКО", 09.11.2022); *І тепер **рогозін** зовсім не зможе сидіти. До речі, з ним був також і дурний депутат держуми **олексій журавльов,** який дуже полюбляє ходити до **скабєєвої** на ефіри* (ТК "ГОНЧАРЕНКО", 20.12.2022);

– квазідержавних утворень, появу яких підтримала / підтримує РФ: *Там ще **новоросія** претендує на ці землі, не забувайте* (Олександр Прокопович, коментар у групі "Баба і кіт", ФБ, 29.04.2022); *Воно навіть не знає як географічно виглядає **лднр*** (Роман Остащук, коментар у групі "Баба і кіт", ФБ, 29.04.2022).

2) оніми на позначення союзника РФ Білорусі: ***білорусь*** *продовжує надавати свою територію для завдання авіаударів по України <...>* (ТК "Ми готові. Полтава", 19.04.2022); *Визначені підрозділи збройних сил республіки **білорусь** продовжують прикриття кордону у Брестській та Гомельській областях* (ТК "ГОНЧАРЕНКО", 01.05.2022); *У збройних силах республіки **білорусь** до 4 червня цього року тривають заходи з перевірки бойової готовності* (ТК "ТСН новини", 30.05.2022); *Пропаганда **бульбашії** бі лайк* (ТК "Реальная Война | Украина Новости", 03.10.2022).

Мовці не завжди графічно урівнюють назви двох сусідів-ворогів України, пор.: *Євросоюз має намір узгодити сьомий пакет санкцій проти* ***росії*** *та* ***білорусі*** *до кінця липня* (ТК "Sharp's", 04.07.2022); *На похорон королеви Єлизавети II не запросили делегації з* ***рф, Білорусі*** *та М'янми* (Тарас Чорновіл, ФБ, 15.09.2022).

3) назви топосу іншої держави-терориста – Ірану: *Повітряна тривога, перейди до таганрога, до москви та курська, самари та іркутська, смоленська та тамбова, ульяновська та пскова. І в курган, і в магадан, і* ***в*** *далекий* ***тегеран*** (ТК "Babchenko", 27.10.2022);

4) антропоніми-імена диктаторів: *30 квітня 1945 року в бункері між вулицями Вільгельмштрассе і Фоссштрассе, Берлін, наклав на себе руки вождь нацистської німеччини* ***адольф гітлер.*** *<…> Сьогодні в розпалюванні великих європейських війн із* ***гітлером*** *змагається російський лідер владімір путін <…>* (МО, 29.04.2022).

Експресивність малої літери й передавана за допомогою неї прагматика зневажливості посилюються за допомогою своєрідної ампліфікації: нагромаджувані оніми й апелятиви, з одного боку, однотипні за орфографією, а з іншого, – різнотипні за своїми референтами (це держави, квазідержавні утворення, державні установи, представники збройних формувань). Такі зразки подибуємо в постфольклорних народних молитвах: *Призиваю Суди Божі на тебе і всіх ворогів України внутрішніх і зовнішніх, москальське керівництво* ***рф,*** *московитів та їх союзничків,* ***кгб, фсб,*** *всіх найманців, керівників московитів,* ***білорусі, придністров'я,*** *кадирівців, вагнерівців, влади* ***ірану, китаю, ватикану*** *<…>* (Гілочка дубочка, коментар у ТК "ГОНЧАРЕНКО", 17.01.2023); *Призиваю Суди Божі на всіх ворогів наших внутрішніх і зовнішніх, москальське керівництво* ***рф, лнр, днр, білорусі, придністров'я,*** *кадирівців, всіх найманців, орду в Україні!* (з особистого листування у вайбері, 08.10.2022).

Як уже згадано вище, у модерній і постмодерній поезії мала літера є одним із засобів створення ефекту потоку свідомості, однак сучасні українські митці застосовують цю графему також

із виразним ідеологічним значенням: *Хто ти, **росіє**, мачуха чи мати, / Що породила стільки люті й зла?* (Л. Юсковець-Сєрікова, ПРВ, **02.03.2022**); *Професура **з пітера** та **із москви** писала до нас возваніє <…> А **ванюшкі** із **пскова** і **костроми** йшли не просто стрілять нас і жахать* (Taras Kompanichenko, ФБ, 10.08.2022); *"Вже пора тобі сконати", – / В **кремль** листа до нього шлють* (О. Пустовгар, ПРВ); *Накрила тілом родюча мати, / Рулетку крутить **росія**-сука* (Ю. Лях, ПРВ); *Через **росію** я змушений / подумки перераховувати речі / які завтра братиму з собою – / лише речі першої необхідності* <…> (Ігор Мітров, ФБ, 08.02.2023).

Зауважимо, що вказані вище тенденції спостережено й у російськомовному дискурсі українського сегменту інтернету, як-от: *В Организацию Договора коллективной безопасности входят **беларусь,** Армения, Казахстан, Кыргызстан, **россия** и Таджикистан* (ТК "Реальная Война | Украина Новости", 27.04.2022); *Татьяна, представьте, каково мне. Я родилась **на урале**, жила **в ростовской области** и **белорашке**. В Киеве живу с 1986 года. Обе страны бомбят меня. Все названия с маленькой буквы-принципиально* (Наталья Кубышкина, коментар до посту Татьяна Мэй, ФБ, 11.10.2022); *Бонем-Картер работал на **рossийского** бизнесмена около 20 лет. <…> У Дерипаски также есть три дома в США, однако их стало сложно содержать после попадания **рossиянина** в 2018 году под американские ограничения* (ТК "Дмитро Чекалкин", 13.10.2022). Вочевидь, зважив на ідеологічне навантаження малої літери навіть офіційний сайт Президента Франції: в одній із публікацій саме так передано посаду очільника РФ за збереження традиційного графічного оформлення назв інших посад: *Le **Président de la République** a réaffirmé auprès du **Président ZELENSKY** sa volonté d'œuvrer activement lors de son second mandat à rétablir la souveraineté et l'intégrité territoriale de l'Ukraine, en maintenant toujours une étroite coordination avec ses partenaires européens et alliés. <…> Nations unies et du **Premier ministre bulgare.** Il a dit sa préoccupation particulière pour la situation insupportable à*

Marioupol, malgré ses appels répétés adressés au ***président russe*** *de respecter le droit international humanitaire* (FR, 30.04.2022).

На противагу написанню з малої літери власних назв, які так чи так стосуються агресора, українці почали вживати велику букву в слові *Перемога*, яким позначають остаточну поразку РФ і настання миру у своїй державі. Мета такого графічного оформлення – не лише надання цій лексемі максимально позитивних конотацій, а її онімізація, тобто утворення нового хрононіма, а отже – виокремлення референта та підсилення його значущості: *З самого першого дня війни пишу* ***Перемога*** *лише з великої літери* (Evgenia Херсон, коментар до посту Катерина Соляник, ФБ, 01.05.2022); *Вип'єм на дорогу за нашу* ***Перемогу!*** (*з особистого листування у вайбері, 14.10.2022*); *Ще Пухнастий в своїй лапці, / Принесе здоров'я в шапці. / Приведе нам* ***Перемогу****, / Й мир настане, Слава Богу!* (з особистого листування в телеграмі, 31.12.2022); *Мирного початку місяця! Нехай нині мрії почнуть збуватися і* ***Перемогою*** *над ворогом звершатися* (з особистого листування в телеграмі, 1.03.2023).

Якщо питання щодо започаткування нової норми написання з малої літери слів на кшталт *росія*, *путін*, *кремль*, *москва* [Биковченко, Ярова : 114–115] є доволі дискусійним, то не викликає сумнівів поява в цього графічного знака нових конотем, які відображають сучасне мовомислення українців і загалом ставлення до російського агресора та його союзників.

Підсумовуючи, зазначимо, що прагматика великої й малої літер суттєво пов'язана з ідеологічною функцією. Український правопис уже понад століття декларує відхід від принципу "велика літера – власна назва", надаючи цим графемам експресивно-оцінного значення. Позитивна й негативна аксіологія цих графем детермінована екстралінгвальними чинниками, передусім політичною ситуацією й ідеологічними настановами суспільства. Як засвідчує наше дослідження, процес уживання великої й малої літер як ідеологем має високу продуктивність на сучасному етапі розвитку української мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ФБ – фейсбук; ТК – телеграм-канал.

ДЖЕРЕЛА

АЮ – Андрухович Ю. Листи в Україну : вибрані вірші. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2016. 2-ге вид. С. 120.

БО – Бердник О. Чаша Амріти. Київ : Рад. письменник, 1968. С. 175.

ВМ – Вовчок М. Твори : у 7 т. Київ : Наук. думка, 1964. Т. 1. С. 135.

ЗП – Загребельний П. Диво : роман. Київ : Рад. письменник, 1968. 702 с.

ЗР – URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws.

ІЮ – Іздрик Ю. Після прози. Чернівці : Меридіан Черновіц, 2018. С. 133.

КІ – Калинець І. М. Слово Триваюче : поезії. Харків : Фоліо, 1997. С. 247.

КН – Куніцин Н. Поновлення процесуальних строків у період дії воєнного стану. 07.04.2023. URL : https://pravo.ua/ponovlennia-protsesualnykh-strokiv-v-period-dii-voiennoho-stanu/.

МО – Михельсон О. Путін вже – як Гітлер у свої останні дні. Цитатник. *ЦЕНЗОР.НЕТ.* 29.04.22. URL : https://censor.net/ru/b3337632.

НВ – Неборак В. Літаюча голова. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. С. 178.

ОС – Омельчук О., Садогурська С. Природа та війна: як військове вторгнення Росії впливає на довкілля України. *Дзеркало тижня*. 27.03.2022. URL : https://zn.ua/ukr/ECOLOGY/priroda-stohne-vid-vijni.html.

ПРВ – Вірші про російське вторгнення в Україну 2022 року. URL : http://surl.li/bwurj.

РМ – Руденко М. Д. Всесвіт у тобі : поезії. Київ : Радянський письменник, 1968. С. 94.

СВ – Стус В. Твори : у 4 т. 6 кн. Львів : Просвіта, 1999. Т. 3. Кн. 2: Палімпсести. С. 134.

СД – URL : https://svidomi.in.ua/.

ТП – Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах : *матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (21 жовтня 2022 року) / упоряд. Л. В. Павлик, У. О. Цмоць. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 404 с.

ТП – Тичина П. Вітер з України. Харків : Червоний шлях, 1924. С. 48.

УВ – Україна. Війна 2022 року : дайджест. Зб. 2. Статті та новини № 301–500. Київ, 2022. URL : http://surl.li/gpfen.

УІ – URL : https://www.ukrinform.ua/.

ХМ – Хвильовий М. Вальдшнепи. *ВАПЛІТЕ*. 1927. № 5. С. 26.

FR – Entretien téléphonique avec le Président de l'Ukraine Volodymyr Zelensky. Publié le 30 avril 2022. URL : https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2022/04/30/entretien-telephonique-avec-le-president-de-lukraine-volodymyr-zelensky (дата звернення: 06.03.2023).

ЛІТЕРАТУРА

Биковченко Ю., Ярова А. Варіативність правописної норми: оніми *росія, путін*. *Сучасний масовокомунікаційний простір: історія, реалії, перспективи*: Матеріали наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих науковців (Суми, 26–27 травня 2022 року) / уклад. : І. Р. Жиленко, В. О. Садівничий. Суми : Сумський державний університет, 2022. С. 111–115.

Бучин О. Ідеологеми та міфологеми. *Вісник Львівського університету.* Серія "Філософсько-політологічні студії". 2018. № 21. С. 14–20.

Загнітко А. П. Семантика великої літери. *Лінгвістичні студії*. 1999. Вип. 1. С. 150–153.

Загнітко А. П. Семантична енергетика великої літери (на матеріалі поетичної естетики І. Драча). *Функціонально-комунікативні вияви граматичних одиниць*. Київ, 1997. С. 159–166.

Історія українського правопису XVI–XX століття : хрестоматія / упор. В. В. Німчук та Н. В. Пуряєва. Київ : Наукова думка, 2004. 582 с.

Карпенко Ю. О. Велика літера і власні назви. *Українська мова і література в школі*. 1969. № 11. С. 22–28. URL: http://karpenko.in.ua/?attachment_id=1838 (дата звернення: 16.03.2023).

Ковалів П. К. Український правопис = Ukrainian Orthography. 2-ге вид. Нью-Йорк: [б.в.], 1977. 96 с.

Корольова В. В. Сучасна поетична графіка. *Дослідження з лексикології і граматики української мови*. 2013. Вип. 13. С. 129–136.

Лекція проф. Є. Карпіловської "Українська мова у вирі суспільних подій кін. XX – поч. XXI ст.". 18.05.2022. URL : https://www.youtube.com/watch?v=686bziSGHmc (дата звернення: 29.03.2023).

Мурашко В. І. Український правопис (прагматичний аспект). *Наукові записки НаУКМА.* Т. 18: Філологічні науки. Київ : ВД "Києво-Могилянська академія", 2000. С. 4–6.

Огієнко І. Українська граматика : підручник. Ч. 1 : Основи вкраїнського правопису. Відень : Видавниче Товариство "Вернигора", 1921. 49 с.

Плющ М. Я. Велика літера. *Українська мова : енциклопедія* / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. Київ : Українська енциклопедія, 2004. 2-ге вид., доп. С. 65.

Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів : Свічадо, 2001. 160 с.

Рудницький Я. Український правопис. Вінніпег : Комітет Українців Канади, 1949. 2-ге вид. 64 с.

Український правопис / Нар. комісаріат освіти УРСР ; ред. І. Кириченко. Київ : Українське державне видавництво, 1945. 178 с.

Український правопис. Київ : Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. 2-ге вид., випр. й доп. 272 с.

Український правопис. Київ : Наук. думка, 1990. 240 с.

Український правопис. Київ : Наук. думка, 2019. 392 с.

Федик О. Духовні номінації та їх правопис. *Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій : матеріали Всеукраїнської наукової конференції* (Львів, 13–15 травня 1998 р.). Львів, 1998. С. 287–292.

Ципердюк О. Д. Кодифікація релігійної лексики в новій редакції "Українського правопису" (2019). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Сер.: Філологія. 2021. № 52. Т. 2. С. 15–19.

Чемеркін С. Інтернет, велика літера, etc. *Культура слова*. 2011. № 75. С. 123–128.

Чепурко К. О. Порушення правил уживання великої / малої літер у сучасних українських друкованих ЗМІ. *Культура народов Причерноморья*. 2013. № 258. С. 184–187.

Шерех Ю. Головні правила українського правопису. Балтимор : Прометей, 1946. 62 с.

REFERENCES

Bykovchenko, Yu. & Yarova, A. (2022). Variatyvnist pravopysnoi normy: onimy *rosiia, putin*. *Cuchasnyi masovokomunikatsiinyi prostir: istoriia, realii, perspektyvy: Proceedings of the scientific-practical conference.., May 26–27, 2022* (pp.11–115), Sumy (in Ukrainian).

Buchyn, O. (2018). Ideolohemy ta mifolohemy. *Visnyk Lvivskoho universytetu.* Ser. "Filosofsko-politolohichni studii", 21, 14–20 (in Ukrainian).

Zahnitko, A. P. (1999). Semantyka velykoi litery. *Linguistic studios*, 1, 150–153 (in Ukrainian).

Zahnitko, A. P. (1997). Semantychna enerhetyka velykoi litery (na materiali poetychnoi estetyky I. Dracha). *Funktsionalno-komunikatyvni vyiavy hramatychnykh odynyts*. Kyiv, pp. 159–166 (in Ukrainian).

Nimchuk, V. V. & Puriaieva, N. V. (eds.) (2004). Istoriia ukrainskoho pravopysu XVI–XX stolittia. Kyiv : Naukova dumka (in Ukrainian).

Karpenko, Yu. O. (1969). Velyka litera i vlasni nazvy. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*, 11, 22–28. URL : http://karpenko.in.ua/?attachment_id=1838 (date of access: 16.03.2023) (in Ukrainian).

Kovaliv, P. K. (1977). Ukrainskyi pravopys = Ukrainian Orthography. New-York (in Ukrainian).

Korolova, V. V. (2013). Suchasna poetychna hrafika. *Doslidzhennia z leksykolohii i hramatyky ukrainskoi movy*, 13, 129–136 (in Ukrainian).

Lektsiia prof. Ye. Karpilovskoi "Ukrainska mova u vyri suspilnykh podii kin. XX – poch. XXI st.". 18.05.2022. URL : https://www.youtube.com/watch?v=686bziSGHmc (date of access: 29.03.2023) (in Ukrainian).

Murashko, V. I. (2000). Ukrainskyi pravopys (prahmatychnyi aspekt). *Naukovi zapysky NaUKMA*, 18. Filolohichni nauky, 4–6 (in Ukrainian).

Ohiienko, I. (1921). Ukrainska hramatyka. Pt. 1. Osnovy vkrainskoho pravopysu. Viden : Vydavnyche Tovarystvo "Vernyhora" (in Ukrainian).

Pliushch, M. Ya. (2004). Velyka litera. *Ukrainska mova : enktsyklopediia*, V. M. Rusanivskyi, O. O. Taranenko, M. P. Ziabliuk (eds.). Kyiv, p. 65 (in Ukrainian).

Puriaieva, N. (2001). Slovnyk tserkovno-obriadovoi terminolohii. Lviv : Svichado (in Ukrainian).

Rudnytskyi, Ya. (1949). Ukrainskyi pravopys. Vinnipeh : Komitet Ukraintsiv Kanady (in Ukrainian).

Kyrychenko, I. (ed.). (1945). Ukrainskyi pravopys. Kyiv : Ukrainske derzhavne vydavnytstvo (in Ukrainian).

Ukrainskyi pravopys (1960). Kyiv : Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainskoi RSR (in Ukrainian).

Ukrainskyi pravopys (1990). Kyiv : Naukova dumka (in Ukrainian).

Ukrainskyi pravopys (2019). Kyiv : Naukova dumka (in Ukrainian).

Fedyk, O. (1998). Dukhovni nominatsii ta yikh pravopys. *Suchasna ukrainska bohoslovska terminolohiia: vid istorychnykh tradytsii do novykh*

kontseptsii : Proceedings of the Ukrainian scientific conference, May 13–15, 1998 (pp. 287–292), Lviv (in Ukrainian).

Tsyperdiuk, O. D. (2021). Kodyfikatsiia relihiinoi leksyky v novii redaktsii "Ukrainskoho pravopysu" (2019). *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu,* Ser.: Filolohiia, 52, 2, 15–19 (in Ukrainian).

Chemerkin, S. (2011). Internet, velyka litera, etc. *Kultura slova*, 75, 123–128 (in Ukrainian).

Chepurko, K. O. (2013). Porushennia pravyl uzhyvannia velykoi / maloi liter u suchasnykh ukrainskykh drukovanykh ZMI. *Kultura narodov Prychernomoria*, 258, 184–187 (in Ukrainian).

Sherekh, Yu. (1946). Holovni pravyla ukrainskoho pravopysu. Baltymor : Prometei (in Ukrainian).

DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).149-168

Yuliia Brailko, PhD, Associate Prof.
ORCID ID: 0000-0001-5203-7479
National Scientific Center "Hon. prof. M. S. Bokarius Forensic Science Institute", Poltava

Capital and lowercase letters as ideologemes in Ukrainian discourse

The article presents the results of research on the expressive and stylistic load of graphemes in Ukrainian discourse from the end of the 19th century till today.

Capital and lowercase letters are noticeably developing their expressive potential in modern Ukrainian discourse, becoming a significant means of text creation. At the same time, the issue of a capital letter going beyond the orthographic index of its own name (and the beginning of a sentence), transferring this function partly to a lowercase letter due to the ideological instructions of the speaker / speakers is on the fringes of scientific observations, while such use of these graphic signs was and is popular in the 20th–21st centuries.

The purpose of our investigation is to trace the formation of the grapheme capital/lowercase letters as an ideologeme and to find out the productivity of this process at the current stage.

During the research, it has been determined that capital and lowercase letters perform a crucial ideological function along with distinguishing names and appellatives. In general, Ukrainian spelling codes have been

declaring a departure from the principle of "a capital letter is a proper name" for more than a century, giving these graphemes an expressive and evaluative meaning. The article traces the acquisition of a capital letter with the stylistic meaning of respectability, positive and evaluative connotations, and the reflection of this process in the spelling codes of the Ukrainian language. It has been also found that because of the intervention of the Soviet authorities in purely linguistic issues, expressions of contempt, insignificance, and pejorativeness, in general, were fixed in lowercase letters.

The axiology of these graphemes is determined by extralinguistic factors, primarily the political situation and ideological guidelines of society, and is directly related to the evaluation of the referent of the corresponding lexical unit. The process of using capital / lowercase grapheme as an ideologeme is highly productive at the current stage of the development of the Ukrainian language. The powerful connotative potential of the lowercase letter became an indicator of the new linguistic thinking of Ukrainians and ideological resistance to Russian aggression.

Despite the mass of "derogatory" spelling of proper names, one way or another connected with the Russian Federation, the issue of introducing a new spelling norm seems to be quite debatable.

***Keywords**: grapheme, capital letter, lowercase letter, ideologeme, onym, appellative, orthography, discourse.*

Стаття надійшла до редколегії 13.04.23
Рекомендована до друку 17.05.23

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

ІСТОРІЯ МОВИ

УДК 811.161.2-26’27’04’06:003.349“13/19”
DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).169-185

Лідія Гнатюк, д-р філол. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0002-8318-3900
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

НЕ ВІДРІКАЙМОСЯ СВОГО: ЛІНГВІСТИЧНІ ЕТЮДИ З ІСТОРІЇ СЛОВОВЖИВАННЯ

З’ясовано, що архаїчні лексеми ***время***, ***год***, ***нельзя*** *та* ***попередній****, які мовна свідомість сучасної українськомовної людини сприймає як неукраїнські, є слідами нашої минулої літературно-писемної й усно-розмовної традиції, а не елементами російської мови. Ці слова активно функціонували в українській мові XIV – першої третини XX ст. і нині побутують у різних українських говірках, зокрема бойківських, буковинських, гуцульських, середньонаддніпрянських, східнослобожанських. Історію вживання названих архаїзмів простежено на матеріалі лексикографічних праць XIX–XXI ст., зокрема історичних і діалектних словників, текстів XVII–XIX ст. і збірок паремій XIX ст.*

Ключові слова*: історія української мови, стара українська літературна мова, нова українська літературна мова, архаїчні лексеми, українські говірки, історія слововживання.*

Складна історична доля української мови позначилася передусім на її лексиці, яка впродовж двох останніх століть зазнала помітних змін. У новій українській літературній мові, яка постала на народній основі завдяки творчості Івана Котляревського і Тараса Шевченка, багато слів, успадкованих зі старої української літературної мови, були витіснені синонімами з народнорозмовного мовлення. Через це сучасна українськомовна людина може сприймати книжні архаїчні лексеми не як українські, хоча насправді вони активно функціонували в староукраїнський період, їх продовжували вживати в XIX – першій третині XX ст., вони й нині побутують в українських говірках. Це – сліди минулої літературно-писемної традиції, свідчення нашої мовно-історичної

пам'яті, а не елементи російської мови чи суржику. Нерозуміння природи таких лексичних одиниць може спотворювати уявлення українців про свою національну ідентичність.

У попередніх публікаціях ми показали "українськість" лексем *воздух, жизнь, звѣзда, если, побѣда*, дослідивши їх функціонування впродовж століть і в старій літературній мові, і в новій, а також в українських діалектах [Гнатюк 2016; Гнатюк 2022]. У пропонованій статті спробуємо простежити історичний шлях й інших слів, які переважна більшість наших сучасників вважатиме неукраїнськими, на різних етапах розвитку української мови.

Время

Цю лексему праслов'янського походження засвідчено вже в старослов'янській мові як багатозначну: *врѣмѧ* 1. 'час, період'; 2. 'сприятливий час, зручний момент' (СС, 125). Слово функціонувало в староукраїнській мові XIV–XV ст. (ССУМ–1, 200) поряд із повноголосним відповідником *вєрємѧ* (ССУМ–1, 164), в українській мові XVI – першої половини XVII ст. у неповноголосних варіантах *время, времіє, времня, времѧ, врѣмѧ* із семантикою 1. 'час (одна із форм існування матерії)'; 2. 'тривалість існування предметів і явищ'; 3. 'проміжок у послідовній зміні годин, днів, років, протягом яких що-небудь відбувалося'; 4. 'рік' (СлУМ–5, 15–16) поряд із повноголосною формою *вєрємѧ* (СлУМ–3, 229). В інтермедіях XVII–XVIII ст. персонажі уживали й повноголосні, і неповноголосні форми: "Батко. Не буйсь, синок, не тее *веремя* тепера" (УІ, 130); "Мы-то люде пахарни, усе *время* знаем, / Коли яке насѣння в пол засѣваем" (УІ, 164).

Время – органічний складник мовної картини світу Г. Сковороди: "Не пойду в город богатый. Я буду на полях жить. / Буду вѣк мой коротати, гдѣ тихо *время* бѣжит" (С., 62); "А как пришло *Время*[1] востанія от сна, подвигнулся Лев" (С., 170); "<…> у древ-

[1] Важливі для його концептуальної і відповідно – мовної картини світу слова мислитель часто писав із великої літери, що відображено в цитованому найновішому виданні творів Г. Сковороди, здійсненому проф. Л. В. Ушкаловим за рукописами філософа: Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / за ред. проф. Л. Ушкалова. Харків : Майдан, 2010.

них Бог назывался УМ ВСЕМЇРНЫЙ. Ему ж у них были разныя имена. Напримѣр: Натура, Бытїє вещей, Вѣчность, *Время,* Судьба, Необходимость, Фортуна и прочая…" (С., 214); "Подвижный Сабашик пролѣтал не малое *время*" (С., 924) та ін.

"Енеїда" І. Котляревського є свідченням того, що *врем'я* у XVIII ст. було поширеним у народному мовленні: "В се *врем'я* в рай боги зібрались / К Зевесу в гості на обід…" (К., 31); "Еней не марно тратив *врем'я,* / По-молодецьку закурив <…>" (К., 90); "Троянство, знаєш, все голодне / Сипнуло ристю на той клик; / Як галич в *врем'я* непогодне, / Всі підняли великий крик" (К., 90); "В сіє-то нещасливе *врем'я* <…> " (К., 106); "Яка ж одвага в смутне *врем'я*! / Так не пропало наше плем'я?" – / Троянці всі тут заревли <…>" (К., 140) та ін. Усього лексему *врем'я* в "Енеїді" вжито 10 разів (ЛЕК, 32), водночас синонім *час* використано частіше – 22 рази (ЛЕК, 195).

Лексема *время* була рідною і для мовців у XIX ст. У своїй праці "Грамматика малороссійскаго наръчія" (1818) О. Павловський, пояснюючи вимову звуків, позначуваних літерою **я**, зауважував: "Я въ срединѣ и на концѣ рѣченїй произносится большею частїю такъ, какъ бы оное состояло изъ двухъ буквъ ЬЯ, напр. *мьяс́о, мьякќый, вре́мья, ти́мья*" (П., 2–3). Отже, мовознавець задокументував вимову [вре́мйа]. У словнику П. Білецького-Носенка – диференційному тлумачному словнику української мови першої половини XIX ст., який містив лексику, що, на думку автора, відрізнялася від російської, у реєстровій частині наведено *уре́мья* із поясненням "время" (Б.-Н., 366), що підтверджує "українськість" наведеної одиниці для тогочасних мовців.

Время, урем'я і похідні – органічний компонент мовної картини світу поетів-романтиків 20–40-х рр. XIX ст., зокрема Л. Боровиковського: "Під турка, мій коню, – і *время* не гай, / – Неси, де глибокий розлився Дунай" (УПР, 86); О. Корсуна: "<…> Петру б *урем'я* пить дульовку / Та й закусить <…>" (УПР, 512); В. Забіли: "Усе одно як одірвать / Од милого милу, / Піде вже той нещасливий / *доврем'я* в могилу" (УПР, 369) та ін.

Г. Квітка-Основ'яненко уживав *урем'я, врем'я* (Кв.–3, 491), проте лексема *час* у його текстах уже істотно переважала

(Кв.–3, 592–593). Процес взаємодії цих слів у мовній свідомості попередників Шевченка був складним, як і процес формування нової української літературної мови на народній основі.

Лексема *время* у Т. Шевченка засвідчує його органічний зв'язок зі староукраїнською книжною традицією: "Свою Україну любіть, / Любіть її... Во *время* люте, / В остатню тяжкую минуту / За неї Господа моліть" (Ш.–1, 20, "Чи ми ще зійдемося знову?"); "Во Іудеї во дні они, / *Во время* Ірода-царя…" (Ш.–2, 309, "Во Іудеї во дні они"). Уживає поет і сталий зворот во *время оно*, який через церковнослов'янську мову прийшов зі старослов'янської: "Полян, дулібів і древлян / Гаврилич гнув во *время оно*" (Ш.–2, 258–359, "Юродивий"); "Колись-то ще, во *время оно*, / Помпілій Нума, римський цар" (Ш–2, 340, "Колись-то ще, во время оно...").

У реєстровій частині "Малорусько-німецького словаря" Є. Желехівського і С. Недільського *времнє, время* перекладено як "rechte, passende Zeit" (Ж.–1, 125). У російсько-українському словнику М. Уманця та А. Спілки (Львів, 1893–1898) відповідниками до російського *время* виступають *час, година, пора, доба, врем'я, урем'я* (УС–1, 104). Синонімічний ряд у перекладній частині цієї лексикографічної праці ілюструє тривалий процес витіснення старих книжних лексем синонімами, поширеними в народному мовленні. У "Словарі української мови" за редакцією Б. Грінченка подано *врем'я* (Гр.–1, 258), *уремня, урем'я = час* (Гр.–4, 350).

У "Галицько-руських народних приповідках", зібраних, упорядкованих і прокоментованих І. Франком, натрапляємо на паремії, які містять *время*: "*Время* ослячим ступом іде, і ніхто го не дожене" (вказівка упорядника: "Приказка мб. книжного походження, пор. Горацієве: Fugit, ach fugit irreparable tempus") (ГРНП–1, 399); "*Время* придеть, слези утреть" (коментар письменника: "Час осушує сльози") (ГРНП–2, 788). Проте частіше в паремія цієї збірки зафіксовано повноголосну форму в народно-розмовних фонетичних варіантах *веремя*, *верем'ї, веремнє*: "Коли то вже тото *веремя* буде!" (коментар І. Франка: "Говорять люди, тужачи за погодою") (ГРНП–3, 519); "По слоті *веремя*" (пояснення укладача: "Образово: по біді наступає добро")

(ГРНП–1, 214); “*Веремји*, аж сі серце радує” (примітка письменника: “Говорять про гарну погоду”); “Чиє *веремнє*, того й погода” (зауваження упорядника: “Значінє не ясне, бо ж верем’я і погода – все одно” (ГРНП–1, 214).

У російсько-українському академічному словнику 20-х рр. ХХ ст. за редакцією А. Кримського і С. Єфремова синонімічний ряд українських лексем до наведеного в реєстровій частині *время* вже не містить аналогічного українського відповідника.

Одинадцятитомний “Словник української мови” (1970–1980) подає *врем’я* із ремаркою “діалектне” (СУМ–1, 758); у новому академічному “Словнику української мови” за редакцією В. Жайворонка (2012) цієї лексеми вже не наведено. Проте відомо, що в гуцульських говірках дотепер функціонують фонетичні варіанти *веремнє, веремйі* зі значенням ‘гарна сонячна погода’; сполука *циганскє веремнє* означає ‘і дощ, і сонце’ (ГГ, 34). Із семантикою ‘сонячна погода’ у буковинських говірках відомі фонетичні варіанти *веремня*, *верем’я*, *веремнє*, *верем’є*, *веримні*, *верімні* (СБУ, 49), у бойківських зі значенням ‘час’ – *врем’є* і *веремня* (СБГ–1, 149), у середньонаддніпрянських – *времня* ‘час’ (ССГ, 75), у східнослобожанських із такою самою семантикою – *время, врем’я, времня, врємя* (СУСГ, 70). На вимові останнього фонетичного варіанта, імовірно, позначився вплив російської мови.

Год

Лексема праслов’янського походження *годъ* у першій літературно-писемній мові слов’ян уже була полісемантичною: 1. ‘час’; 2. ‘рік’; 3. ‘свято’; 4. (у значенні присудка з інфінітивом) ‘пора, час’ (СС, 173). Слово функціонувало в староукраїнській мові XIV–XV ст. зі значенням ‘рік’ (ССУМ–1, 247), в українській мові XVI – першої половини XVII ст. у фонетичних варіантах *годъ, гудъ* з такою самою семантикою (СлУМ–6, 246).

Лексема *годъ* органічно вписана в мовну картину світу Г. Сковороди: “Лутче один день свят от безбожнаго *года.* / Лутче один *год* чист, неж десяток сквернень” (С., 74); “В Седмой *Год* весною <…> чуть было не наступил на Змію” (С., 296);

“Яков. <…> Не сыщеш дня без тмы и свѣта, а *года* без зимы и теплоты” (С., 676); “Сладости не отлагай на *Год*” (С., 729); “Бог знает: может быть, в слѣдующій 1777 *год* спадут на Землю Звѣзды…” (С., 731) та ін.

І. Котляревський у своїй “Енеїді” лексему *год* ужив 7 разів (ЛЕК, 36): “Як під Бендер’ю воювали, / Без галушок як помирали, / Колись як був голодний *год*” (К., 44); “Дорожки всі, всі уголочки, / Всі закоморочки, куточки / Уже не первий знаю *год*” (К., 54) та ін. Синоніма *рік* у поемі не зафіксовано.

У текстах Г. Квітки-Основ’яненка за наявності синонімів *рік* (Кв–3, 107) – *год* (Кв–1, 268) останній абсолютно переважає. Українські поети-романтики 20–40-х рр. XIX ст. уживали лексему *год* і демінутиви *годок, годочок*, свідченням чого є зокрема поезії О. Бодянського: “Оце вже й Новий *год* прийшов? / Гай, гай же! І незчувся, / Як старий *год* пройшов!” (УПР, 264); “А ми й в сей ще новенький *годочок* / Дай боже, щоб здорові всі були, / Щоб довго й добре всі жили” (УПР, 264); О. Афанасьєва-Чужбинського: “А тим часом *года* пройдуть, / Як всім по закону <…>” (УПР, 316); В. Забіли: “<…> Годок мені був од роду, / Як тебе ховали” (УПР, 373) тощо.

Год і демінутив *годочок* були українськими і для мовної свідомості Т. Шевченка: “...Його вже й забули, / Чи й був коли? *Год* за *годом* / Три *годи* минули” (Ш–2, 90, “Титарівна”); “Хотілось любити, / *Хоть годочок, хоть часочок* / На світ подивитись” (Ш–2, 26, “Княжна”); “Уже *два года* промережав...” (Ш–2, 170, “Неначе степом чумаки...”); “Меж бур’янами, за *годами* / Три *года* сумно протекли” (Ш–2, 273, “Лічу в неволі дні і ночі”) та ін.

П. Білецький-Носенко у своєму диференційному тлумачному словнику української мови першої половини XIX ст. у реєстровій частині навів *година, годъ* із поясненням “пора, время; час; счастье” (БН, 100). Це свідчить про те, що в названий період лексему *год* уживали і в такому значенні, якого вона не мала в тогочасній російській мові.

У російсько-українському словнику М. Уманця та А. Спілки відповідниками до російського *годъ* виступають *год, рік, літо* (УС–1, 153), причому *год* стоїть на першому

місці, що дозволяє припустити, що в синонімічному ряду це слово було найбільш уживаним.

“Словарь української мови” за редакцією Б. Грінченка підтверджує, що лексема *год* широко побутувала в народному мовленні в XIX ст. у таких значеннях: “1. Годъ <…>. 2. мн. *годá.* Лѣта. <…>. 3. *У годýбути*. Служить по найму на годъ. <…>” (Гр–1, 296–297). Лексикограф зафіксував і демінутиви *годок, годочок* (Гр–1, 297). У збірці Матвія Номиса “Українські приказки, прислів’я і таке інше” засвідчено паремії “Щоб на той *год* діждати сону топтати” (Н., 53); “Влітку день – *год*” (Н., 65); “Як поночі в сливи, так я в *ТІ ГОДА* дивлюсь” (Н., 69; виокремлено великими літерами упорядником) та ін.

У російсько-українському академічному словнику 20-х рр. XX ст. за редакцією А. Кримського і С. Єфремова відповідниками до російського *год* є *рік, год* (*до год* додано примітку, що західний варіант – *гід*)*;* у перекладній частині наведено демінутиви *годок*, *годочок;* до російської сполуки *из года в год* подано українські відповідники *рік у рік, рік повз рік, год у год*; до *через год – за рік, за год*; до *до истечения года – до року*, *до году*; до *отдавать в наем на год – наймати на рік, у год*; до *служить по найму на год – по годáх ходити, у годýбути* та ін. (РУС–1, 173). У той короткий період українського культурного відродження лексема *год* залишалася для лінгвістів українською, хоча в синонімічному ряду їй передувала лексема *рік*.

В 11-томному “Словнику української мови” *год* наведено з позначками “розмовне, рідко” і пояснено “те саме, що рік” (СУМ–2 102). Новий академічний словник за ред. В. Жайворонка цієї лексеми вже не містить. *Год* ‘рік’ побутує в бойківських (СБГ–1, 177), буковинських (СбуГ, 72), середньонаддніпрянських (ССГ, 85), східнослобожанських (СУСГ, 82) говірках; у гуцульських засвідчено тільки форму множини *гóди* ‘роки’ (ГС, 184); у східнослобожанських говірках уживають форму множини *годá* (СУСГ, 82).

Нільзя

І. Огієнко вважав, що “*не́льзя* (арх.) – стародавнє українське слово”, яке засвідчене ще в “Слові про похід Ігоря” (1187) (ЕССУМ–3, 255). Наводячи старослов’янську сполуку *нѣ льзѣ*, лінгвіст докладно пояснив її походження: “<…> компонент “льзѢ” (чит. “льзя”) походить від “льга” (пор. укр. “пільга” <…>, польське ulga <…>). Слово “льзя” (що означає ‘вільно’, ‘дозволено’) походить від слова “льга”, базується на тому самому корені (льг-), що й старослов’янське слово “льгъкъ” (‘легкий’)” (ЕССУМ–3, 255–256). В “Етимологічному словнику української мови” *не́льга* ‘не можна’ витлумачено як результат злиття заперечної частки *не* і втраченого іменника *льга* ‘легкість; можливість’, пов’язаного з *легкий* (ЕСУМ–4, 69).

За даними “Старославянского словаря”, прислівник *льзѣ* входив до складу предикативних сполук *льзѣ ѥстъ* ‘можна’ і *не льзѣ* ‘не можна’ (СС, 313). В українських пам’ятках XV ст. засвідчено *нєлзє, нєльза* ‘не можна’ (ССУМ–2, 38).

Правописні варіанти *нелзя, нельзя* уживав Г. Сковорода: “*Нелзя* построить словом, если тое ж самое разорять дѣлом” (С., 675); “*Нелзя* бездны Окіана горстью персти забросать” (С., 843); “Дружбы *нельзя* выпросить, ни купить, ни Силою вырвать” (С., 176); “Антон. Но *нельзя* не соблудить, не узнавши Господа” (С., 300); “Аѳанасїй. Развѣ ж в знатном чинѣ и в веселой сторонѣ *нельзя* быть Щасливым?” та ін. (С., 510). В окремих випадках філософ ставив наголос – послідовно на другий склад (С., 264, 490, 527, 903, 972, 1009, 1012 тощо).

В “Енеїді” І. Котляревського зафіксовано фонетичний варіант цього слова з [і] в початковому закритому складі: “Сей, сидя на кормі, хитався, / По саме *нільзя* нахлистався / Горілочки, коли прощавсь” (К., 43); “<…> Вода в розколини лилася, / Що аж Сивилла піднялася, / Еней боявсь, щоб не втонуть, / Но пан Харон наш потрудився, / На той бік так перехопився, / Що *нільзя* оком ізмигнуть” (К., 61); “Венера часто докучала / Зевесу самою бридней, / За те в немилость і попала, / Що *нільзя* показать очей” (К., 136); “Без шаблі *нільзя* воювать” (К., 201). Віршовий розмір наведених рядків доводить, що наголос у *нільзя* в усіх 5 випад-

ках уживання (ЛЕК, 108) падав на перший склад. Водночас поет використовував і предикативну сполуку *не можна:* “Із дерева сього зломити / Ти мусиш гільку хоть одну; Без неї бо ні підступити / *не можна* перед сатану <…>” (К., 51); “Пером *не можна* написати, / *Не можна* і в казках сказати, / Яких було багацько див!” (К., 62); “В обід пили заморські вина, / *Не можна* всіх їх розказать <…>” (К., 98) тощо. Видається, що вибір синоніма диктував віршовий розмір.

У збірці М. Номиса “Українські приказки, прислів’я і таке інше” натрапляємо на паремію “*Незя* волосом світить – надівай очіпка” (Н., 497, № 11 264); записане упорядником *незя* передає народну вимову з утратою сонорного, спричиненою незручним для артикуляції поєднанням приголосних [л′з′].

У “Малорусько-німецькому словарі” Є. Желехівського і С. Недільського в реєстровій частині наведено *не́льга* і *нельзя́* із поясненням “man kann nicht” (Ж–1, 513) (не можна); реєстрова стаття *нїзя́* відсилає до *нї́льга, нельзя́* (Ж–1, 530), а *нїльга́* (з наголосом на другому складі, хоча у наведеному вище відсиланні стояло *нї́льга,* що може свідчити про подвійний наголос) пояснено як “unmöglich” (Ж–1, 530) (неможливо). У “Словнику московсько-українському” В. Дубровського, уперше опублікованому 1911 р., до російського *нельзя* наведено відповідники *не можна, не вільно і нільга́* (СМУ, 210). У буковинських говірках і дотепер живуть фонетичні варіанти *нїгзя́, ниґзя́, никзя́* ‘не можна’ з наголосом на другому складі (СБуГ, 336), які, напевно, розвинулися з давнього *нельзя.* Припускаємо, що вже в давнину наголошування могло бути подвійним залежно від того, що логічно виокремлювали в мовленні – заперечну частку чи прислівник (подібно до *ма́бу́ть* < має бути).

“Російсько-український словник” М. Уманця та А. Спілки вже не наводить *нельзя* в синонімічному ряду відповідників до російського *нельзя,* кодифікуючи тільки *не можна, не вільно* (УС–2, 186), а “Російсько-український словник” за редакцією А. Кримського і С. Єфремова подає як діалектне *нільга́* (РУС–2, 916). Словники української мови другої половини ХХ – першої чверті ХХ ст. цієї лексеми вже не містять. Проте вона досі живе в східнослобожанських говірках: *нізя́, ніззя́, нільзя́* ‘не можна’ (СУСГ, 239).

Послідній

Уже першій літературній мові слов'ян був відомий прикметник праслов'янського походження *послѣдьнии* 'останній' (СС, 483). Із XV ст. фіксують його і пам'ятки української мови (ССУМ–2, 203). За даними "Матеріалів до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст." Є. Тимченка, видатний полеміст І. Вишенський ужив вислів *меншость* і *послѣдность*. Останній оказіоналізм лінгвіст витлумачив як "худшесть, низшесть, ничтожность" (Тимч–2, 182). Неузуальний іменник у цьому значенні утворено від прикметника *послѣдній* із семантикою 'найгірший'. Отже, у XVII ст. лексема *послѣдьнии* уже була багатозначною. Г. Сковорода також уживав її у двох значеннях. У переважній більшості контекстів вона означала 'останній': "Лука. Пята моя есть *послѣдня* Часть в Тѣлѣ, а Голова – НАЧАЛО" (С., 235); "<…> первая и *послѣдняя* Точка есть та же, и гдѣ началось, там же и кончилось" (С., 735); "<…> странствовавшая между человѣки Истина <…> *послѣдніе* дни пребыванія своего на землѣ провождала <…>" (С., 925) та ін. Водночас мислитель уживав названий прикметник і в значенні 'найгірший': "Самый *послѣдній* голосок или словцо дышет СИМВОЛОМ или зависит от него" (С., 604); "Яков. <…> Признаюсь, Други мои, пред Богом и пред вами, что в самую сію Минуту, в которую с вами бесѣдую, брошу нынѣшнее мое Статье, хотя в нем состарѣлся, и стану *послѣднѣйшим* Горшечником, как только почувствую, что доселѣ находился в нем без Природы, имѣя сродность к скудельничеству" (С., 654) тощо.

В "Енеїді" І. Котляревського *послідній* ужито 7 разів (ЛЕК, 137), причому в обох наведених вище значеннях: 'останній': "<…> Розщедривсь, як була у нас, / Хотів *посліднім* поділитись <…>" (К., 91); " <…> Хропли всі п'яні на пікетах, / Тут їх застав *послідній* час!" (К., 142); 'найгірший': "Венера, не *послідня* шльоха, / Проворна, враг її не взяв <…> " (К., 10); "Енеєм кинута я бідна, / Як сама паплюга *послідня* <…> " (К., 22) тощо. Водночас *останній* і *остатній* ужито по два рази (ЛЕК, 117).

Словник за редакцією Б. Грінченка засвідчив, що в XIX ст. лексему продовжували вживати у двох значеннях:

“1. Послѣдній <…>. 2. Худшій, плохой” (Гр–3, 363). Збірки М. Номиса та І. Франка містять чимало паремій з лексемою *послідній* у першому значенні: “За більшим пожонись, то и *послідньго* рішись” (Н., 467, № 10 522); “*Послідня* кочерга” (Н., 579, № 13 287); “Як си тої горівцуні піділлє, то би з себе *послідну* сорочку дав” (коментар І. Франка: “Говорять про п’яницю, який у п’яному стані робиться наскрізь добродушним”) (ГРНП–1, 591); “Остатна би ти година та й *послідна!* (примітка упорядника: “Проклятє: щоб се була остання година твого житя” (ГРНП–1, 526; зауважимо, що в коментарі вжито синонім до наведеного прикметника – *остання*); “Аби Бог дав, аби-с остатний раз та *послідний* купував! (Пояснення письменника: “Клинуть твердого та неуступчивого покупця”) (ГРНП–2, 435) та ін. Зафіксовано в народному мовленні й *послідній* і з семантикою ‘найгірший’: “Хіба ж таки я послідніший од усіх!” (Н., 126, № 2039).

У “Російсько-українському словнику” М. Уманця та А. Спілки в ряду українських відповідників до російського *послѣдній* наведено *послїднїй, останнїй, остатнїй* (УС–2, 124). Для мовної свідомості лексикографів кінця ХІХ ст. слово *послідній* не було чужим. Іншу послідовність у синонімічному ряду мають українські відповідники до російського *последний* у “Російсько-українському словнику” за редакцією А. Кримського і С. Єфремова: *останній, остатній, послідній, кінцевий, крайній* (РУС–3, 393). Одинадцятитомний “Словник української мови” подає *послідній* із ремарками “діалектне, застаріле”, наводячи значення ‘останній’, і *послідні* з приміткою “у значенні іменника” і поясненням “найгірші серед інших” (СУМ–7, 339).

Послідній ‘останній’ побутує у східнослобожанських говірках (СУСГ, с. 293). Про те, що ця лексема з таким значенням і досі живе в південно-західних говорах, свідчить роман М. Дочинця “Мафтей”: “*Послідній* сиротливий промінь шукав у воді золоті позументи саламандри” (ДМ, 28). “Вони вижили. Вижили, аби зрозуміти, що то було їх *посліднє* бойове змагання” (ДМ, 53); “Коли щось переслідуєш із *послідніх* сил, воно втікає, ухиляється, а коли відступаєшся, – дається в руки само, як кішка чи жінка” (ДМ, 110); “Лишалося здерти *послідній* пук шерсти”

(ДМ, 285). У мовленні Львова у ХХ ст. побутувало *послідний* ‘найгірший’ (ЛЛ, 615).

Отже, лексеми *время, год, нельзя, послідній*, які сучасний пересічний мовець сприймає як слова неукраїнські на тій підставі, що їх немає в сучасній літературній мові, насправді були органічним компонентом мовної картини світу українця минулого. Праслов’янські з походження, вони функціонували і в книжних мовах, і в народнорозмовному мовленні впродовж багатьох століть. Хоча в ХІХ – першій третині ХХ ст. почався процес витіснення їх синонімами, вони збереглися в діалектному мовленні. Це наші архаїзми, безцінна мовна спадщина, пам’ять про яку потрібно берегти.

ДЖЕРЕЛА

БН – Білецький-Носенко П. Словник української мови / підгот. до вид. В. В. Німчук. Київ : Наук. думка, 1966. 423 с.

ГГ – Гуцульські говірки: короткий словник / уклад. Г. Гузар та ін.; відп. ред. Я. Закревська. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1997. 232 с.

Гр–1 – Словарь української мови: у 4 т. / упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. Київ : Наук. думка, 1996. Т. 1. 494 с.

Гр–3 – Словарь української мови: у 4 т. / упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. Київ : Наук. думка, 1996. Т. 3. 516 с.

Гр–4 – Словарь української мови: у 4 т. / упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. Київ : Наук. думка, 1997. Т. 4. 616 с.

ГРНП–1 – Галицько-руські народні приповідки: у 3 т. / зібр., упорядк. і поясн. др. Іван Франко. 2-ге вид. Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. Т. 1. 832 с.

ГРНП–2 – Галицько-руські народні приповідки: у 3 т. / зібр., упорядк. і поясн. др. Іван Франко. 2-ге вид. Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. Т. 2. 818 с.

ГРНП–3 – Галицько-руські народні приповідки: у 3 т. / зібр., упорядк. і поясн. др. Іван Франко. 2-ге вид. Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. Т. 3. 699 с.

Г – Хобзей Н., Сімович О, Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Гуцульські світи. Лексикон. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2013.

ДМ – Дочинець М. Мафтей. Книга, написана сухим пером. Мукачево : Карпатська вежа, 2016. 352 с.

ЕССУМ–3 – Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови / Митрополит Іларіон; за ред. Ю. Мулика-Луцика. Вінніпег : накладом т-ва "Волинь", 1979 (Ін-т дослідів Волині; ч. 39). Т. 3. 416 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [ред-кол.: О. С. Мельничук (гол. ред. та ін.)]. Київ : Наук. думка, 2004. Т. 4. 656 с.

Ж–1 – Малоруско-німецкий словар : у 2 т. / уложив Євгений Желеховский і Софрон Недільский. Львів : з друк. т-ва ім. Шевченка, 1886. Т. 1. 589 с.

К. – Котляревський І. Енеїда / коммент. уклав О.Ф. Ставицький. Київ : Рад. школа, 1989. 285 с.

Кв–1 – Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка : у 3 т. / відп. ред. М. А. Жовтобрюх Т. 1. Харків : ХДУ, 1978. 664 с.

Кв–3 – Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка : у 3 т. / відп. ред. М. А. Жовтобрюх Т. 3. Харків : ХДУ, 1979. 689 с.

ЛЕК – Ващенко В. С., Медведєв Ф.П., Петрова П.О. Лексика "Енеїди" І. П. Котляревського: покажч. слововживання. Харків : вид-во Харків. ун-ту, 1955.

ЛЛ – Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт. Вид. 3-тє, змін. і доп. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. 896 с.

МНС–1 – Малоруско-німецкий словар: у 2 т. / уложив Євгений Желеховский і Софрон Недільский. Львів : з друк. т-ва ім. Шевченка, 1886. Т. 1. 608 с.

МНС–2 – Малоруско-німецкий словар: у 2 т. / уложив Євгений Желеховский і Софрон Недільский. Львів : з друк. т-ва ім. Шевченка, 1886. Т. 2. 632 с.

Н. – Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклав М. Номис. Київ : Либідь, 1993. 768 с.

П. – Павловскій Ал. Грамматика малороссійскаго нарѣчія. Санкт-Петербургъ, 1818. 115 с.

РУС–1 – Російсько-український словник: у 4-х т. / гол. ред. акад. А. Кримський, С. Єфремов. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016 (репринт з видання 1924). Т. 1. 12, XIV. 290 с.

РУС–2 – Російсько-український словник: у 4-х т. / гол. ред. акад. А. Кримський, С. Єфремов. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017 (репринт з видання 1933). Т. 2, вип. 3, VIII. 328 с.

РУС–3 – Російсько-український словник: у 4-х т. / гол. ред. акад. А. Кримський, С. Єфремов. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017 (репринт з видання 1928). Т. 3, вип. 2, 4, II. 318 с.

С. – Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / за ред. Л. Ушкалова. Харків : Майдан, 2010. 1400 с.

СБГ – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ : Наукова думка, 1984. Ч. 1. 495 с.

СБуГ – Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці : Рута, 2005. 688 с.

СлУМ–3 – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: [у 28 вип. / редкол.: Д. Гринчишин (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Вип. 3. Львів, 1996. 252 с.

СлУМ–5 – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : [у 28 вип. / редкол.: Д. Гринчишин (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Вип. 5. Львів, 1998. 258 с.

СлУМ–6 – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: [у 28 вип. / редкол.: Д. Гринчишин (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Вип. 6. Львів, 1999. 256 с.

СМУ – Дубровський В. Словник московсько-український / Ін-т української мови НАН України. Київ : КММ, 2013. 464 с.

ССГ – Мартинова Г. І., Щербина Т. В. Словник середньонаддніпрянських говірок. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2020. 492 с.

ССУМ–1 – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / [редкол. : Л. Л. Гумецька (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 1977. Т. 1. 631 с.

ССУМ–2 – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / [редкол.: Л. Л. Гумецька (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 1978. Т. 2. 592 с.

СУМ–1 – Словник української мови : у 11 т. / АН УРСР; редкол.: І. К. Білодід [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970. Т. 1. 799 с.

СУМ–2 – Словник української мови : у 11 т. / АН УРСР; редкол.: І. К. Білодід [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1971. Т. 2. 550 с.

СУМ–7 – Словник української мови : у 11 т. / АН УРСР; редкол.: І. К. Білодід [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1976. Т. 7. 724 с.

СУСГ – Словник українських східнослобожанських говірок / уклад. : Волошинова М. О., Глуховцева К. Д., Лєснова В. В., Ніколаєнко І. О., Терновська Т. П., Ужченко В. Д.; за заг. ред. К. Д. Глуховцевої та В. В. Лєснової. 2-ге вид., зі змін. й допов. Київ : Талком, 2021. 407 с.

Тимч.–2 – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. У 2 кн. / підготували В. В. Німчук, Г. І. Лиса. Київ, Нью-Йорк, 2003. Кн. 2 (Пам'ятки української мови. Серія словників). 512 с.

УІ – Українські інтермедії XVII–XVIII ст. / АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; вступ. ст. і відп. ред. М. К. Гудзія; підгот. тексту Л. Є. Махновця. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960 (Пам'ятки давньої української літератури). 239 с.

УПР – Українські поети-романтики 20–40-х років XIX ст. / упоряд., підгот. текстів, біограф. довідки і примітки Б. А. Деркача та С. А. Крижанівського; вступна стаття І. Айзенштока. Київ : Дніпро, 1968. 635 с.

УС – Словарь російсько-український / зібр. і впоряд. М. Уманець та А. Спілка. Львів : з друк. т-ва ім. Шевченка, 1893. Т. 1. 318 с.

УС – Словарь російсько-український / зібр. і впоряд. М. Уманець та А. Спілка. Львів : з друк. т-ва ім. Шевченка, 1894. Т. 2. 285 с.

Ш–1 – Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т.; редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2001. Т. 1: Поезія 1837–1847. 781 с.

Ш–2 – Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т.; редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2001. Т. 2: Поезія 1847–1861. 784 с.

ЛІТЕРАТУРА

Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди як явище української духовної спадщини. *Григорій Сковорода*: Серія "Духовні діячі України". Львів : "Логос", 2022. С. 21–32.

Гнатюк Л. П. Національна ідентичність і культура історичної пам'яті: лінгвістичний вимір. *Мова і суспільство*. Вип. 7. 2016. С. 139–145.

REFERENCES

Hnatiuk, L. P. (2022). The linguistic phenomenon of Hryhorii Skovoroda as a manifestation of Ukrainian spiritual heritage. *Hryhorii*

Skovoroda: “Spiritual figures of Ukraine” series. Lviv : “Logos”, pp. 21–32 (in Ukrainian).

Hnatiuk, L. P. (2016). National identity and the culture of historical memory: the linguistic dimension. *Mova i suspilstvo*, 7, 139–145 (in Ukrainian).

DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).169-185

Lidiia Hnatiuk, Dr Hab., Prof.
ORCID ID: 0000-0002-8318-3900
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Let’s not deny our own: linguistic essays on the history of word usage

The complex historical fate of the Ukrainian language has primarily affected its vocabulary, which has undergone significant changes over the past two centuries. In the new Ukrainian literary language, which emerged on a folk basis thanks to the works of Ivan Kotliarevskyi and Taras Shevchenko, many words inherited from the old Ukrainian literary language were replaced by synonyms from the vernacular speech. As a result, modern Ukrainian speakers may not perceive archaic lexemes as Ukrainian, even though these words of Proto-Slavic origin were already attested in Old Slavonic language and actively used in the Old Ukrainian period (14th-18th centuries), continued to be used in the new Ukrainian literary language until the first quarter of the 20th century, and are still in use in Ukrainian dialects.

The article demonstrates the “Ukrainian-ness” of archaic lexemes such as время, год, нельзя, and послідній. Based on lexicographic works of the 19th to the first quarter of the 20th century, including the “Dictionary of the Ukrainian Language” by P. Biletskyi-Nosenko, the “Dictionary of the Ukrainian Language” edited by B. Hrinchenko, the “Ukrainian-German Dictionary” by Y. Zhelekhivskyi and S. Nedilskyi, the “Russian-Ukrainian Dictionary” by M. Umanets and A. Spilka, and the “Russian-Ukrainian Dictionary” edited by A. Krymskyi and S. Yefremov, as well as texts by Ukrainian writers of the 18th–19th centuries, including Hryhorii Skovoroda, Ivan Kotliarevskyi, and Hryhorii Kvitka-Osnovianenko, Romantic poets, Taras Shevchenko, and collections of paroemias compiled and organized by M. Nomys and I. Franko, the history of the usage of these words throughout the centuries is traced. Based on dialectal dictionaries, it is shown that

these archaic lexemes continue to be used in various Ukrainian dialects, including Boyko, Bukovynian, Hutsul, Central Dnieper, East Slobozhanskyi, and others.

This is a trace of the past literary-written tradition, evidence of our language-historical memory, and not elements of the Russian language or surzhyk. Misunderstanding the nature of such lexical units can distort Ukrainians' perception of their national identity.

***Keywords**: history of the Ukrainian language, old Ukrainian literary language, new Ukrainian literary language, archaic lexemes, Ukrainian dialects, history of word usage.*

Стаття надійшла до редколегії 10.02.23
Рекомендована до друку 15.03.23

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

УДК 398=161.2:811
DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).186-196

Світлана Шевчук, канд. філол. наук, проф.
ORCID ID: 0009-0006-1817-4633
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова, Київ
Юрій Мосенкіс, д-р філол. наук, проф.,
почесний акад. НАМ України
ORCID ID: 0000-0002-9957-0585
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

МОВИ КИЄВОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЯК ОБ'ЄКТ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ ТА ЛІНГВІСТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Досліджено проблему мовної ситуації Києворуської держави (усної й писемної мови), ідеологічну боротьбу навколо її спадщини. Уперше здійснено спробу реконструкції епічної та культової поезії Київської Русі за різними джерелами.

***Ключові слова**: Київська Русь, епічна мова, усна традиція, літературна мова, реконструкція поезії.*

Війна не почалася ні в 2022, ані в 2014 р., – москва століттями веде то відвертішу, то таємнішу війну на знищення української мови, літератури, культури, мистецтва, історії, церкви. Особливо запекло – проти природної й науково аргументованої концепції українськості Русі IX–XIII ст. Москва спершу вкрала та привласнила назву Русі, затим неодноразово пробувала оголосити Русь "вєлікарускай", викривлювала й паплюжила джерела й етапи історії української мови, маніпулювала термінами на кшталт древнерусский (маніпулятивно не проводячи, як відомо, різниці між прикметниками *руський* "давньоукраїнський" і *російський* "московський"), починаючи в часи сссрівської окупаційної влади історію російської мови, літератури, мистецтва з IX ст., а відповідні українські феномени дозволяючи висвітлювати лише з XIV ст.

Один із численних прикрих наслідків – поезія Києворуської держави як міждисциплінарна проблема й нині залишається білою плямою різних наук, а про її лінгвістичну реконструкцію не йдеться навіть теоретично. Більше того: в українському мовознавстві за 32 роки незалежності вийшло всього декілька монографій про походження української мови (Г. П. Півторака, К. М. Тищенка, О. Б. Ткаченка, О. В. Царука)[1] і хрестоматія С. Я. Єрмоленко й А. К. Мойсієнка[2]. Потребує сучасного коментованого наукового перевидання й дослідження спадщина М. О. Максимовича, О. М. Огоновського, С. Й. Смаль-Стоцького, І. І. Огієнка та інших з різних питань лінгвоукраїногенезу.

Варті пильної уваги і два прамовні етапи доісторії української мови – праслов'янський і праіндоєвропейський. Із праслов'янської мови в Україні зрідка з'являються лише поодинокі публікації, праіндоєвропейською проблематикою захоплювався лише історик С. В. Конча[3]. Нині в Україні годі відшукати дослідника, що спеціалізується на мовознавчих реконструкціях києворуського періоду, а коли говорити про давню Русь у цілому, то на кожну українську наукову або науково-популярну

[1] Див.: *Півторак Г. П.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі "спільної колиски". Київ : Академія, 2001. 152 с., також: 2-ге вид., доп. Київ : Арістей, 2004. 180 с.; *Півторак Г. П.* Українці: звідки ми і наша мова. Киїів : Наук. думка, 1993. 200 с.; *Півторак Г. П.* Українці: звідки ми і наша мова. Дослідження, факти, документи. Київ : ВІПОЛ, 2014. 280 с.;
Тищенко К. М. Долітописна мовна історія українців. Дрогобич : Посвіт, 2016. 752 с.; *Тищенко К. М.* Етномовна історія прадавньої України. Київ : Аквілон-Плюс, 2008. 480 с.;
Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу. Київ : Спалах, 2004. 272 с.; *Ткаченко О. Б.* Українська мова: сьогодення й історична перспектива. Київ : Наук. думка, 2014. 512 с.;
Царук О. В. Українська мова серед інших слов'янських: Етнологічні та граматичні параметри. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. 324 с.

[2] Історія української мови : хрестоматія / упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Київ : Либідь, 1996. 288 с.

[3] Див.: *Конча С. В.* Проблема походження індоєвропейців (аналіз концепцій) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1999. 19 с.

книжку припадає чи не десять московських... Відтак виникає проблема цитування ідеологічно ворожих джерел, яку можна розв'язати шляхом створення в Україні наукових центрів із відповідної проблематики та підтримання тих поодиноких фахівців, які нею з ентузіазмом опікуються.

Зазначені питання відіграють першорядну роль у підготуванні філолога – не лише лінгвістичному, а й психологічному, державницьки-патріотичному. Адже світовий інформаційний простір чи не найбільше засмічений московською пропагандою в таких ділянках, як українська мова, Києворуська держава. О. В. Царук висловив припущення, що навіть таке, здавалося б, усталене мовознавче поняття, як "східнослов'янські мови", могло бути певною мірою пропагандистським перебільшенням, покликаним надмірно підкреслити особливу близькість української та білоруської мов до російської [Царук]. У світлі студій С. Й. Смаль-Стоцького, О. В. Царука, К. М. Тищенка проблеми генеалогічної класифікації слов'янських мов і класифікаційної належності української мови потребують сучасної дискусії, переосмислення та міждисциплінарного розв'язання.

Новітня модель походження української мови має враховувати такі ключові моменти, як

а) ототожнення київської археологічної культури, що існувала до V ст., із останнім етапом існування праслов'янської мови;

б) функціонування в Закарпатті, відокремленому від решти українських територій з X до XX ст., українських говірок, що свідчить про формування української мови ще до X ст.;

в) засвідчення Костянтином Багрянородним у середині X ст. українського читання ятя в назві Чернігова;

г) численні українські риси новгородського говору та ін.

З другого боку, історично засвідченим фактом є те, що в найдавніших осередках формування майбутньої московської мови мовна слов'янізація була явно вторинним процесом (за літописним свідченням, *Перьвыи насельницы ... въ Ростовѣ меря, ... въ Муромѣ мурома*) (Лаврентіївський літопис під 862 р.). Російський мовознавець Г. О. Хабургаєв здійснив дослідження мовного ландшафту давньої Русі, яке викликало різке неспри-

няття провідників колоніальної політики. Було встановлено, що мовні явища з кінця XI – початку XII ст., охоплюючи майже всю територію давньої Русі від Середнього Подніпров'я до Новгородчини, зазвичай не проникають в область Волго-Окського межиріччя, де виокремлюються Ростово-Суздальська і Мурома-Рязанська землі й де пізніше виникає Московське князівство і формується російська мова. Мовні новотвори названої північно-східної території не поширювалися на решту Русі. Виходить, що основа української та білоруської мов, а також багатьох російських діалектів із новгородським і псковським включно – давня мовна стихія Русі на противагу місцевим локальним новотворам Ростово-Суздальської землі, поширеним потім – як соціально встановлена норма – на територію Московського князівства. Г. О. Хабургаєв також підкреслював, що слов'янська мова у Східній Європі поширювалася з півдня – з південного ареалу праслов'янських говорів – на північ. Відбувалася колонізація лісових районів від Києва до Новгорода [Хабургаев]. За такі дослідження й узагалі за обстоювання ідеї значної племінної та діалектної диференційованості Русі Г. О. Хабургаєва піддавали гострій критиці.

Багато російських лінгвістів (О. О. Шахматов, О. І. Соболевський, М. С. Трубецькой, В. В. Виноградов та ін.), зокрема й сучасних (М. І. Толстой, Є. М. Верещагін) поділяють думку про російську літературну мову як зросійщену форму церковнослов'янської. Висновок із цієї тези – вражаючий. Мало припустити, що російська літературна й розмовна мови належать до різних підгруп (перша – до південної, друга – до східної). Оскільки завдяки ЗМІ люди засвоюють здебільшого літературну мову, виходить, що російська на церковнослов'янській основі – південна, а українська й білоруська на народній основі – східні. Якщо ж зважати на західнослов'янські зв'язки української й виділяти її як центральну, то єдиною східною залишається білоруська... Або, в іншому випадку, зазначені дослідники змішують два різні поняття – спадкоємність мов і мовну систему.

Упродовж XIX–XX ст. мовну ситуацію Київської Русі досліджували десятки лінгвістів та істориків (з українських – М. О. Максимович, А. Ю. Кримський, І. І. Огієнко, Л. А. Була-

ховський, Ю. В. Шевельов, О. С. Мельничук, В. М. Русанівський, В. В. Німчук, Г. П. Півторак та ін.), було висловлено багато гіпотез, сучасна інтерпретація яких потребує фундаментального спеціального дослідження. Можна відзначити деякі оригінальні позиції. Так, С. Й. Смаль-Стоцький постулює наявність київської і галицько-волинської редакцій церковнослов'янської мови [Смаль-Стоцький : 119], а В. М. Мойсієнко ототожнює церковнослов'янську мову давньоруської редакції і давньоруську літературну мову [Мойсієнко : 75] (тут ми не ставимо собі за мету обговорювати питання лінгвонімів, що потребують спеціальної уваги). Ю. В. Шевельов протиставляє в Київській Русі писемну церковнослов'янську і розмовну українську мови. "За своєю мовою Іпатський літопис хитається між місцевою редакцією церковнослов'янської мови та говірною давньоукраїнською мовою, причому вибір мовних засобів обумовлюється стилістичними чинниками" [Шевельов : 287].

Природно, що формування української усної мови й української писемної мови – пов'язані, але не тотожні поняття. Другий комплекс проблем сягає різних аспектів мовної ситуації Києворуської держави, де, поряд із українізованою церковнослов'янською мовою, функціонувала й власне києворуська літературна мова – спершу, очевидно, уснолітературна, якою витворювали передовсім важливі епічні тексти.

Мова усного епосу мала бути близькою до київського наддіалектного койне, однак тут варто враховувати два моменти. З одного боку, як установлено для різних традицій (наприклад, албанської), на відміну від діалектних казок, наддіалектний епос віддзеркалює високу усну літературну мову. З другого боку, міське койне з необхідності мало бути стилістично зниженим, віддзеркаленим у графіті й подібних текстах. Однак князівські грамоти, угоди, закони, усупереч традиції, не можна розглядати як низький стиль – офіційно-ділові державні документи аж ніяк не можуть бути низькими. Очевидно, що києворуська "діалектика діалектології" потребує дальших моделей із урахуванням історичної соціолінгвістики інших країн, як це досліджував для пізніших періодів О. Б. Ткаченко [Ткаченко].

Отже, на наш погляд, найбільш прийнятною нині моделлю співвідношення літературних мов Києворуської держави може бути така. У Київській Русі існувала одна писемна літературна мова – старо(церковно)слов'янська різної міри українізації (переписування, переклади, оригінальні тексти церковного змісту) і одна усна літературна мова – давньоукраїнська (наддіалектна мова фольклорного епосу, що зі зміцненням Київської держави взаємодіяла з київським наддіалектним міським мовленням – койне). Показово, що М. О. Максимович і А. Ю. Кримський так само, як і Ю. В. Шевельов, не послуговувалися поняттям окремої давньоруської літературної (писемної) мови.

Усноепічна мова Київської Русі, попри припущення про її існування, залишалася досі осторонь від мовознавчих реконструкцій. Ми робимо спробу бодай частково усунути цю білу пляму.

Дослідження показує, що найархаїчніші українські фольклорні поетичні тексти, києворуські билини, нецерковні частини літописів, "Слово про Ігорів похід" піддаються реконструкції з можливістю отримати суголосні рядки з ефектами звукової гри. Наприклад, початок відомої купальської пісні з Івано-Франківщини:

Гей, око Ладове, ніч пропадає,
Бо око Лада з води виходить (Климець, 31)

може бути реконструйований:

**Оче Лада, ночь пропада,*
Ладо изъ воды выходи (*исходи?*)[4].

Інший язичницький поетичний текст із Вінничини й Тернопільщини

Межи трьома дорогами, / рано-рано,
Межи трьома дорогами, / ранесенько,
Там здибався князь з Дажбогом, / рано-рано,
Там здибався князь з Дажбогом, / ранесенько.
Ой ти, боже, ти Дажбоже, / рано-рано,
*Зверни ж мені з доріженьки (*дороженьки), / ранесенько.*
Бо ти богом рік од року, / рано-рано,
Бо ти богом рік од року, / ранесенько,
А я князем раз на віку, / ранесенько (Золотослов, 242, 282)

[4] Тут і далі під зірочкою – авторські реконструкції.

також може бути реконструйований:

**Межи тремя дорогами*
въстрѣтилъся кънязь съ Дажьбогомьи.
Ой ти, боже, Дажьбоженьку,
Съверни же мнѣ съ дороженьки,
Бо ти богомь годъ отъ года,
А я княземь лишь сего дьни.

Архаїчна пісня про шаманістичні перетворення

Через темний ліс
Ясним соколом лети,
Через бистрії води
Білим лебедем пливи,
Через степи далекії
Перепелочком біжи (Золотослов, 33)

піддається реконструкції з відтворенням звукової гри:

**Черезъ лѣсъ соколомъ лети,*
Черезъ воду лебедъкою,
Черезъ поле перепеломъ...

Обрядова язичницька пісня про жертвоприношення козла (Шевчук, 156) у транспозиції київоруською мовою також виявляє суголосся звукової гри:

**Возлѣ котьла козьлъ стоить,*
Хотять козьла зарѣзати.

А знаменита русалчина загадка, відома українською та іншими мовами, дає рівноскладову ритміку лише у праслов'янській формі:

**Sŭlnĭce goritĭ bezй polmene,*
Kamy rostetĭ bezй korene,
Woda běžitĭ bezй powoda,
Paportĭ cvětetĭ bezй cvěta.

У "Слові про Ігорів похід" найскладніше організовані два близькі фрагменти, де в двох сусідніх рядках суголосні п'ять звукосполучень:

**Каже речь Къза Коньчякови:*
"Аже кречетъ къ гнѣзду прави...";
**Каже речь Коньчакъ Кѣзѣ въ отвѣтъ:*
"Аже кречетъ къ гнѣзду лѣтить..."

Поглиблення реконструкції "Слова про Ігорів похід" наближає до висновку, що поема зорієнтована на панторим (холорим). Виразна паралель – знаменита поезія середньоверхньонімець-

кою мовою “Swa tac” німецького міннезингера Konrad von Würzburg (1220-ті – 1287), який писав у так званому “квітчастому стилі”:

Swâ tac erschînen sol zwein liuten,
die verborgen inne liebe stunde müezen tragen;
da mac verswînen wol ein triuten:
Nie der morgen minnediebe kunde büezen klagen.
Er lêret ougen weinen triben;
sinnen wil er wünne selten borgen.
Swer mêret tougen reinen wiben
minnen spil, der künne schelten morgen

Про українську вимову ятя в усноепічній мові, пізніше зафіксованої літописанням, свідчать суголосся:

**И сѣдяше Кыи на горѣ*
*кѣдѣ нынѣ оувозъ <*възвозъ> Боричевъ*
а Щекъ сѣдяше на горѣ
кѣдѣ нынѣ Щековица
а Хоривъ на третьєй горѣ
w̄ него же Хоривица.

Усноепічна мова зорієнтована на монорим як мнемонічний засіб:

и оубиша Игорѧ
и дружину єгo
бѣ бо ихъ немного.
и погрєбєнъ бысть Игорь
и єсть могыла єгo
оу Коростинѧ города
въ Деревѣхъ и до сего дьни
(Повість временних літ під 945 р.)

Висновок. Нагальне завдання сучасного українського мовознавства (зокрема, історичного й порівняльно-історичного) – відстояти на арені світової науки та широких кіл міжнародної культурної громадськості українськість Київської Русі, її мови, літератури, фольклору, мистецтва, історії, церкви. Потребують переосмислення та сучасного коментування погляди лінгвістів XIX–XX ст. на мовну ситуацію Русі, генеалогічну класифікацію слов’янських мов і місце в ній української мови. Про високий рівень розвитку літературної мови Києворуської держави свід-

чить її усноепічний варіант, який піддається реконструкції за текстами літописів, києворуських билин, фольклорних записів, “Слова про Ігорів похід”.

ДЖЕРЕЛА

Золотослов – Золотослов: Поетичний космос Давньої Русі. Упор., передм. та перекл. М. Н. Москаленка. Київ : Дніпро, 1988. 295 с.

Климець – *Климець Ю. Д.* Купальська обрядовість на Україні. Київ : Наукова думка, 1990. 144 с.

Шевчук – *Шевчук В. О.* Мисленне древо: Роман-есе про давній Київ. Київ : Молодь: 1989. 355 с.

ЛІТЕРАТУРА

Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. Житомир : Вид-во Житом. держ. ун-ту ім. І. Франка, 2006. 450 с.

Смаль-Стоцький С. Й. Українська церковнослов’янщина. *Історія української мови : хрестоматія* / упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Київ : Либідь, 1996. С. 116–119.

Ткаченко О. Б. Українська мова: сьогодення й історична перспектива. Київ : Наук. думка, 2014. 512 с.

Хабургаев Г. А. Этнонимия “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. Москва : Изд-во МГУ, 1979. 232 с.

Царук О. В. Українська мова серед інших слов’янських: Етнологічні та граматичні параметри. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. 324 с.

Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови / пер. з англ. Харків : Акта, 2002. 1055 с.

REFERENCES

Moisiienko, V. M (2006). Fonetychna systema ukrainskykh poliskykh hovoriv u XVI–XVII st. Zhytomyr : Vyd-vo Zhytom. derzh. un-tu im. I. Franka (in Ukrainian).

Smal-Stotskyi, S. Y. (1996). Ukrainska tserkovnoslovianshchyna. *Istoriia ukrainskoi movy : Khrestomatiia* / upor. S. Ya. Yermolenko, A. K. Moisiienko. Kyiv : Lybid, pp. 116–119 (in Ukrainian).

Tkachenko,O. B. (2014). Ukrainska mova: sohodennia y istorychna perspektyva. Kyiv : Naukova dumka (in Ukrainian).

Khaburgayev, G. A. (1979). Etnonimiya "Povesti vremennykh let" v svyazi s zadachami rekonstruktsii vostochnoslavyanskogo glottogeneza. Moskva : Izd-vo MGU (in Russian).

Tsaruk, O. V. (1998). Ukrainska mova sered inshykh slovianskykh: Etnolohichni ta hramatychni parametry. Dnipropetrovsk : Nauka i osvita (in Ukrainian).

Shevelov, Yu. V. (2002). Istorychna fonolohiia ukrainskoi movy / per. z anhl. Kharkiv : Akta (in Ukrainian).

DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).186-196

Svitlana Shevchuk, PhD, Prof.
ORCID ID: 0009-0006-1817-4633
Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv
Iurii Mosenkis, Dr. Hab., Prof.,
honorary member of the National Academy of Arts of Ukraine
ORCID ID: 0000-0002-9957-0585
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Languages of the Kyivan Rus' as an object of information war and linguistic reconstruction

The article is devoted to the problem of the Kyivan Rus' language situation (e.g., oral and literary languages) and the ideological struggle over this heritage. The oral epic and cultic languages were reconstructed for the first time.

Not only now, but during several centuries brutal moscovite agressors attempt to took, to deform, to destroy all signs of Ukrainian identity: language, literature, folklore, history, church, other manifestations of culture. The Kyivan Rus' is among many objects of linguistic, historical, and other falsifications. Intentionally, the russian language has no distinctions between "of Rus'" and "of russia": both these terms have one designations – to underline the falsified "transition" from the Kyivan Rus' (true Ukraine) to moscovia (politically renamed as "russia", from the Byzantine name of Ukraine Rosia).

The origin of the Ukrainian language is a key problem of Ukrainian linguistics, but it is also a historical, political, and defensive question. However, only several Ukrainian linguists focuse their attention on this important and difficult interdisciplinary problem. One aspects of it is

prehistory and history of the Ukrainian poetic (especially epic) language, partially reflected in the medieval chronicles and the Tale of Ihor's Campaign. The proposed model of the linguistic situation in the Kyivan Rus' is a close contact between the Ukrainian version of the Church Slavonic language (only literary initially) and the native Ukrainian epic language (folklore, interdialectal, only oral initially).

Also, the linguistic reconstructions of rhymed epic poetry in the chronicles are proposed. The Tale of Ihor's Campaign is reconstructed as a series of related songs. Every song has common rhyme (monorhyme), whereas many lines of the poem in general represent holorhyme (pantorhyme), known in contemporary European (e.g., German) poetry.

Therefore, the language(s) of the Kyivan Rus' reflect(s) very high level of development, manifested by the rhymed epic languafe of the folklore origin. Now the history and pre-history of the Ukrainian language need a re-interpretation to defend from the moscovite falsifications, spread in the information space.

***Keywords**: Kyivan Rus', epic language, oral tradition, literary language, reconstruction of poetry.*

Стаття надійшла до редколегії 12.04.23
Рекомендована до друку 09.05.23

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Р Е Ц Е Н З І Ї

DOI: https//doi.org/10.17721/um/53(2023).197-200

Анатолій Мойсієнко, д-р філол. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0002-7856-2746
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОКОСТ 1932–1933 РОКІВ У ЛІНГВОНАРАТИВНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

Рецензія на:
Бацевич Ф. Лінгвонаративні аспекти розповідей очевидців про Голодомор в Україні 1932–1933 років : монографія. Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка. 2022. 144 с.

Дослідження наративу як "гнучкої моделі мислення і комунікативної поведінки, за допомогою якої людина конструює себе в навколишньому світі", у працях професора Ф. Бацевича отримало досить розгорнуту канву аналізу розгляданої проблематики.

Такі моделі дискурсивного представлення світу, виражені в оповідних структурах, за словами автора рецензованої монографії, втілені, відпрацьовані у вживанні носіїв конкретної мови, глибоко вкорінені в національну культуру, використовуються адресантами з різною мірою глибини і майстерності у вигляді достатньо стійких лінгвальних утворень, наповнених конкретними смислами, що впізнаються адресатами (слухачами, читачами, глядачами) і пов'язуються з жанрами, напрямами й іншими чинниками вияву і сприйняття певних мовленнєвих процесів.

У пропонованій праці Ф. Бацевича подано соціолінгвонаративний аналіз таких лінгвальних структур, що зі всією правдивістю відображають картину тієї страшної дійсності, означеної періодом 1932–1933 рр., який закарбувався в пам'яті нашого народу як Великий Голодомор, організований тоталітарною комуністичною системою в Україні.

Монографічне дослідження ґрунтується на численних оповідях очевидців про пережите в ті страшні голодні роки, задокументованих у багатотомному виданні "Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив" (2005–2014), спогадах очевидців Голодомору в Летичівському районі Хмельницької області, зокрема розповідях матері й бабусі автора про події тих років у смт Летичеві й селах Летичівського району.

У монографії розглянуто питання лінгвонаративної організації розповідей про Голодомор, проблеми жанрової ідентифікації наративів, їхня структура.

Аналізовані усні меморати-наративи, як зазначає автор, відрізняються від інших типів оповідей насамперед специфікою своєї історії й дискурсом її представлення. Функцію таких наративів, наголошує дослідник, можна визначити як сповідальну, часто скеровану на психологічне подолання особистої і колективної травми; це функція впливу, перш за все – застереження від можливого повторення чогось подібного як результату наслідків тоталітарної форми правління державою. Пор.: *А чи треба це страхіття на світ Божий витягати? То що, викреслити з пам'яті? Не можу*! Або: *От, дітки, розказала вам як уміла, що пережила, і стало легше*.

Автор визначає такі найважливіші ознаки усних меморатів про реальні події минулого: а) відсутність заздалегідь продуманого плану розповіді; б) фрагментарність, скупість, відсутність загальної картини подій, що пояснюється властивостями вибірковості пам'яті, віком, статтю, освітою, загальним розвитком оповідача; в) досить часте повернення до однієї й тієї ж події чи циклу подій, які найбільше вразили їх очевидця; г) у фокусі зображення найчастіше перебувають побутові деталі подій; ґ) ознаки наявності індивідуальної психо-ментальної травми наратора, викликаної подіями, про які він розповідає; д) окремі ознаки загальнонародної психо-ментальної травми, викликаної відповідними подіями.

Панорама описуваних подій і доль у дослідженні подана в руслі ментально-оцінної схеми розгорнутих корелятів *ми* і *вони*, що виступають стрижневими дейктиками стосовно

широкого кола імен і предикатів на означення тих, від імені кого ведеться оповідь, крізь чиї долі важким котком прокотилися "жнива скорботи" (*селяни-трудівники, прості люди; господарі; ті, що не вступили до колгоспу; вони були середняками, середняками-"твердяками"; їх називали "непоступливими", "одноосібниками", "куркулями", "кулаками", "єдинолічниками"*) і відповідно тих, хто уповноважений владою на організацію голоду (*начальники, активісти, комуністи, комсомольці, розкуркулювачі, комбіди, комнезами, ударні бригади, буферні бригади, буксирні команди, червоні валки, червона мітла, червона смерть, красний обоз*).

Широке лексико-тематичне тло меморатів віддзеркалює гнітючу атмосферу нелюдських умов виживання, смертей (*люди ходили як мерці, люди ходили як тіні; люди ходили як привиди; людей звалювали в ями як непотріб, так і засипали; діти скавучали, як маленькі собачки; людей вивозили на цвинтар, як снопів; у селі мерли як мухи старі й малі; цілими сім'ями вмирали; мертві лежали на вулицях і на ріллі; падали мертвими на роботі, в полі; дороги були вкриті трупами; людей не встигали ховати*).

Не менш вражаючий опис "їдла": *гнила капуста, листя липи; бруньки, насіння буряків, гнила картопля з кагатів; лушпайки з картоплі, послін, щириця, лобода, кропива;* готували так звані *баланду, похльобку, бовтушку.*

А ще: *їли жаб, котяче і собаче м'ясо, все, що повзало і літало; їли м'ясо мертвих коней і корів*. Страхітливими були випадки канібалізму.

Автор подає лінгвонаративну характеристику текстів-меморатів на основі контекстуальної парадигматики лексико-семантичних елементів оповідей, образно-мовних засобів концептуалізації таких понять, як "голод", "смерть", "страх", "протиприродність, неправильність того, що відбувалося", висвітлюючи структурно-семантичні і синтаксичні особливості побудови таких наративів.

На окрему увагу заслуговують аспекти опису досліджуваних наративів, пов'язаних з власне прагматичними засобами їхньої змістової організації, що отримують різні модусно-модальні

вияви передаваної інформації, відбиваючи конкретні погляди нараторів на світ навколишній і на себе в цьому світі.

Отже, книга Флорія Бацевича "Лінгвонаративні аспекти розповідей очевидців про Голодомор в Україні 1932–1933 років", що вкотре повертає читача до трагічних сторінок нашої історії і ґрунтується на свідченнях тисяч і тисяч співвітчизників, стає не просто черговим констатаційно-публіцистичним викриттям геноциду, вчиненого радянським режимом, а на основі наукового осмислення, лінгвонаративного аналізу найважливіших пресупозитивних чинників оповідей подає структурований опис текстово-дискурсивного вираження тієї доби, представленої сучасному реципієнтові в людських долях і характеристиках.

Дослідження Ф. Бацевича, безперечно, приверне увагу широкого читацького загалу, надто корисним воно буде для науковців, викладачів ряду гуманітарних дисциплін, студентів-філологів.

DOI: https//doi.org/10.17721/um/53(2023).197-200

Anatolii Moisiienko, Dr Hab, Prof.
ORCID ID: 0000-0002-7856-2746
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Рецензія надійшла до редколегії 30.03.23
Рекомендована до друку 06.04.23

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

НАШІ АВТОРИ

Богомолець-Бараш Олександр Миколайович – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Бойко Надія Іванівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, методики її навчання та перекладу Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Бондаренко Максим Олегович – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Браїлко Юлія Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник Полтавського відділення Національного наукового центру "Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса"

Гнатюк Лідія Павлівна – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Голота Тарас Сергійович – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Кисла Наталія Вікторівна – кандидат філологічних наук, старший судовий експерт Полтавського відділення Національного наукового центру "Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса"

Коломийцева Вікторія Віталіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Мойсієнко Анатолій Кирилович – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Мосенкіс Юрій Леонідович – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, почесний академік Національної академії мистецтв України

Різник Сергій Михайлович – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Чумак Володимир Васильович – кандидат філологічних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Українського мовно-інформаційного фонду НАН України

Шевчук Світлана Володимирівна – кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри культури української мови факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

З М І С Т

Творець української граматикології 5

Граматикологія

Р і з н и к Сергій
Наукова особистість Іллі Кучеренка
в українській граматикології 11

К о л о м и й ц е в а Вікторія, Ч у м а к Володимир
Професор І. К. Кучеренко в історії українського
мовознавства: класифікація частин мови 24

К и с л а Наталія
Особливості функціювання прийменникових еквівалентів
із семантикою власне-мети в сучасній українській мові 38

Лінгвопоетика

М о й с і є н к о Анатолій
Сонет як текст 50

Б о й к о Надія
Домінанти наукового мовосвіту Анатолія Мойсієнка 73

Концептологія. Лінгвокультурологія

Б о г о м о л е ц ь - Б а р а ш Олександр
Європейський “слід” у мовній картині світу
освіченого українця XVIII століття
(на матеріалі приватних козацьких діаріушів) 88

Б о н д а р е н к о Максим
Онімний простір українських компаративних паремій
(на матеріалі збірки Матвія Номиса
“Українські приказки, прислів’я і таке інше”)..... 120

Сугестивна лінгвістика

Г о л о т а Тарас
Маніпулятивні повідомлення в заголовках
новинних інтернет-ресурсів 135

Орфографія

Б р а ї л к о Юлія
Велика й мала літери як ідеологеми
в українському дискурсі 149

Історія мови

Г н а т ю к Лідія
Не відрікаймося свого:
лінгвістичні етюди з історії слововживання 169

Ш е в ч у к Світлана, М о с е н к і с Юрій
Мови Києворуської держави як об'єкт інформаційної війни
та лінгвістичної реконструкції 186

Рецензії

М о й с і є н к о Анатолій
Український голокост 1932–1933 років
у лінгвонаративному висвітленні.
Рецензія на: *Бацевич Ф.* Лінгвонаративні аспекти розповідей
очевидців про Голодомор в Україні 1932–1933 років :
монографія. Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка.
2022. 144 с. 197

Наші автори 201

C O N T E N T S

A founder of the Ukrainian grammarology 5

Grammarology

R i z n y k Serhii
Scientific personality of Ilya Kucherenko
in Ukrainian grammarology 11

K o l o m y i t s e v a Victoriia, C h u m a k Volodymyr
Professor I. K. Kucherenko in history of Ukrainian linguistics:
classification of parts of speech 24

K y s l a Nataliia
Specific features of functioning the preposition equivalents
with the semantics of the actual purpose
in the modern Ukrainian language 38

Linguopoetics

M o i s i i e n k o Anatolii
The sonnet as a text 50

B o y k o Nadiya
Dominants of the scientific and linguistic world
of Anatolii Moisiienko 73

Conceptology. Linguistic Culturology

B o h o m o l e t s - B a r a s h Oleksandr
The European imprint in the linguistic picture of the world
of an educated Ukrainian of the eighteenth century
(based on private Cossack diaries) 88

B o n d a r e n k o Maksym
Onymic space of Ukrainian comparative paramias
(based on the material from the collection of Matviy Nomys
"Ukrainian sayings, proverbs, and the like") 120

Suggestive Linguistics

H o l o t a Taras
Manipulative messages in the headlines of media sources 135

Orthography

B r a i l k o Yuliia
Capital and lowercase letters as ideologemes
in Ukrainian discourse 149

History of Language

H n a t i u k Lidiia
Let's not deny our own:
linguistic essays on the history of word usage 169

S h e v c h u k Svitlana, M o s e n k i s Iurii
Languages of the Kyivan Rus' as an object of information war
and linguistic reconstruction 186

Reviews

M o i s i i e n k o Anatolii
The Ukrainian Holocaust of 1932–1933 in lingunarrative coverage.
The book review: *Batsevych F*. Linguistic aspects of eyewitness
accounts of the Holodomor in Ukraine in 1932–1933 : monograph.
Lviv : Vyd. tsentr LNU im. Ivana Franka. 2022. 144 p. 197

Information about the authors 201

Кафедра української мови та прикладної лінгвістики Київського національного університету продовжує видання міжвідомчого збірника "**Українське мовознавство"**.

"Українське мовознавство" виходить друком із 1973 р. і має статус міжвідомчого наукового збірника, у якому публікуються статті провідних фахівців та молодих дослідників України й зарубіжжя в галузі лінгвістики.

Періодичність випуску – 1 раз на рік.

Матеріали статей редакційна колегія **приймає до 15 квітня поточного року.**

На сторінках **web-сайту "Українського мовознавства"** можна отримати докладну інформацію про журнал, ознайомитися з вимогами до публікації, звернутися до архіву.

Адреса web-сайту "Українського мовознавства"

ukr.movoznavstvo.knu.ua

Адреса для подання матеріалів статей і рецензій

ukr.movoznavstvo@knu.ua

Редколегія

Наукове видання

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Випуск 1(53)

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства юстиції України про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 24480-14420 ПР від 08.01.20. Кафедра української мови та прикладної лінгвістики. Головний редактор М. Мозер. Адреса: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Навчально-науковий інститут філології: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 95. ☎ (38044) 239 33 49, 239 33 54

Формат 60x84$^{1/16}$. Ум. друк. арк. 12,1. Наклад 300. Зам. № 223-10724.
Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Іф7.
Підписано до друку 12.09.23

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"
Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@knu.ua; vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.knu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02